ૐ

શ્રી વીરાય નમઃ

ગુજરાતી અનુવાદ સહિત
વાદી દેવસૂરિ વિરચિત

પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર

ૐ

અનુવાદક અને પ્રકાશક
ગાંધી મફતલાલ ઝવેરચંદ.
ઠે. ભઠ્ઠીનીબારી–અમદાવાદ.

વીર સંવત ૨૪૫૯ વિક્રમ સંવત ૧૯૮૯

કિંમત. ૨–૦–૦

ૐ

શ્રી વીરાય નમઃ

ગુજરાતી અનુવાદ સહિત
વાદી દેવસૂરિ વિરચિત

પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર

ૐ

અનુવાદક અને પ્રકાશક
ગાંધી મફતલાલ ઝવેરચંદ.
ઠે. ભઠ્ઠીનીબારી–અમદાવાદ.

વીર સંવત ૨૪૫૯ વિક્રમ સંવત ૧૯૮૯

કિંમત. ૨–૦–૦

આ ગ્રન્થમાં ટિપ્પણ તરીકે વપરાયેલા ગ્રન્થની યાદિ.

૧ પ્રમાણ પરીક્ષા
૨ ન્યાય દીપીકા
૩ ન્યાયાવતાર
૪ રત્નાકરાવતારિકા
૫ પ્રમાણમીમાંસા
૬ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર
૭ આપ્તમીમાંસા
૮ પ્રમેયકમળ માર્તંડ
૯ દ્રવ્યાનુયોગતર્કણા
૧૦ ન્યાયબિન્દુ
૧૧ ન્યાયસાર
૧૨ સ્યાદ્વાદ રત્નાકર
૧૩ ષડદર્શનસમુચ્ચય
૧૪ સાંખ્યકારિકા
૧૫ પરીક્ષામૂખ
૧૬ તર્કસંગ્રહ
૧૭ વૈશેષિક દર્શન
૧૮ સપ્તભંગી તરંગિણી
૧૯ સંમતિ તર્ક

ધી સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં પટેલ મૂળચંદભાઇ ત્રીકમલાલે છાપ્યું, ઠે. પાનકોરનાકા—**અમદાવાદ.**

આભાર પ્રદર્શન

૧ આ ગ્રન્થનો અનુવાદ કરવામાં મને આદિથી તે અંત સુધી પ્રેરનાર અને યોગ્યસામગ્રી પુરી પાડનાર શાસનપ્રભાવક આચાર્યશ્રીમાન વિજયદાનસૂરીશ્વરજીના પ્રશિષ્ય મુનિરાજ શ્રી**મનહરવિજયજી** છે, જેનો હું અહિં આભાર માનું છું. કારણકે તેમની તે તે પ્રકારની મદદ સિવાય આ ગ્રન્થનો અનુવાદ મારેમાટે અશકયજ બનત.

૨ મારા આખાએ જીવનનું પરિવર્તનકરી શુભ રસ્તે મારી જીવનૌકાને પ્રવાહિત કરનાર પૂજ્ય **પ્રભુદાસ બેચરદાસ પંડિત** છે, જેઓનું પણ હું ઉપકારી તરીકે અહિં સ્મરણ કરૂ છું.

૩ ન્યાયના વિષયમાં અને ખાસ કરીને આ ગ્રન્થના વિષયમાં પૂર્ણ રસ લગાડનાર શાંતમૂર્તિ પંન્યાસ શ્રી ભક્તિ-વિજયજીના પ્રશિષ્ય **ચરણવિજયજી** છે જેઓનો પણ અત્રે આભાર માનું છું. એજ.

તા. ૨૩-૧૧-૩૨. } ગાંધી મફતલાલ ઝવેરચંદના

પ્રસ્તાવના.

જગતમાં જીવોની મન વચન અને કાયાદ્વારા અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ થાય છે. આ અનેક જાતની પ્રવૃત્તિઓમાંથી કોઇપણ એક વર્ગની પ્રવૃત્તિના સચોટ ને વ્યવસ્થિત નિયમ ઘડવામાં આવે છે તેને જનસમુહની તે પ્રવૃત્તિનું શાસ્ત્ર કહે છે.

કોઇપણ શાસ્ત્ર જે વિષયને નિયમપૂર્વક ચર્ચે છે તે વિષય તો જગતમાં તેની રચનાની પૂર્વેજ બનતો હોય છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રો રચયાં તે પહેલાં પણ ભાષા તો બોલાતીજ. કાવ્યશાસ્ત્રોના નિયમો ઘડાયા તે પહેલાં પણ કાવ્યો રચાતાં, વૈદકશાસ્ત્રો રચાયાં તે પહેલાં પણ જુદી જુદી વનસ્પતિઓવડે લોકો પોતાના રોગોને મટાડતા જ. આરીતે શાસ્ત્રો કેવળ અનુભવ શૂન્ય રીતે લખાતાં નથી. પરંતુ અત્યંત અનુભવપૂર્વક તેની સરણીઓની તપાસી, ને તેના ચોક્કસ નિયમોને ઘડી તેની રચના કરવામાં આવે છે.

ન્યાયશાસ્ત્ર અથવા પ્રમાણશાસ્ત્રનું પણ તેજરીતે છે. આજે જે ન્યાયગ્રન્થો છે તે ગ્રન્થો પૂર્વે પણ લોકો સત્યાસત્યનો વિનિમય અમુક ચોક્કસ ધોરણોથી જ કરતા હતા. પરંતુ ધ્યાન રાખવું જોઇએ કે સત્યાસત્યનો વિનિમય કરવો તે ન્યાયશાસ્ત્રનો વિષય નથી. પરંતુ સત્યાસત્યનો વિનિમય કઇ સરણીથી ચાલે છે તેનો ક્રમ અને તેની સરણીઓને નિયમપૂર્વક પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર તેજ ન્યાયશાસ્ત્ર યા પ્રમાણશાસ્ત્ર છે.

હવે ભાષાશાસ્ત્ર ન જણનાર પણ બોલી શકે છે અને જાણનાર પણ બોલી શકે છે. છતાંપણ ભાષાશાસ્ત્ર શીખવાની કાંઈપણ જરૂર હોય તો એટલા માટે જ છે કે શુદ્ધ અને સ્ખલના વિનાની સચોટ ભાષા બોલી શકાય. તેજપ્રમાણે પ્રમાણશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ પણ ભૂલ વિનાના વિચારકરતાં માણસ શીખે તેજ છે.

જ્યારે ન્યાયશાસ્ત્રો વિષે વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે ગણિત, વ્યાકરણ વિગેરે શાસ્ત્રોમાં જેમ સાંપ્રદાયિકતા નથી તેમ ન્યાયમાં

પણ સાંપ્રદાયિકતા નજ હોવી જોઇએ એ પ્રશ્ન થાય છે. છતાં પણ ન્યાયશાસ્ત્રોમાં જે સાંપ્રદાયિકતા આવે છે તેનું કારણ દર્શન અને પ્રમાણ તેના મિશ્રણથી છે. અર્થાત્ આ સર્વ પ્રમાણશાસ્ત્રો પોતાના દાર્શનિક વિચારોને પ્રતિપાદન કરવાની બુદ્ધિથી રચતાં હોય છે તેજ છે.

પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં ગ્રન્થકાર પ્રમાણ અને નયનું સ્વરૂપ પોતાના કાળસુધીની ભિન્ન ભિન્ન માન્યતાના અવલોકન પૂર્વક યોગ્ય એકીકરણ કરી બહુજ સુંદર રીતે સ્થાપે છે. તેમજ આ ગ્રન્થકારે પૂર્વના અનેક દર્શનોના ભિન્ન ભિન્ન ગ્રન્થ જોવા ઉપરાંત સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિ, અને હરિભદ્રસૂરિના ગ્રન્થોને અનુસરી અને અત્યંત પ્રભાશક્તિપૂર્વક દોહનરૂપે મૂળ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર ગ્રન્થને બનાવ્યો છે.

આ ગ્રન્થમાં જૈનદર્શનના મૂળ ન્યાયના સિદ્ધાન્તોને અન્યદર્શનીય સિદ્ધાંતો સાથે કેટલું સામ્ય છે તે, તેમજ અન્યદર્શનીય ન્યાયસિદ્ધાંતો ક્યાં પિષ્ટપેષણ કરે છે તે, અને કયા કયા અન્યદર્શનીય સિદ્ધાંતો લક્ષણ વિગેરેમાં ક્યાં અધુરા છે તે જણાવી, અને તેને ઠેકાણે યોગ્ય ન્યાયના સિદ્ધાંતો શા હોઇ શકે તેનું વ્યવસ્થિત સુંદર પ્રતિપાદન કર્યું છે.

આ મૂળગ્રન્થ ન્યાયના આદિ અભ્યાસકો માટે જેટલો મહત્ત્વનો છે. તેટલોજ અત્યંત પ્રખર નૈયાયિકોને પણ મહત્ત્વનો છે. અને તેનું જેટલું દોહન કરવામાં આવે તેટલું તેમાંથી સત્ત્વ દરેકને પુરૂં પાડે છે.

વિશેષમાં આ ગ્રન્થ રચાયા પછીના દરેક આચાર્ય કે શ્રેષ્ઠ નૈયાયિકોએ આ ગ્રન્થને અત્યંત પ્રશંસ્યો છે એટલું જ નહિં પરંતુ તેનો કોઈ ઠેકાણે ટીકાઓમાં, તો કોઇ ઠેકાણે પ્રમાણરૂપે ઉપયોગ કર્યો છે, સ્યાદ્વાદમંજરીના ટીકાકાર મલ્લિષેણસૂરિએ, તેમજ ષડદર્શન સમુચ્ચયની ટીકાકાર ગુણરત્નસુરિવિગેરેએ પોતાની ટીકામાં ઘણે ઠેકાણે પ્રકરણના પ્રકરણોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

આ ગ્રન્થની ત્રણ ટીકાઓ ઉપલબ્ધ છે. એક રત્નપ્રભસૂરિની રત્નાકરાવ તારિકા. બીજી ૮૪૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ સ્યાદ્વાદરત્નાકર નામની

સ્વોપજ્ઞ ટીકા તેમજ તત્ત્વાવબોધિની નામની સ્વોપજ્ઞ લઘુટીકા છે. તેમજ સ્યાદ્વાદભાષા જેવા ગ્રન્થો તો મૂખ્યત્વે કેવળ આ ગ્રન્થના સૂત્રોની ફેરબદલીથીજ થયા છે.

આ ગ્રન્થસંબંધી યથાશક્તિ વિસ્તૃત નિરૂપણ તો તેનો બીજો ભાગ છપાયે તેમાં આપવાની ઇચ્છા હોઇ આટલેથીજ અટકીશું.

અન્તે અલ્પાભ્યાસ, વખતની સંકોચતા, તેમજ સહજ દોષને લઇને, મારાથી અશુદ્ધિઓ, પિષ્ટપેષણ, વિપરીત નિરૂપણ, કે અસ્પષ્ટતા વિગેરે જે કાંઇ ત્રુટિઓ રહી હોય, તેની સુજ્ઞપુરુષો જરૂર મને ક્ષમા કરશે.

કારણકે પુસ્તક લખવાનો, છપાવવાનો, સુધારવાનો કે અનુવાદ કરવાનો આ મારો પ્રયત્ન પ્રથમજ છે. છતાંપણ સારગ્રહણ કરનારા અને અસારને ફેંકી દેનારા સજ્જનો આ અનુવાદમાંથી સાર ગ્રહણ કરી તેમાં યોગ્ય પ્રયત્ન કરશે તો મારો મહેનત કૃતાર્થ છે એમ માનીશ.

એજ અલ્પજ્ઞ
ગાંધી મફતલાલ ઝવેરચંદ.
ભઠ્ઠીની બારી–અમદાવાદ.

ગ્રન્થકારનો જીવન પરિચય.

આ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર ગ્રન્થના કર્તા શ્રીમાન્ વાદિ દેવસૂરિ છે. હાલ જેઓના જીવનના પરિચયમાટે આપણી પાસે ૧ તેમના પોતાના રચેલ ગ્રન્થ ૨ બીજા આચાર્યોએ પોતાના ગ્રન્થમાં કરેલી તેમની સ્તુતિઓતેમજ ૩ પ્રભાવક ચરિત્ર અને કમુદચંદ્ર પ્રકરણ વિગેરે સાધનો છે, છતાં અલ્પ અવકાશને લઈ ને છેલ્લા સાધનદ્વારા મૂખ્યત્વે કરીને તેમનું જીવન યત્કિંચિત્ આલેખશું.

ગ્રન્થકારનું સંસારિક નામ.

વાદિદેવસૂરિ જ્ઞાતિએ પોરવાળ વણિક હતા ને, જેઓનો જન્મ મડ્ડાહૃત નામના ગામમાં થયો હતો. જે આજે ઉચ્ચારમાં બદલાઇને આબુ પાસે આવેલો વૈષ્ણવોના તીર્થ મદુઆ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેઓના પિતાનું નામ વીરનાગ અને માતાનું નામ જિનદેવી હતું. દીવસ જતાં તેમને ત્યાં સં. ૧૧૪૩ માં પુત્ર રત્નનો જન્મ થયો અને જેઓએ તેનું નામ પૂર્ણચંદ્ર રાખ્યું.

વતન પરિવર્તન ને પુત્રનું સદ્ભાગ્ય.

આ મડાર યા મદુઆ ગામમાં દૈવયોગે મહાન મરકી થઇ અને જેથી પોતાના કુટુંબના રક્ષણ માટે વીરનાગને બાળક અને સ્ત્રી સહિત ભરૂચ નગરમાં આવવું પડયું. જ્યાં આગળ પોતાને પૂર્વ પરિચિત ગુરૂ મહારાજ મુનચંદ્રસુરિ પણ વિહાર કરતા પધાર્યા. ને ત્યાં ગુરૂદેવની પ્રેરણાથી ત્યાંના શ્રાવકોએ તેને સાધર્મિક તરીકે તેને કેટલીક સગવડો કરી આપી. આજ અરસામાં પૂર્ણચંદ્રની વય પણ આઠેક વર્ષની થઇ હતી. જે તે ઉંમરમાં પણ ત્યાંના ગૃહસ્થના છોકરાઓને ચણા આપી તેને બદલે દ્રાક્ષ વિગેરે મોંઘી વસ્તુઓ પોતાના પ્રબલ ભાગ્યે મેળવતો હતો.

ગુરૂ મુનિચંદ્રસૂરિની માગણી ને દીક્ષા.

આ પ્રમાણે શ્રીમાન મુનિચંદ્રસુરિ મહારાજે તેની હોંશીયારી અને સદ્‌ભાગ્ય સાંભળ્યું અને જોયું. અને સાથે સાથે વિચાર કર્યો કે આવો મહાભાગ્યશાળી બાળક જો નાની વયે દીક્ષા લે તો જૈનશાસનમાં જરૂર પ્રભાવક નીવડે. આચાર્યમહારાજે તરતજ વીરનાગને બોલાવ્યો ને પોતાના શિષ્ય તરીકે તેના બાળકની માગણી કરી, શ્રદ્ધાળુ વીરનાગે કહ્યું કે મહારાજ! અમે વૃદ્ધ છીએ. અને અમારે આધારભૂત આ એક બાળક જ છે. છતાં પણ જો આપની ઇચ્છા આમજ હોય તો આ બાળક આપનો જ છે. કારણકે આપ મારા ગુરૂ હોવા ઉપરાંત ઉપકારી છો અને સર્વ વિચારીને જ કહેતા હશો. એટલે મારે આમાં કાઇ કહેવા યોગ્ય નથી; આખરે ગુરૂ મહારાજે માતાની પણ અનુમતિ લઇ તે બાળકને સં. ૧૧૫૨ માં પૂર્ણચંદ્રની નવવર્ષની વયે દીક્ષા આપી, અને જેનું નામ **રામચંદ્ર** રાખ્યું.

મુનિચંદ્રસુરિનો પરિચય

ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામીથી ૬૨૦ વર્ષ પછી ૧૬ મી પાટે વિક્રમની બીજી સદીમાં દશપૂર્વધર શ્રી વજ્રસ્વામી થયા. ત્યારપછી તેમના પ્રશિષ્ય ચંદ્રસૂરિ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલ ચંદ્રકુલમાં ૩૪ મી પાટે શ્રીમાન્ ઉદ્યોતન સુરિ થયા, ને તેજ મહર્ષિના હાથે વિક્રમની દશમી સદીમાં (વૃહત્ ગચ્છ) વડગચ્છની સ્થાપના થઇ. આજ ગચ્છમાં વિનયચંદ્ર વાચકના શિષ્ય મુનિચંદ્રસુરિ થયા કે જેઓએ આ જીવનભર સમગ્ર વિગઇઓને ત્યાગી હતી. ને જે સૌવીરનું જ પાણી પીતા હતા. તે જમનામાં આ મહાપુરુષ પવિત્રતાએ કરીને ગૌતમસ્વામિ સરખા લેખાતા હતા, છતાં જેઓએ તપસ્યા સાથે પોતાની અસાધારણ વિદ્વતાથી અનેક ગ્રન્થો રચ્યા હતા જેમાંના સત્યાવીસ ઉપલબ્ધ છે.

વિદ્યાધ્યયન અને ગ્રન્થકારે આચાર્યપદ પહેલાં કરેલા વાદ.

આચાર્ય શ્રીમાન્ મુનિચંદ્રસૂરિ મહારાજે જે વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિ પાસે પ્રમાણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો તે સંપૂર્ણ રીતે મુનિ રામચંદ્રને શીખવાડયો અને તદુ ઉપરાંત વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોષ, અને આગમના પારગામી બનાવ્યા, કારણકે સહજ બુદ્ધિશાળી તો હતા. અને તેમાં વિદ્વાન ગુરૂ મળ્યા એટલે સોનું ને સુગંધ બન્ને મળ્યાં.

તે જમાનામાં આજની પેઠેના છ માસિક અને વાર્ષિક પરીક્ષાઓ કે પ્રમાણપત્રો ન હતાં. તેથી તેમણે કરેલા પોતાના અભ્યાસનું પ્રમાણપત્ર અને જૈનધર્મની ચોક્કસતા પ્રબંધકારે આપેલ યાદી પ્રમાણે નિમ્નવાદો કરીને બતાવી આપી હતી.

ધોળકામાં	શૈવવાદી બન્ધન.
સાચોરમાં	કાશ્મીરસાગર.
નાગોરમાં	ગુણચંદ્ર દિગમ્બર.
ચિતોડમાં	ભાગવત શિવભૂતિ
ગ્વાલિયરમાં	ગંગાધર
ધારામાં	ધરણીધર.
પોકરણમાં	પદ્માકર
ભરૂચમાં	કૃષ્ણ.

વિગેરે સાથે વાદો કર્યા હતા. આ પ્રમાણેની રામચંદ્રની અનન્ય વિદ્વતા દેખીને ગુરૂ અત્યંત હર્ષ પામ્યા. અને તેમને આચાર્યપદે સ્થાપવાનો નિર્ણય કર્યો.

આચાર્યપદને નામ પરિવર્તન.

આખરે તેમણે પોતાના બધા શિષ્યોમાં મહાન પ્રભાવક ને પાત્રમાં પાત્ર રામચંદ્ર મુનિને સં. ૧૧૭૪ માં ૩૧ વર્ષની ઉંમરે આચાર્યપદ પર સ્થાપન કર્યા. ને તેમનું નામ બદલી **દેવસૂરિ** આપ્યું. અને તેજ અરસામાં તેમની સંસારી ફઇ જે પૂર્વે સાધ્વી હતાં તેને પણ મહત્તરાપદ આપી ચંદનબાળા નામ આપ્યું.

આચાર્યપદ થયા પછી તરતજ ગુરૂની અનુમતિ મેળવી વાદિદેવસૂરિ ધોળકા ગયા, જ્યાં આગળ ત્યાંના રહેવાશી ઉદય શ્રાવકે બંધાવેલા શ્રીમંધર સ્વામીના ચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી. અને ત્યાંજ ચતુર્માસ રહ્યા, અને ત્યાર પછીના એેએક વર્ષ દરમિયાન તેઓ આસપાસના પ્રદેશમાં વિચરી જૈનધર્મનો ઉદ્યોત કર્યો.

પ્રતિષ્ઠા, અને દેવીની પ્રસન્નતા.

હવે મારવાડ તરફ વિહાર કરવાની ઇચ્છાથી તેઓ પ્રથમ આબુ આવ્યા. જ્યાં આગળ ચઢતાં તેમની સાથે રહેલા મંત્રી અંબાપ્રસાદને સર્પ કરડયો. આ સર્પદંશના સમાચાર સાંભળતાંજ ગુરૂએ પોતાના ચરણોદકથી તે મંત્રીને નિર્વિષ કર્યો. આ રીતે તેઓ મંત્રવિદ્યામાં પણ જરૂર નિષ્ણાત હતા. છેવટે ગિરિરાજ ઉપર ચડી ઋષભદેવની ભાવમય સ્તુતિ કરી અને આ ભાવનામય સ્તુતિ જોઈ અંબાદેવી અત્યંત પ્રસન્ન થઇ અને કહેવા લાગી કે ‘ આપ ! આગળ વિહાર ન કરો અને પાછા પાટણ તરફ પધારો. કારણકે આપના ગુરુ મહારાજનું હવે આઠ જ મહિના આયુષ્ય શેષ છે.’

વાદિદેવસૂરિ પાટણ પધાર્યા ને ગુરૂને વંદન કર્યા. પરંતુ તેટલામાં તો દેવબોધ બ્રાહ્મણ તરફથી એક શ્લોકનો અર્થ કરવાની ચેલેંજ ફેંકવામાં આવી હતી. જે છ મહિના થયાં કોઈ તેનો ઉકેલ આણી શકયું ન્હોતું. ને તે શ્લોક નીચે પ્રમાણે હતો.

વાદ, પ્રતિષ્ઠા ને ગુરૂનો કાળધર્મ.

‘ एकः द्वित्रिचतुः पञ्च–षण्मेनकमनेकका:
देवबोधे मयि क्रुद्धे षण्मेनकमनेकका: ’

આખરે અંબાપ્રસાદ મંત્રિએ તે કાર્યમાટે રાજાને વાદિ દેવસૂરિનું નામ સૂચવ્યું. અને રાજાના આમંત્રણથી સૂરિએ ત્યાં જઇને શ્લોકની વ્યાખ્યા કરી બતાવી.

આજ અરસામાં અત્યંત ધનાઢય બાહડ નામના શ્રાવકે દેવસૂરિને પૂછ્યું કે ‘ પ્રભુ ! આ અસ્થિર લક્ષ્મીનો હું શો ઉપયોગ કરૂં.”

કે જેથી મારૂં કલ્યાણ થાય.' ગુરૂએ તેને પ્રત્યુતરમાં અનેક જીવોને સંસારમાંથી તારનારૂં જિનપ્રાસાદ બંધાવવાનોજ ઉપદેશ કર્યો.

હવે અવધિ ખુટતાં સં. ૧૧૭૮ માં આરાધનાપૂર્વક ગુરૂએ સમાધિપૂર્વક આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યું. અને ત્યારપછી ગુરૂ વાદિદેવસૂરિએ બાહડે બંધાવેલ જિનપ્રાસાદની સં. ૧૧૭૯ માં પ્રતિષ્ઠા કરી.

હવે ગુરૂના સ્વર્ગારોહણ પછી આખા સંઘની જવાબદારી દેવસૂરિ માથે જ આવી પડી હતી. ત્યારબાદ દેવસરિ વિહાર કરતા'તા નાગોરમાં પધાર્યા. જ્યાં આગળ ત્યાંનો રાજા આલ્હાદન પણ તેઓના ગુણનો અત્યંત રાગી બન્યો હતો. પરંતુ તે

દેવસૂરિપ્રત્યે સિદ્ધરાજનું માનસ.

દરમિયાન ગુજરાત નરેશ સિદ્ધરાજ સૈન્ય લઇ નાગોર ઉપર ચડી આવ્યો. પરંતુ તેણે સાંભળ્યું કે અહિં પૂજ્ય દેવસૂરિ બિરાજમાન છે એટલે તરતજ તે પોતાના સૈન્ય સહિત પાછો ફર્યો. જો કે પછીથી તેણે તે નગર જીત્યું હતું. આ રીતે સિદ્ધરાજના હૃદયમાં પણ તેમના પ્રત્યે અત્યંત પૂજ્યતાની ઉંડી છાપ હતી. તે સ્પષ્ટ છે.

અત્યાર સુધી આપણે તેમના જીવનના ટુંકટુંક પ્રસંગો તપાસ્યા પરંતુ કુમુદચંદ્ર સાથેનો તેમનો વાદ આપણે પૂર્ણરીતે તપાસશું.

કુમુદચંદ્ર સાથે થયેલો દેવસૂરિનો વાદ તેમના જીવનનો એક મહાનમાં મહાન અપૂર્વ પ્રસંગ છે. અને પ્રભાવક ચરિત્રમાં તેમને પ્રભાવક તરીકે માની તેમનું જીવન દાખલ કરવામાં આવ્યું હોય તો તે પણ આ વાદોજ છે. કારણ કે જૈનશાસ્ત્રમાં પ્રભાવક આઠ માન્યા છે. ૧ પ્રાવચનિક, ૨ ધર્મકથી ૩ વાદી ૪ નૈમિતિક ૫ તપસ્વી ૬ વિદ્યાવાન ૭ સિદ્ધ અને ૮ કવી, તેમાં દેવસૂરિને વાદી તરીકે માન્યા છે.

કેટલાક વખત પછી એકવાર કર્ણાવતીમાં ત્યાંના સંઘના અત્યંત આગ્રહથી વાદિદેવસૂરિ પધાર્યા. અને ત્યાં ચોમાસું રહ્યા. આજ અરસામાં ત્યાંના રાજા જયકેશિના ધર્મગુરૂ દિગમ્બર ભટ્ટારક કુમુદ-

ચંદ્ર પણ ચોમાસું રહ્યા હતા. જેઓ પણ વાદકળામાં પ્રસિદ્ધ હતા અને સાથે સાથે અભિમાનથી અક્કડ હતા. તેઓ વાદિદેવસુરિના આ ઉત્કર્ષને સહન ન કરી શકયા અને વાદિદેવસૂરિને જુદી જુદી રીતે પજવવા લાગ્યા. છતાં તે સર્વને દેવસૂરિએ શાંતિપૂર્વક સહન કર્યું. આખરે સામાન્ય પજવણીથી સંતોષ નહિ પામેલા કુમુચંદ્રે દેવસૂરિની પાસે વારંવાર ચારણો મોકલવા માંડયા અને જેમની મારફતે તે પોતાના વખાણ અને શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયની નિંદા કરાવવા માંડી.

પરંતુ આ પ્રમાણેનો તિરસ્કાર તેમના શિષ્ય માણિકય સહન ન કરી શકયા ને તપી જવા લાગ્યા ત્યારે ગુરૂએ કહ્યું કે આપણે માટે ક્ષમા એજ ભૂષણ છે. બાકી આની સાથે ખોટા વિવાદથી લેશ પણ કલેશ સિવાય મળવાનું નથી. અને આવેલ ચારણને તેમણે કહ્યું કે તું કુમુદચં-દ્રને મ્હારી તરફથી કહેજે કે 'હે સુજ્ઞ! ગુણથી વિમુખ રહેવું તે યોગ્ય નથી કારણકે લક્ષ્મી જેમ પંકજમાં વસે છે તેમ ગુણ ગ્રહણમાંજ ગ્નાનનું ફળ છે. માટે અહંકાર છોડી શાંતિને ધારણ કરો.' ચારણ પણ ગયો અને કુમુદચંદ્રને તે સર્વ વૃતાંત કહ્યો.

કુમુદચંદ્રે વિચાર્યું કે આમ પજવ્યા છતાં ક્રોધી બની વાદ માટે તૈયાર થતા નથી માટે કોઇ બીજી યુક્તિ કરવી જોઇએ કે જેથી વાદ કરી તેમનો જય કરું. આથી તેણે કેટલાક વખતબાદ એક વૃદ્ધસાધ્વીને ધોળે દીવસે હેરાન કરી. અને તેથી તે વૃદ્ધ સાધ્વીએ પોતાનો સર્વવૃતાન્ત ગુરૂ આગળ ગદ્‌ગદ્ સ્વરે કહ્યો. અને વધારામાં કહ્યું કે ' આપને, અમારા મુનિચંદ્રસુરિ ગુરૂએ ભણાવ્યા, યોગ્ય જાણી આચાર્યપદે સ્થાપ્યા તે શું અમારા જેવાની વિડંબના માટે?' વાદિદેવસૂરિએ કહ્યું કે–' આર્યે તે પોતાના હાથેજ પોતાની દુશ્ચેષ્ટાનું ફળ પામશે. બાકી દુર્જનસાથે વાદ કરીને શોફાયદો?'

સાધ્વીએ પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું કે-'તે દુર્વિનીત પતિત થશે કે નહિં તે તો ભાવિની વાત છે પરંતુ જરૂર તમારા પર આધાર રાખનાર સંઘ જો તમે આ પ્રમાણે રાખશો તો જરૂર હેરાન થશેજ.'

ગુરૂએ વિચાર કરી તરતજ માણિક્ય શિષ્યને બોલાવ્યો અને પાટણ વાદકરવા સબંધી સંઘને વિનંતિપત્ર લખાવ્યું. અને તે પત્ર ખેપીઆ દ્વારા તરતજ પાટણ મોકલવામાં આવ્યો. અને જેનો જવાબ સંઘે તરત જ આપ્યો અને જણાવ્યું કે 'હે વાદિવશિષ્ઠ તમારે અહિં આવે અવસરે જલદી આવવું. અને શું આપ વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિપાસે અભ્યાસ કરનારને શૈવમતને જીતનાર શ્રીમાન ગુરૂમહારાજ મુનિચંદ્રના શિષ્ય નથી ? અને આ વર્તમાનકાળમાં શ્રી સંઘનો ઉદય તમારા જેવા ઉપરજ રહેલો છે, તેમજ તમારો વાદ થાય અને તેમાં જય થાય તે નિમિત્તે અત્રેના સંઘમાં ત્રણસેંને સાત શ્રાવક શ્રાવિકાઓ રોજ આયંબિલ કરે છે.'

આ પત્રનો મર્મ વિચારી તરતજ ચારણ મોકલી કુમુદચંદ્રને જણાવ્યું કે 'દેવસૂરિ પાટણ જાય છે અને વાદ કરવા માટે તૈયાર છે. તમારે પણ સિદ્ધરાજની સભામાં વાદમાટે હાજર રહેવું. જેથી અભ્યાસના પ્રમાણની ખાત્રી થાય.'

આ ઉપરથી આપણે લક્ષ્યમાં રાખવું જોઇએ કે આચાર્યને માથે આખા સંઘની જવાબદારી હોય છે. અને સંઘઉપર આફત આવે કે તેની અપભ્રાજના થાય ત્યારે તેને હરકોઇ પ્રકારે બચાવવાની તેમને છૂટ હોય છે. વાદિદેવસૂરિ અનહદ શાંતિપ્રિય હતા છતાં જ્યારે તેમણે ધાર્યું કે મારી શાંતિનો દુરૂપયોગ થઇ સંઘની અપભ્રાજના થાય છે ત્યારે વક્ર એવા દિગમ્બર વાદીસાથે વાદ કરવાનું નજ ચુકયા. આપણે ત્યાં આચાર્યોની ફરજ પોતાના વિકાસ સાથે સમસ્ત સંઘનો વિકાસ અને સંઘની પૂર્ણ વ્યવસ્થા જાળવવાની હોય છે.

હવે વાદમાટે વાદિદેવસૂરિ મહોત્સવપૂર્વક પાટણ પધાર્યા, અને આ તરફ કુમુદચંદ્ર પણ પાટણ પધાર્યા. ને વાદ કરવાનો દિવસ સં. ૧૧૮૧ ના વૈશાખ શુદ ૧૫ નો દીવસ નક્કી રાખવામાં આવ્યો.

વાદિદેવસૂરિને તેમના અનહદ ભક્ત થાહડ અને નાગદેવ શ્રાવકે વાદને અંગે જેટલું ધનખર્ચવાની જરૂર હોય તે માટે પોતે

હંમેશાં તૈયાર છે તે જણાવ્યું. જ્યારે સુરિએ તે પ્રમાણે કરવાની સદંતર ના જ પાડી. પરંતુ કુમુદચંદ્રે તો દ્રવ્યથી ગાંગિલમંત્રીને ફોડી પોતાના પક્ષનો કયારનોએ કરી નાંખ્યો હતો.

આખરે વાદ માટે નક્કી કરવામાં આવ્યું કે 'શ્વેતામ્બરો હારે તો તે શાસનનો ઉચ્છેદ કરી તેને બદલે દિગમ્બર શાસનને સ્થાપવું. અને જો દિગમ્બરો હારે તો તેમને પકડીને નગર બહાર કાઢી મુકવા.'

કુમુદચંદ્રના પક્ષમાં ત્રણ કેશવ નામના વિદ્વાનો અને દેવસુરિના પક્ષમાં શ્રીપાળ અને ભાનુ નામના બે વિદ્વાનો હતા. મહર્ષિ ઉત્સાહ, સાગર અને રામ આ ત્રણ વિદ્વાનો સભાપતિના સલાહકાર સભ્ય હતા.

આખરે સં.૧૧૮૧ ના વૈશાખ શુદિ ૧૫ ના દીવસે સિદ્ધરાજની સભામાં વાદ શરૂ થયો. સ્ત્રીનિર્વાણ વિષયક શાસ્ત્રાર્થ ચાલ્યો જેમાં અત્યંત પ્રયત્ન કર્યા છતાં કુમુદચંદ્ર હાર્યો. અને તેને કરાર પ્રમાણે પાટણ છોડી જવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું.

આ વાદ વખતે હેમચંદ્રસુરિ, શ્રીચંદ્રસુરિ, રાજવૈતાલિક વિગેરે આચાર્યોપણ તે સભામાં હાજર હતા.

રાજાએ આ જીત બદલ વાદિદેવસૂરિને એક લાખ રૂપીઆ આપવા માંડયા પરંતુ કંચન કામિનીના ત્યાગી તેઓને તે માટી સરખા હતા. આથી રાજાએ તે દ્રવ્યખર્ચી ઋષભદેવનું ચૈત્ય બનાવરાવ્યું ને જેની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૧૮૩ માં ચાર આચાર્યો હસ્તક થઇ.

વાદિદેવસૂરિના બીજા ગ્રન્થો જોકે આજે ઉપલબ્ધ નથી પરંતુ આ એકજ ગ્રન્થ એવો સર્વોત્તમ છે. કે જેમાં સર્વશાસ્ત્રનું પારંગામીપણું તેમનું આપોઆપ જણાવી આવે છે. જૈન સંપ્રદાયમાં પૂર્વે આચાર્યોએ કરેલા અને પછી થયેલા સર્વ ન્યાય ગ્રંથોમાં તેની જોડ કરી શકે તેવો અધ્યયનને યોગ્ય વિસ્તીર્ણ અને વ્યવસ્થિત ગ્રન્થ હોય તો આજ છે.

૧ વિક્રમની પ્રથમ સદીમાં થયેલા સિદ્ધસેન દીવાકરસુરિ રચિત સંમતિતર્ક ને ન્યાયાવતાર.

૨ વિક્રમની છઠ્ઠી સદીમાં થયેલા શ્રીહરિભદ્રસુરિરચિત, અષ્ટકો, ષડદર્શનસમુચ્ચય, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય અને અનેકાન્તવાદજયપતાકા.

૩ વિક્રમની બારમી સદીમાં થયેલ શ્રી વાદિદેવસૂરિ રચિત પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર' સ્વોપજ્ઞ સ્યાદ્‌વાદરત્નાકર અને તત્ત્વાવબોધિની ટીકા સહિત.

૪ વિક્રમની બારમી સદીમાં થએલા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય રચિત પ્રમાણ મીમાંસા.

૫ વિક્રમની સોળમી સદીમાં થયેલા શ્રી યશોવિજયજીરચિત દ્વાત્રિંશિકા, નયોપદેશ વિગેરે.

આ ઉપરોક્ત આચાર્યોના સર્વ ગ્રન્થોમાં આ ગ્રન્થ વ્યવસ્થિત ને મુકુટરૂપ છે, કારણકે ન્યાય વિષયક ચાલતી ભિન્ન ભિન્ન સર્વ દર્શનની ચર્ચાઓ અને ન્યાયના મુખ્ય મુદ્દાઓનો વાસ્તવિક સાંગોપાંગ ચિતાર આપવામાં આ ગ્રન્થ અજોડ છે. સંમતિતર્ક જેવા ગ્રન્થોમાં અને બીજા કોઇ ન્યાય ગ્રન્થોમાં નહિ છેડાયેલા અનેક વિષયોને ને પોતાના કાળસુધી ચાલતા દર્શનવિષયક મતભેદોને અત્યંત સાંગોપાંગ રીતે એકીકરણ કરી વાસ્તવિક ન્યાય જૈનોનો શું છે તે આ ગ્રન્થમાં તેમણે સચોટ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

આ આચાર્યે પોતાનું ૮૩ વર્ષ જીવન વીતાવ્યું હતું. અને જેઓ પોતાની પાછળ તેમના જેવાજ વિદ્વાન ભદ્રેશ્વરસુરિ, રત્નપ્રભસુરિ, અને માણિકય જેવા શિષ્યોને મુકી ગયા હતા. જેમાંના પ્રથમ બે શિષ્યોએ રત્નાકરમાં પોતાને પૂર્ણ મદદ કરી છે તેનો પોતેજ ઉલ્લેખ કરે છે.

આ સિવાય હેમચંદ્રસુરિ જેવા મહાન વિદ્વાને પણ ન્યાયના અભ્યાસ માટે વાદિદેવસૂરિનું પડખું સેવેલું હતું. એજ.

તા. ૨૩–૧૧–૩૨ }

અલ્પજ્ઞ

મફતલાલ ઝવેરચંદ

પ્રમાણુનયતત્ત્વ લોકાલંકારનો ગુજરાતી અનુવાદ

પ્રમાણુનયતત્ત્વલોકાલંકારની વિષયાનુક્રમણિકા.

પ્રથમપરિચ્છેદ.

વિષયાનુક્રમ.	પૃષ્ઠ.
प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारः मूलसंपूर्ण	૧–૪૦
ગ્રન્થકર્તાનું મંગળ	૧
ગ્રન્થ પ્રયોજન	૪
પ્રમાણુની વ્યાખ્યા	૬
પ્રમાણુના લક્ષણુમાં આવેલા–'જ્ઞાનપદ'ની સાર્થકતા ...	૮
પ્રમાણુના લક્ષણુમાં આવેલ 'વ્યવસાયિ' પદની સાર્થકતા	૧૦
સમારોપની વ્યાખ્યા	૧૧
સમારોપ જ્ઞાનના ભેદો	૧૨
વિપર્યયનું સ્વરૂપ ને ઉદાહરણુ	૧૨
સંશયનું સ્વરૂપ	૧૨–૧૩
સંશયનું ઉદાહરણુ	૧૩
અનધ્યવસાયનું સ્વરૂપ	૧૩
અનધ્યવસાયનું ઉદાહરણુ...	૧૫
પ્રમાણુની વ્યાખ્યામાં આવેલા 'સ્વવ્યવસાયિ' પદની ઉદાહરણુપૂર્વક સાર્થકતા	૧૬
'સ્વ વ્યવસાયિ' પદને પ્રમાણુના લક્ષણુમાં ન માનનારને દૃષ્ટાન્ત સહિત ઉપાલંભ.	૧૭
પ્રમાણુના પ્રામાણ્ય ધર્મનું સ્વરૂપ...	૧૮
અપ્રમાણ્ય ધર્મનું સ્વરૂપ...	૧૮
પ્રામણ્યાપ્રમાણ્યની ઉત્પત્તિ અને જ્ઞપ્તિની પદ્ધતિ તેમજ એકાન્તે પ્રામણ્યની ઉત્પત્તિને સ્વથી માનનાર અને અપ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિને પરથી માનનાર મિમાંસક મતના નિરાસપૂર્વક સ્વમતનું સ્થાપન.	૧૮–૨૧

પરિચ્છેદ બીજો.

પ્રમાણની સંખ્યા તેમજ પ્રમાણની સંખ્યાવિષયક
અન્યદર્શનની માન્યતાનો નિર્દેશ ૨૨–૨૪
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું લક્ષણ ૨૪
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના બે પ્રકાર ને તેનું સ્વરૂપ ૨૫
સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના ભેદ અને દ્રવ્યેન્દ્રિય ભાવેન્દ્રિયનું સ્વરૂપ ૨૬
સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના ભેદો અને ઉપભેદો ૨૮
અવગ્રહનું લક્ષણ ૨૯
ઇહાનું લક્ષણ ૩૦
અવાયનું લક્ષણ ૩૦
ધારણાનું લક્ષણ ૩૧
ઇહા અને સંશયનું તારતમ્ય ૩૧
દર્શનાદિકના નામભેદની સાર્થકતા ૩૧
દર્શનાદિક ભિન્ન હોવાનાં કારણો ૩૨
દર્શનાદિકનો અમુક નિયતજ ક્રમ હોવાનું યુક્તિપૂર્વક
સ્થાપન ૩૨–૩૪
પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું લક્ષણ ૩૫
પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષપ્રમાણના બે ભેદ ૩૫
વિકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના બે ભેદ ૩૫
અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ, વિષય અને સ્વરૂપ ૩૬
મનઃપર્યવજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વિષય ને સ્વરૂપ ૩૬
કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વિષય ને સ્વરૂપ ૩૭
અરિહંતનું સ્વરૂપ ને તેમની વાણી સત્ય હોવાનું નિવેદન ૩૮
કવલાહાર અને સર્વજ્ઞપણાના બાધાનો નિષેધ ... ૩૮–૩૯

તીજો પરિચ્છેદ

પરોક્ષ પ્રમાણનું લક્ષણ... ... ... ૪૦
પરોક્ષ પ્રમાણના પ્રકાર... ... ... ૪૦

સ્મરણપ્રમાણનું ઉત્પત્તિ વિષય અને સ્વરૂપ પૂર્વક લક્ષણ ... ૪૧
સ્મરણનું ઉદાહરણ ૪૨
પ્રત્યભિજ્ઞાન પ્રમાણનું ઉત્પત્તિ, વિષય અને સ્વરૂપ પૂર્વક લક્ષણ ૪૨
પ્રત્યભિજ્ઞાનનું ઉદાહરણ... ... ... ૪૩
તર્કપ્રમાણનું ઉત્પત્તિ વિષય અને સ્વરૂપ પૂર્વક લક્ષણ... ૪૪
તર્કનું ઉદાહરણ ૪૬
અનુમાનના બે પ્રકાર ૪૬
સ્વાર્થાનુમાનનું લક્ષણ ૪૭
હેતુનું લક્ષણ ૪૭
અયોગ્ય હેતુલક્ષણનો પ્રતિષેધ ને અયોગ્ય હેતુલક્ષણ હેતુ હેત્વાભાસ છે તે પ્રતિપાદન ૪૭–૫૦
સાધ્યનું લક્ષણ અને તેમાં યોજાયેલ દરેક શબ્દની સાર્થકતા ૫૦–૫૧
વ્યાપ્તિવખતે સાધ્યતરીકે ધર્મ અને અનુમાન વખતે સાધ્ય તરીકે પક્ષ હોય છે તેનું સ્થાપન ૫૨
ધર્મિની પ્રસિદ્ધિનાં ત્રણ પ્રકાર ૫૨
ધર્મિની પ્રસિદ્ધિનાં ત્રણ પ્રકારનાં ઉદાહરણ... ... ૫૩
પરાર્થાનુમાન નિરૂપણ ૫૫
પક્ષપ્રયોગની આવશ્યકતા ૫૭
પક્ષપ્રયોગને ન સ્વીકારનાર બૌદ્ધ માન્યતાના ખંડન પૂર્વક પક્ષપ્રયોગની આવશ્યકતાનું સ્થાપન ૫૮
પરાર્થ પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ ૫૯
પરાર્થપ્રત્યક્ષનુ ઉદાહરણ અને પરાર્થ સ્મરણનું સ્વરૂપ ૫૯–૬૦
પરાર્થ અનુમાનના અવયવ તરીકે બે અવયવનો સ્વીકાર અને અન્યદર્શનીય ભિન્ન ભિન્ન અનુમાનના અવયવોનું કથન. ૬૧–૬૩
હેતુપ્રયોગના પ્રકાર ૬૩
હેતુપ્રયોગના બન્ને પ્રકારનું નિરૂપણ અને ઉદાહરણ ... ૬૪
એકજ અનુમાનમાં બન્ને હેતુપ્રયોગની અનાવશ્યકતા ૬૫

દૃષ્ટાન્ત સિવાય અનુમાન નજ બને એમ માનનાર સાંખ્ય અને મીમાંસકો પ્રત્યે ત્રણ દલીલો ઉત્પન્નકરી દૃષ્ટાન્ત સિવાય પણ અનુમાન થાય છે તેનું સ્થાપન અને દૃષ્ટાન્તના કેવળ આગ્રહનો નિરાસ. તેમજ અન્તર અને બહિર્વ્યાપ્તિનું લક્ષણ અને ઉદાહરણ ૬૬–૬૯
ઉપનય અને નિગમન વિના અનુમાન નજ બને તે માન્યતાનો નિરાસ ૭૧
દૃષ્ટાન્ત ઉપનય ને નિગમન છતાં હેતુ પ્રયોગની આવશ્યકતા ૭૧–૭૨
મન્દમતિને આશ્રયીને વધુમાં વધુ દશ અવયવ પણ હોઇ શકે તેનું નિરૂપણ. ૭૨–૭૪
દૃષ્ટાન્તનું લક્ષણ ૭૪
દૃષ્ટાન્તના પ્રકાર ૭૪
સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્તનું લક્ષણ અને ઉદાહરણ ૭૫
વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્તનું સ્વરૂપ અને ઉદાહરણ ૭૬
ઉપનયનું સ્વરૂપ અને ઉદાહરણ ૭૬
પક્ષવચનવિગેરેને પૂર્વાચાર્યોની કરેલી સંજ્ઞા ૭૭
હેતુના પ્રકાર ૭૮
બન્ને પ્રકારના હેતુનું સાધ્ય ૭૮
વિધિનું નિરૂપણ... ... ... ૭૯
નિષેધનું નિરૂપણ ૭૯
પ્રતિષેધના પ્રકાર ૮૦
પ્રાગભાવનું સ્વરૂપ ને ઉદાહરણ ૮૦
પ્રધ્વંસાભાવનું સ્વરૂપ અને ઉદાહરણ ૮૧–૮૨
ઇતરેતરાભાવનું સ્વરૂપ અને ઉદાહરણ ૮૨–૮૩
અત્યન્તાભાવનું સ્વરૂપ અને ઉદાહરણ ૮૩
ઉપલબ્ધિ હેતુના પ્રકાર ૮૪
અવિરુદ્ધોપલબ્ધિહેતુનું વિધિને સાધવામાં સામર્થ્ય અને તેના

છએ ભેદોનું સ્વરૂપ ને ઉદાહરણ સહિત નિરૂપણ તેમજ
તેથી ન્યુન કે વિપરીત માનનાર બૌદ્ધ સંમત માન્યતાનું ખંડન ... ૮૫-૯૭
વિરુદ્ધોપલબ્ધિ હેતુનું નિષેધની સિદ્ધિમાં સામર્થ્યપણું તેમજ
તેના સાક્ષાત્ સાત ભેદ અને પરંપરાએ ઓગણીસ ભેદોનું
સ્વરૂપ અને ઉદાહરણ સહિત નિરૂપણ... ... ૯૮-૧૧૩
અનુપલબ્ધિના બે ભેદ ૧૧૩
અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિનું નિષેધની સિદ્ધિમાં સામર્થ્યપણું તેમજ
તેના સાક્ષાત્ સાત અને પરંપરાએ અગિઆર ભેદોનું સ્વરૂપ.
અને ઉદાહરણ સહિત નિરૂપણ ૧૧૪-૧૨૪
વિરૂદ્ધાનુપલબ્ધિનું વિધિની સિદ્ધિમાં સામર્થ્યપણું તેમજ તેના
પાંચ પ્રકારોનું સ્વરૂપ અને ઉદાહરણ સહિત નિરૂપણ ૧૨૪-૧૨૮

અન્યદર્શનીય હેતુઓનો સંક્ષિપ્તનિર્દેશ.

બૌદ્ધ હેતુ વિષયક માન્યતાના પ્રકાર, સ્વરૂપ ને ઉદાહરણ
સહિત પ્રતિપાદન ૧૨૯-૧૩૧
નયાયિકોની હેતુના ભેદ વિષયક માન્યતા ... ૧૩૧-૧૩૩
વશેષિકદર્શન સંબંધી હેતુઓની માન્યતા ... ૧૩૩-૧૩૫
જૈન સર્વહેતુઓનું ચક્ર ૧૩૬-૧૩૭

ચોથો પરિચ્છેદ.

આગમલક્ષણ અને તેમાં યોજાયેલા દરેક શબ્દની
સાર્થકતા ૧૩૮-૧૪૧
ઉપચારથીજ આપ્તવચનનો આગમ તરીકે સ્વીકાર ૧૪૧
પ્રમાણિક પુરુષના વચનોના બે પ્રકારના ઉદાહરણ ૧૪૨
આપ્તનું સ્વરૂપ ૧૪૪
આપ્તના વચનને આગમ તરીકે સ્વીકારવાનો હેતુ ૧૪૫
આપ્તના પ્રકાર ૧૪૫
બન્ને પ્રકારોના આપ્ત પુરુષોનું ઉદાહરણ ... ૧૪૫-૧૪૮
વચન વ્યાખ્યા ૧૪૮

વર્ણ વ્યાખ્યા ૧૪૮
પદ વ્યાખ્યા, વાક્ય વ્યાખ્યા ને ભાષાની ઉપયોગિતાનું સ્થાપન. તેમજ શબ્દને નિત્ય માનનાર અને વર્ણને અપાદ્ગલિક માનનાર પક્ષના ખંડનપૂર્વક શબ્દના અનિત્યપણાનું અને વર્ણના પૌદ્ગલિકપણાનું સ્થાપન ૧૪૯–૧૫૯
શબ્દ અર્થબોધ કઇ રીતે કરે છે તેનું નિરૂપણ... ૧૫૯–૧૬૦
શબ્દની અર્થ પ્રકાશકતા ૧૬૧
ધ્વનિના પ્રકાર ૧૬૩
સપ્તભંગીનું લક્ષણ અને સ્યાદ્ શબ્દની ઉપયોગિતા ૧૬૪–૧૬૭
સપ્ત ભંગીનો પ્રથમ ભંગ અને **एव** પદની સાર્થકતા ૧૬૮–૧૭૨
સપ્તભંગીનો બીજો ભંગ, અને સ્વરૂપ પરરૂપની સમજણ ૧૭૨–૧૭૭
સપ્તભંગીના ત્રીજા ભંગનું સ્વરૂપ ૧૭૭–૧૭૯
સપ્તભંગીના ચોથા ભંગનું સ્વરૂપ ૧૭૯–૧૮૫
સપ્તભંગીના પાંચમા ભંગનું સ્વરૂપ... ... ... ૧૮૫–૧૮૬
સપ્તભંગીના છઠ્ઠા ભંગનું સ્વરૂપ ૧૮૬–૧૮૭
સપ્તભંગીના સાતમા ભંગનું સ્વરૂપ ૧૮૮–૧૮૯
સપ્તભંગીમાંથી કોઇપણ એકભંગને એકાંતે માનનાર પક્ષનો પ્રતિષેધ અને તેના હેતુઓ ૧૮૯–૧૯૭
સપ્તભંગી અસંગત છે તે માન્યતાનો પ્રતિષેધ અને તેના હેતુ. ઉપહેતુ ૧૯૭–૨૦૦
સપ્તભંગીના બે ભેદ, લક્ષણ, સ્વરૂપ, ઉદાહરણ અને આક્ષેપોનું સમાધાન ૨૦૧–૨૧૮
પ્રમાણ અર્થને કઇરીતે પ્રકાશેછે તેનું નિરૂપણ. અને તદુત્પત્તિ તદાકારતાવડે અર્થપ્રકાશક માનનારનું ખંડન ૨૧૦–૨૨૦

પાચમો પરિચ્છેદ

પ્રમાણનો વિષય ૨૨૧–૨૨૬
પ્રમય અનેકાન્ત છે તેના હેતુ. ૨૨૬–૨૨૯
સામાન્ય અને વિશેષના ભેદ, સ્વરૂપ અને ઉદાહરણ ... ૨૨૮– ૩૧

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩.	૧૪	सांद्	सां
૭	૭	सम्भ्वात्	सम्भवात्
૮	૧૨	प्रत्यक्षं	प्रत्यक्षं
૧૭	૩	शशरिणि	शरीरिणिम्
૨૦	૯	चतुस्त्रम्	चतुरस्त्रम्
૨૫	૨	निर्वत्यत्वात्	निर्वर्त्यत्वात्
૨૯	૧૪	मयधर्मा	भयधर्मा
૧	૨	તત્વ	તત્ત્વા
૨	૬	વાણ્યાતિશય	વચનાતિશય
૮	૯	સંમત.	સંમત
૮	૧૫	व्यवसाथि	व्यवसायि
૧૬	૧૪	સાધનું	સાધતું
૨૧	૧૪	અનુભૂત્	અનુભૂત
૨૬	૨૨	છે અંદરના આકાર વિગેરે છે	વિગેરે અંદરના આકાર છે
૨૭	૨૩	थस्य	यस्य
૩૧	૭	संशययाद्	संशयाद्
૩૨	૮	अनामस्त्येसा	असामस्त्येना
૩૨	૧૧	એકીસાથે	જુદાજુદા
૩૪	૧૩	ઘટાનું	ઘડાનું
૪૦	૧૯	तर्क	तर्का
૪૫	૩	ધુમડા	ધૂમાડો
૪૫	૪	પ્રાયક્ષ	પ્રત્યક્ષ
૫૬	૨	જાણુવવામાં	જણાવવામાં

૬૨	૧૩	હેતુથન	હેતુકથન
૬૬	૧૨	**આવશ્યકતા**	**અનાવશ્યકતા**
૬૭	૫	**यथोक्तर्क**	**यथोक्ततर्क**
૭૦	૨૩	ધ્વરા	ધ્વારા
૭૬	૧૭	સાધ્યધર્મને	સાધ્યધર્મિને
૮૫	૧૬	સાળમી લીટીની આદિમાં	અવિરૂદ્ધ પૂર્વચરની ઉપલબ્ધિ (ઉમેરવી)
૯૧	૧૯	વ્યતિકિને	વ્યતિરેકિ
૯૨	૮	વ્યપ્તિ	વ્યાપ્તિ
૯૨	૧૦	વ્યપ્તિ	વ્યાપ્તિ
૧૦૦	૨૨	માન્યત	માન્યતા
૧૧૬	૧૮	તા	તો
૧૧૮	૬	અરુદ્ધ	અવિરુદ્ધ
૧૬૮	૧૯	સ્યાદ્દસ્ત્યેવ	સ્યાદસ્ત્યેવ

તા. ક. જ્યાં પ્રમાણ્ય છપાયુંછે તેને બદલે પ્રામાણ્ય અને તેરીક છપાયું છે તેને બદલે તરીકે સમજવું

॥ श्री : ॥

श्रीवादिदेवसूरिविरचित

प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारः ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

रागद्वेषविजेतारं ज्ञातारं विश्ववस्तुनः ।
शक्रपूज्यं गिरामीशं तीर्थेशं स्मृतिमानये ॥१॥

प्रमाणनयतत्त्वव्यवस्थापनार्थमिदमुपक्रम्यते ॥१॥

स्वपरव्यवसायिज्ञानं प्रमाणम् ॥ २ ॥

अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमं हि प्रमाणमतोज्ञानमेवेदम् ॥ ३ ॥

नवै सन्निकर्षादेरज्ञानस्य प्रामाण्यमुपपन्नंतस्यार्थान्तरस्येव स्वार्थव्यवसितौ साधकतमत्वानुपपत्तेः ॥ ४ ॥

नखल्वस्य स्वनिर्णीतौ करणत्वं स्तंभादेरिवाचेतन-

त्वात् नाप्यर्थनिश्चितौ स्वनिश्चितावकरणस्य कुंभादेरिवतत्राप्यकरणत्वात् ॥ ५ ॥

तद्व्यवसायस्वभावं समारोपपरिपन्थित्वात्–प्रमाणत्वाद्वा ॥ ६ ॥

अतस्मिँस्तदध्यवसायः समारोपः ॥ ७ ॥

सविपर्ययसंशयानध्यवसायभेदात्त्रेधा ॥ ८ ॥

विपरीतैककोटिनिष्टङ्कनं विपर्ययः ॥ ९ ॥

यथा शुक्तिकायामिदं रजतमिति ॥ १० ॥

साधकबाधकप्रमाणाभावादनवस्थितानेककोटिसंस्पर्शिज्ञानं संशयः ॥ ११ ॥

यथाऽयं स्थाणुर्वा पुरुषोवेति ॥ १२ ॥

किमित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः ॥ १३ ॥

यथागच्छतस्तृणस्पर्शज्ञानम् ॥ १४ ॥

ज्ञानादन्योऽर्थः परः ॥ १५ ॥

स्वस्य व्यवसायःस्वाभिमुख्येन प्रकाशनं बाह्यस्येवतदाभिमुख्येन करिकलभकमहमात्मनाजानामीति ॥ १६ ॥

कः खलुज्ञानस्यालम्बनं बाह्यं प्रतिभातमभिमन्य-
मानस्तदपिततप्रकारं नाभिमन्येत मिहिरालोकवत्॥
॥१७॥ज्ञानस्य प्रमेयाव्यभिचारित्वं प्रामाण्यम्॥१८॥
तदितरत्त्वप्रामाण्यम् ॥ १९ ॥
तदुभयमुत्पत्तौ परतएव ज्ञप्तौ तु स्वतः
परतश्चेति ॥ २० ॥

श्रीदेवाचार्यनिर्मिते प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे
प्रमाण स्वरूपनिर्णयो नाम प्रथमः
परिच्छेदः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः परिच्छेदः

तद्विभेदं प्रत्यक्षं च परोक्षं च ॥ १ ॥
स्पष्टं प्रत्यक्षम् ॥ २ ॥
अनुमानाद्याधिक्येन विशेषप्रकाशनं स्पष्टत्वम् ॥३॥
तद्द्विप्रकारं सांव्यवहारिकं पारमार्थिकं च ॥४॥
तत्राद्यं द्विविधमिन्द्रियनिबन्धनमनिन्द्रियनिब-
न्धनं च ॥ ५ ॥

एतद्द्वितयमवग्रहेहावायधारणाभेदादेकंशश्चतुर्विकल्पकम् ॥ ६ ॥

विषयविषयिसन्निपातान्तरसमुद्भूतसत्तामात्रगोचरदर्शनाज्जातमाद्यमवान्तरसामान्याकारविशिष्टवस्तुग्रहणमवग्रहः ॥ ७ ॥

अवगृहीतार्थविशेषाकाङ्क्षणमीहा ॥ ८ ॥

ईहितविशेषनिर्णयोऽवायः ॥ ९ ॥

सएवदृढतमावस्थापन्नोधारणा ॥ १० ॥

संशयपूर्वकत्वादीहायाः संशयाद्भेदः ॥ ११ ॥

कथञ्चिदभेदेपिपरिणामविशेषादेषां व्यपदेशभेदः ॥ १२ ॥

असामस्त्येनाप्युत्पद्यमानत्वेनासङ्कीर्णस्वभावतयाऽनुभूयमानत्वादपूर्वापूर्ववस्तुपर्यायप्रकाशकत्वात् क्रमभावित्वाच्चैते व्यतिरिच्यन्ते ॥ १३ ॥

क्रमोप्यमीषामयमेव तथैवसंवेदनात् ॥ १४ ॥

एवंक्रमाविर्भूतनिजकर्म्मक्षयोपशमजन्यत्वाच्च॥१५॥

अन्यथाप्रमेयानवगतिप्रसङ्गः ॥ १६ ॥

---

१ ' एकैकश " इत्यपिपाठान्तरम् ।

तथाहि नखल्वदृष्टमवगृह्यते नचानवगृहीतं सन्दिह्यते नचासन्दिग्धमीह्यते नचानीहितमवेयते नाप्यनवेतं धार्यते ॥ १७ ॥

क्वचित् क्रमस्यानुपलक्षणमेषमाशूत्पादादुत्पलपत्रशतव्यतिभेदक्रमवत् ॥ १८ ॥

पारमार्थिकं पुनरुत्पत्तावात्ममात्रापेक्षम् ॥ १९ ॥

तद्विकलं सकलं च ॥ २० ॥

तत्र विकलमवधिमनःपर्यायज्ञानरूपतयाद्वेधा ॥२१

अवधिज्ञानावरणविलयविशेषसमुद्भवं भवगुणप्रत्ययं रूपिद्रव्यगोचरमवधिज्ञानम् ॥ २२ ॥

संयमविशुद्धिनिबन्धनाद्विशिष्टावरण विच्छेदाज्जातंमनोद्रव्यपर्यायालम्बनं मनः पर्यायज्ञानम् ॥२३॥

सकलंतुसामग्रीविशेषतः समुद्भूतसमस्तावरणक्षयापेक्षं निखिलद्रव्यपर्यायसाक्षात्कारिस्वरूपं केवलज्ञानम् ॥ २४ ॥

तद्वानर्हन्निर्दोषत्वात् ॥ २५ ॥

निर्दोषोसौ प्रमाणाविरोधिवाक्त्वात् ॥ २६ ॥

तादिष्टस्य प्रमाणेनाबाध्यमानत्वात् तद्वाच स्तेनाविरोधसिद्धिः ॥ २७ ॥

नच कवलाहारवत्वेन तस्यासर्वज्ञत्वं कवलाहार-सर्वज्ञत्वयोरविरोधात् ॥ २८ ॥

इति प्रत्यक्षस्वरूपनिर्णयोनाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

अथ तृतियः परिच्छेदः

अस्पष्टं परोक्षं॥१॥स्मरणप्रत्य भिज्ञानतर्कानुमानाग-मभेदतस्तत्पञ्चप्रकारं॥२॥तत्रसंस्कारप्रबोधसंभूतम-नुभूतार्थविषयं तादित्याकारं संवेदनं स्मरणम् ॥ ३ ॥

तत्तीर्थकरबिम्बमिति यथा ॥ ४ ॥

अनुभवस्मृतिहेतुकं तिर्यगुर्द्ध्वतासामान्यादिगोचरं सङ्कलनात्मकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् ॥ ५ ॥

यथातज्जातीयएवायं गोपिण्डो गोसदृशोगवयः स एवायं जिनदत्त इत्यादि ॥ ६ ॥

उपलम्भानुपलम्भसम्भवं त्रिकालीकलित साध्य-साधनसंबन्धाद्यालम्बनमिदमस्मिन् सत्येवभवती-त्याद्याकारं संवेदनमूहापरनामा तर्कः ॥ ७ ॥

यथा यावान् कश्चित् धूमःस सर्वोवह्नौसत्येव भव-

तीति तस्मिन्नसत्यसौ नभवत्येवेति ॥ ८ ॥

अनुमानं द्विप्रकारं स्वार्थं परार्थं च ॥ ९ ॥

तत्र हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणकारणकं साध्यविज्ञानं स्वार्थम् ॥ १० ॥

निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः ॥ ११ ॥

नतु त्रिलक्षणकादिः ॥ १२ ॥

तस्य हेत्वाभासस्यापिसम्भवात् ॥ १३ ॥

अप्रतीतमनिराकृतमभीप्सितं साध्यम् ॥ १४ ॥

शङ्कितविपरीतानध्यवसितवस्तूनां साध्यताप्रतिपत्त्यर्थमप्रतीतवचनम् ॥ १५ ॥

प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य साध्यत्वं मा प्रसज्यतामित्यनिराकृतग्रहणम् ॥ १६ ॥

अनभिमतस्यासाध्यत्व प्रतिपत्तयेऽभीप्सितपदोपादानम् ॥ १७ ॥

व्याप्तिग्रहणसमयापेक्षया साध्यं धर्मएवान्यथा तदनुपपत्तेः ॥ १८ ॥

नहि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राचित्रभानोरिव धरित्रीधरस्याप्यनुवृत्तिरस्ति ॥ १९ ॥

आनुमानिकप्रतिपत्त्यवसरापेक्षया तु पक्षापरपर्यायस्तद्विशिष्टः प्रसिद्धोधर्म्मी ॥ २० ॥

धर्म्मिणः प्रसिद्धिः क्वचिद्विकल्पतः कुत्रचित्प्रमाणतःक्वापि विकल्पप्रमाणाभ्याम् ॥ २१ ॥

यथा समस्तिसमस्तवस्तुवेदी क्षितिधरकन्धरेयंधूमध्वजवती ध्वनिः परिणतिमानिति ॥ २२ ॥

पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमुपचारात् ॥२३॥

साध्यस्य प्रतिनियतधर्म्मिसंबन्धिता प्रसिद्धये हेतोरुपसंहारवचनवत्पक्षप्रयोगोप्यवश्यमाश्रयितव्यः ॥२४॥

त्रिविधं साधनमभिधायैव तत्समर्थनं विद्धानः कः खलु न पक्षप्रयोगमङ्गीकुरुते ॥ २५ ॥

प्रत्यक्षपरिच्छिन्नार्थाभिधायिवचनं परार्थं प्रत्यक्षं परप्रत्यक्षहेतुत्वात् ॥ २६ ॥

यथा पश्य पुरः स्फुरत्किरणमणिखण्डमण्डिताभरणभारिणींजिनपतिप्रतिमामिति॥ २७ ॥

पक्षहेतुवचनलक्षणमवयवद्वयमेव परप्रतिपत्तेरङ्गं न दृष्टान्तादिवचनम् ॥ २८ ॥

हेतुप्रयोगस्तथो पपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां द्विप्रकारः ॥ २९ ॥

सत्येव साध्ये हेतोरुपपत्तिस्तथोपपत्तिः । असति साध्ये हेतो रनुपपत्तिरेवान्यथानुपपत्तिः ॥ ३० ॥

यथाकृशानुमानयंपाकप्रदेशः सत्येवकृशानुमत्त्वे धूमवत्त्वस्योपपत्तेरसत्यनुपपत्तेर्वेति ॥ ३१ ॥

अनयोरन्यतरप्रयोगेणैव साध्यप्रतिपत्तौ द्वितीयप्रयोगस्यैकत्रानुपयोगः ॥ ३२ ॥

नदृष्टान्तवचनं परप्रतिपत्तये प्रभवति तस्यां पक्षहेतुवचनयोरेव व्यापारो पलब्धेः ॥ ३३ ॥

नच हेतोरन्यथानुपपत्तिनिर्णीतये यथोक्ततर्कप्रमाणादेव तदुपपत्तेः ॥ ३४ ॥

नियतैकविशेषस्वभावे च दृष्टान्ते साकल्येन व्याप्तेरयोगतो विप्रतिपत्तौ तदन्तरापेक्षायामनवस्थितेर्दुर्निवारः समवतारः ॥ ३५ ॥

नाप्यविनाभावस्मृतये प्रतिपन्नप्रतिबन्धस्य व्युत्पन्नमतेः पक्षहेतुप्रदर्शनेनैव तत्प्रसिद्धेः अन्त-

व्याप्त्या हेतोः साध्यप्रत्यायने शक्तावशक्तौ च बहिर्व्याप्तेरुद्भावनं व्यर्थम् ॥ ३७ ॥

पक्षीकृतएवविषये साधनस्य साध्येन व्याप्तिरन्तर्व्याप्तिरन्यत्रतुबहिर्व्याप्तिः यथाऽनैकान्तात्मकं वस्तु सत्त्वस्यतथैवोपपत्तेः । अग्निमानयं देशो धूमवत्त्वात् य एवं स एवं यथा पाकस्थानम् ॥ ३८ ॥

नोपनयनिगमनयोरपिपरप्रतिपत्तौ सामर्थ्यंपक्षहेतुप्रयागोदेव तस्याः सद्भावात् ॥ ३९ ॥

समर्थनमेवपरंपरप्रतिपत्त्यङ्गमास्तां तदन्तरेणदृष्टान्तादिप्रयोगेऽपि तदसंभवात् ॥ ४० ॥

मन्दमतींस्तुव्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिगमनान्यपि प्रयोज्यानि ॥ ४१ ॥

प्रतिबन्धप्रतिपत्तेरास्पदं दृष्टान्तः ॥ ४२ ॥

स द्वेधा साधर्म्यतो वैधर्म्यतश्च ॥ ४३ ॥

यत्र साधनधर्मसत्तायामवश्यं साध्यधर्मसत्ताप्रकाश्यते स साधर्म्यदृष्टान्तः ॥ ४४ ॥

यथा यत्र धूमस्तत्र वह्निर्यथा महानसः ॥ ४५ ॥

यत्र तु साध्याभावे साधनस्यावश्यमभावः प्रदर्श्यते सवैधर्म्यदृष्टान्तः ॥ ४६ ॥

यथाग्न्यभावे नभवत्येवधूमो यथा जलाशये॥४७॥

हेतोः साध्यधर्म्मिण्युपसंहरणमुपनयः ॥४८॥

यथा धूमश्चात्र प्रदेशे ॥ ४९ ॥

साध्यधर्मस्य पुनर्निगमनम् ॥ ५० ॥

यथा तस्मादग्निरत्र ॥ ५१ ॥

एते पक्षप्रयोगादयः पञ्चाप्यवयवसंज्ञया कीर्त्यन्ते ॥ ५२ ॥

उक्तलक्षणो हेतुर्द्विप्रकारः उपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यां भिद्यमानत्वात् ॥ ५३ ॥

उपलब्धिर्विधिनिषेधयोः सिद्धि निबन्धनमनुपलब्धिश्च ॥ ५४ ॥

विधि सदंशः ॥ ५५ ॥ प्रतिषेधोऽसदंशः ॥ ५६ ॥

सचतुर्द्धा प्रागभावः प्रध्वंसाभाव इतरेतराभावोऽत्यन्ताभावश्च ॥ ५७ ॥

यन्निवृत्तावेव कार्यस्यसमुत्पत्तिः सोऽस्यप्रागभावः॥५८

यथा मृत्पिण्डनिवृत्तावेव समुत्पद्यमानस्य घटस्य मृत्पिण्डः ॥ ५९ ॥

यदुत्पत्तौ कार्यस्यावश्यं विपत्तिः सोऽस्य प्रध्वंसाभावः ॥ ६० ॥

यथा कपालकदम्बकोत्पत्तौ नियमतो विपद्यमानस्य कलशस्य कपालकदम्बकम् ॥ ६१ ॥

स्वरूपान्तरात् स्वरूपव्यावृत्तिरितरेतराभावः ॥६२॥

यथा स्तंभस्वभावात् कुंभस्वभावव्यावृत्तिः ॥६३॥

कालत्रयापेक्षिणी तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरत्यन्ताभावः ६४ ॥

यथा चेतनाऽचेतनयोः ॥ ६५ ॥

उपलब्धेरपि द्वैविध्यमविरुद्धोपलब्धिर्विरुद्धोपलब्धिश्च ॥ ६६ ॥

तत्राऽविरुद्धोपलब्धिर्विधिसिद्धौ षोढा ॥ ६७ ॥

साध्येनाविरुद्धानां व्याप्यकार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरसहचराणामुपलब्धिरिति ॥ ६८ ॥

तमस्विन्यामास्वाद्यमानादाम्रादिफलरसादेकसाम-

ऽप्यनुमित्या रूपाद्यनुमितिमभिमन्यमानैरभिमत मेव किमपि कारणं हेतुतया यत्र शक्तेरप्रतिस्खलनमपरकारणसाकल्यञ्च ॥ ६९ ॥

पूर्वचरोत्तरचरयोर्नस्वभावकार्यकारणभावौतयोः कालव्यवहितावनुपलम्भात् ॥ ७० ॥

नचातिक्रान्तानागतयोर्जाग्रद्दशासंवेदनमरणयोः प्रबोधोत्पातौ प्रति कारणत्वं व्यवहितत्वेन निर्व्यापारत्वात् ॥ ७१ ॥

स्वव्यापारापेक्षिणी हि कार्यं प्रति पदार्थस्य कारणत्वव्यवस्था कुलालस्येव कलशं प्रति ॥ ७२ ॥

न च व्यवहितयोस्तयोर्व्यापारपरिकल्पनं न्याय्यमतिप्रसक्तेः ॥ ७३ ॥

परंपराव्यवहितानांपरेषामपि तत्कल्पनस्य निवारयितुमशक्यत्वात् ॥ ७४ ॥

सहचारिणोः परस्परस्वरूपपरित्यागेन तादात्म्यानुपपत्तेः सहोत्पादेनतदुत्पत्तिविपत्तेश्च सहचरहेतोरपि प्रोक्तेषु नानुप्रवेशः ॥ ७५ ॥

ध्वनिः परिणतिमान् प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् यः प्रयत्नानन्तरीयकः स परिणतिमान् यथास्तम्भो यो वा न परिणतिमान् स न प्रयत्नानन्तरीयको यथा वान्ध्येयः प्रयत्नानन्तरीयकश्च ध्वनिस्तस्मात्परिणतिमानिति व्याप्यस्य साध्येनाविरुद्धस्योपलब्धिः साधर्म्येण वैधर्म्येण च ॥ ७६ ॥

अस्त्यत्र गिरिनिकुञ्जे धनञ्जयो धूमसमुपलम्भादिति कार्यस्य ॥ ७७ ॥

भविष्यति वर्षं तथाविधवारिवाहविलोकनादिति कारणस्य ॥ ७८ ॥

उदेष्यति मुहुर्त्तान्ते तिष्यतारका पुनर्वसूदयदर्शनादिति पूर्वचरस्य ॥ ७९ ॥

उदगुर्मुहूर्त्तात्पूर्वंपूर्वफल्गुन्यउत्तरफल्गुनीनामुद्गमोपलब्धेरित्युत्तरचरस्य ॥ ८० ॥

अस्तीह सहकारफले रूपविशेषः समास्वाद्यमानरसविशेषादिति सहचरस्य ॥ ८१ ॥

विरुद्धोपलब्धिस्तु प्रतिषेधप्रतिपत्तौ सप्तप्रकारा॥८२

तत्राद्या स्वभावविरुद्धोपलब्धिर्यथा ॥ ८३ ॥

नास्त्येव सर्वथैकान्तोनेकान्तस्योपलम्भात् ॥८४॥

प्रतिषेध्यविरुद्धव्याप्तादीनामुपलब्धयः षट् ॥८५॥

विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्यथा नास्त्यस्य पुंसस्तत्त्वेषु निश्चयस्तत्रसन्देहात् ॥ ८६ ॥

विरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा न विद्यतेऽस्य क्रोधाद्युपशान्तिर्वदनविकारादेः ॥ ८७ ॥

विरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा नास्य महर्षेरसत्यंवचः समस्तरागद्वेषकालुष्याकलङ्कितज्ञानसंपन्नत्वात् ८८

विरुद्धपूर्वचरोपलब्धिर्यथा नोद्गमिष्यति मुहुर्त्तान्ते पुष्यतारा रोहिण्युद्गमात् ॥ ८९ ॥

विरुद्धोत्तरचरोपलब्धिर्यथा नोदगान् मुहूर्त्तात्पूर्वं मृगशिरः पूर्वफल्गुन्युदयात् ॥ ९० ॥

विरुद्धसहचरोपलब्धिर्यथा नास्त्यस्य मिथ्या ज्ञानं सम्यग्दर्शनात् ॥ ९१ ॥

अनुपलब्धेरपिद्वैरूप्यमविरुद्धानुपलब्धिर्विरुद्धानुपलब्धिश्च ॥ ९२ ॥

तत्राविरुद्धानुपलब्धिः प्रतिषेधावबोधे सप्तप्रकारा९३

प्रतिषेध्येनाविरुद्धानां स्वभावव्यापककार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरसहचराणामनुपलब्धिरिति ॥ ९४ ॥

स्वभावानुपलब्धिर्यथा नास्त्यत्र भूतले कुम्भ उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तत्स्वभावस्यानुपलम्भात् ॥ ॥९५॥ व्यापकानुपलब्धिर्यथा नास्त्यत्रप्रदेशे पनसः पादपानुपलब्धेः ॥ ९६ ॥

कार्यानुपलब्धिर्यथा नास्त्यत्राप्रातिहतशक्तिकं बीजमङ्कुरानवलोकनात् ॥ ९७ ॥

कारणानुपलब्धिर्यथा न सन्त्यस्य प्रशमप्रभृतयो भावास्तत्त्वार्थश्रद्धानाभावात् ॥ ९८ ॥

पूर्वचरानुपलब्धिर्यथानोद्गमिष्यति मुहूर्त्तान्तेस्वातिनक्षत्रं चित्रोदयादर्शनात् ॥ ९९ ॥

उत्तरचरानुपलब्धिर्यथा नोदगमत् पूर्वभाद्रपदामुहूर्त्तात्पूर्वमुत्तरभाद्रपदोद्गमानवगमात् ॥ १०० ॥

सहचरानुपलब्धिर्यथा नास्त्यस्यसम्यग्ज्ञानंसम्यग्दर्शनानुपलब्धेः ॥ १०१ ॥

विरुद्धानुपलब्धिस्तु विधिप्रतीतौ पञ्चधा ॥१०२॥

विरुद्ध कार्य कारण स्वभाव व्यापक सहचरानुपलम्भभेदात्॥ १०२ ॥

विरुद्ध कार्यानुपलब्धिर्यथाऽत्रशरीरिणि रोगातिशयः समस्ति निरोगव्यापारानुपलब्धेः ॥ १०३ ॥

विरुद्धकारणानुपलब्धिर्यथा विद्यतेऽत्र प्राणिनि कष्टमिष्टसंयोगाभावात् ॥ १०४ ॥

विरुद्धस्वभावानुपलब्धिर्यथा वस्तुजातमनेकान्तात्मकमेकान्तस्वभावानुपलम्भात् ॥ १०५ ॥

विरुद्धव्यापकानुपलब्धिर्यथाऽस्त्यत्र च्छाया औष्ण्यानुपलब्धेः ॥ १०६ ॥

विरुद्धसहचरानुपलब्धिर्यथा ऽस्त्यस्य मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनानुपलब्धेः ॥ १०७ ॥

इतिस्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानस्वरूपनिर्णयोनाम-
तृतीयः परिच्छेदः ॥ ३ ॥

आप्तवचनादाविर्भूतमर्थसंवेदनमागमः ॥ १ ॥

उपचारादाप्तवचनञ्च ॥ २ ॥

यथा समस्त्यत्र प्रदेशे रत्ननिधानं सन्तिरत्नसानुप्रभृतयः ॥ ३ ॥

अभिधेयं वस्तु यथावस्थितं योजानीते यथाज्ञात-श्चाभिधत्ते स आप्तः ॥ ४ ॥

तस्य हि वचनमविसंवादि भवति ॥ ५ ॥

स च द्वेधा लौकिको, लोकोत्तरश्च ॥ ६ ॥

लौकिको जनकादिर्लोकोत्तरस्तु तीर्थंकरादिः ॥७॥

वर्णपदवाक्यात्मकं वचनम् ॥ ८ ॥

अकारादिः पौद्गलिको वर्णः ॥ ९ ॥

वर्णानामन्योन्यापेक्षणां निरपेक्षा संहतिः पदं, पदानान्तु वाक्यम् ॥ १० ॥

स्वभाविकसामर्थ्यसमयाभ्यामर्थबोधानिबन्धनं शब्दः ॥ ११ ॥

अर्थप्रकाशकत्वमस्य स्वाभाविकं प्रदीपवत् यथार्थत्वायथार्थत्वे पुनः पुरुषगुणदोषावनुसरतः ॥१२॥

सर्वत्रायं ध्वनिर्विधिप्रतिषेधाभ्यां स्वार्थमभिदधानः सप्तभङ्गीमनुगच्छति ॥ १३ ॥

एकत्र वस्तुन्येकैकधर्मपर्यनुयोगवशादविरोधेन व्यस्तयोः समस्तयोश्च विधिनिषेधयोः कल्पनया स्यात्काराङ्कितः सप्तधा वाक्प्रयोगः सप्तभङ्गी ॥१४॥

तद्यथा स्यादस्त्येव सर्वमिति विधिकल्पनया प्रथमोभङ्गः ॥ १५ ॥

स्यान्नास्त्येव सर्वमितिनिषेधकल्पनया द्वितीयः॥१६॥

स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्पनया तृतीयः॥ १७॥

स्यादवक्तव्यमेवेति युगपद्विधिनिषेधकल्पनया चतुर्थः॥ १८ ॥

स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति विधिकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च पञ्चमः ॥ १९ ॥

स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति निषेधकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च षष्ठः ॥ २० ॥

स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति क्रमतोविधिनिषेधकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च सप्तमइति ॥ २१ ॥

विधिप्रधानएव ध्वनिरिरिति न साधुः ॥ २२ ॥

निषिधस्य तस्मादप्रतिपत्तिप्रसक्तेः ॥ २३ ॥

अप्राधान्येनैव ध्वनिस्तमभिधत्ते इत्यप्यसारम् ॥२४॥

क्वचित्कदाचित्कथञ्चित्प्राधान्येनाप्रतिपन्नस्य त-
स्याप्राधान्याऽनुपपत्तेः ॥ २५ ॥

निषेधप्रधानएव शब्द इत्यपि प्रागुक्तन्याया-
दपास्तम् ॥ २६ ॥

क्रमादुभयप्रधानएवायमित्यपि नसाधीयः ॥२७॥

अस्य विधिनिषेधाऽन्यतरप्रधानत्वानुभवस्याप्य-
बाध्यमानत्वात् ॥ २८ ॥

युगपद्विधिनेषेधात्मनो ऽर्थस्यावाचक एवासौ इति-
वचो न चतुस्रम् ॥ २९ ॥

तस्यावक्तव्यशब्देनाप्यवाच्यत्वप्रसङ्गात् ॥ ३० ॥

विध्यात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्नुभयात्मनो युगदवा-
चकएव स इत्येकान्तोऽपि नकान्तः ॥ ३१ ॥

निषेधात्मनः सहद्वयात्मनश्चार्थस्य वाचकत्वावा-
चकत्वाभ्यामपि शब्दस्य प्रतीयमानत्वात् ॥३२॥

निषेधात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्नुभयात्मनो युगप-
दवाचकएवायमित्यप्यवधारणं न रमणीयम् ॥३३॥

इतरथापि संवेदनात् ॥ ३४ ॥

क्रमाक्रमाभ्यामुभयस्वभावस्य भावस्य वाचकश्चा-

वाचकश्च ध्वनिर्नान्यथा इत्यपि मिथ्या ॥ ३५ ॥

विधिमात्रादिप्रधानतयाऽपि तस्य प्रसिद्धेः ॥३६॥

एकत्र वस्तुनि विधीयमाननिषिध्यमानानन्तधर्माभ्युपगमेनानन्तभङ्गीप्रसङ्गादसङ्गतैव सप्तभङ्गीति न चेतसि निधेयम् ॥ ३७ ॥

विधिनिषेधप्रकारापेक्षया प्रतिपर्यायं वस्तुन्यनन्तानामपि सप्तभङ्गीनामेव संभवात् ॥ ३८ ॥

प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्यपर्यनुयोगानां सप्तानामेव संभवात् ॥ ३९ ॥

तेषामपि सप्तत्वं सप्तविधतज्जिज्ञासानियमात् ॥

तस्या अपि सप्तविधत्वं सप्तधैव तत्सन्देहसमुत्पादात् ॥ ४१ ॥

तस्याऽपिसप्तप्रकारत्वनियमः स्वगोचरवस्तुधर्माणां सप्तविधत्वस्यैवोपपत्तेः ॥ ४२ ॥

इयंसप्तभङ्गी प्रतिभङ्गं सकलादेशस्वभावा विकलादेशस्वभावा च ॥ ४३ ॥

प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुनः कालादिभिरभेदवृत्तिप्राधान्यादभेदोपचाराद्वा यौगपद्येन प्रतिपादकं वचः सकलादेशः ॥ ४४ ॥

तद्विपरीतस्तु विकलादेशः ॥ ४५ ॥

तद्विभेदमपि प्रमाणमात्मीयप्रतिबन्धकापगमविशेषस्वरूपसामर्थ्यतः प्रतिनियतमर्थमवद्योतयति ।४६।

न तदुत्पत्तितदाकारताभ्यां, तयोः पार्थक्येन सामस्त्येन च व्यभिचारोपलम्भात् ॥ ४७ ॥

इति आगमाख्यप्रमाणस्वरूपनिर्णयोनाम चतुर्थः परिच्छेदः ४

तस्य विषयः सामान्यविशेषाद्यनेकान्तात्मकं वस्तु ॥ १ ॥

अनुगतविशिष्टाकारप्रतीतिविषयत्वात् प्राचीनोत्तराकारपरित्यागोपादानावस्थानस्वरूपपरिणत्यार्थक्रियासामर्थ्यघटनाच्च ॥ २ ॥

सामान्यं द्विप्रकारं तिर्यक्सामान्यमूर्ध्वतासामान्यञ्च ॥ ३ ॥

प्रतिव्यक्तितुल्यापरिणतिस्तिर्यक्सामान्यं शबलशाबलेयादिपिण्डेषु गोत्वं यथा ॥ ४ ॥

पूर्वापरपरिणामसाधारणं द्रव्यमूर्ध्वतासामान्यं कटककङ्कणाद्यनुगामिकाञ्चनवत् ॥ ५ ॥

विशेषोपि द्विरूपो गुणः पर्यायश्च ॥ ६ ॥

गुणः सहभावीधर्मो यथात्मनि विज्ञानव्यक्ति-शक्त्यादिः ॥ ७ ॥

पर्यायस्तु क्रमभावी यथा तत्रैव सुखदुःखादिः॥८॥

इतिविषयस्वरूपनिर्णयो नामपञ्चमः
परिच्छेदः ॥

यत्प्रमाणेन प्रसाध्यते तदस्य फलम् ॥ १ ॥

तद्द्विविधमानन्तर्येण पारम्पर्येण च ॥ २ ॥

तत्राऽऽनन्तर्येण सर्वप्रमाणानामज्ञाननिवृत्तिः फलम् ॥ ३ ॥

पारम्पर्येण केवलज्ञानस्य तावत्फलमौदासीन्यम्॥४॥

शेषप्रमाणानां पुनरुपादानहानोपेक्षाबुद्धयः ॥५॥

तत्प्रमाणतः स्याद्भिन्नमभिन्नं च प्रमाणफलत्वा-न्यथानुपपत्तेः ॥ ६ ॥

उपादानबुद्ध्यादिना प्रमाणाद्भिन्नेन व्यवहितफलेन हेतोर्व्यभिचार इति न विभावनीयम् ॥ ७ ॥

तस्यैकप्रमातृतादात्म्येन प्रमाणादभेदव्यवस्थितेः ८

प्रमाणतया परिणतस्यैवात्मनः फलतया परिणतिप्रतीतेः ॥ ९ ॥

यः प्रमिमीते सएवोपादत्ते परित्यजत्युपेक्षते चेति सर्वसंव्यवहारिभिरस्खलितमनुभवात् ॥ १० ॥

इतरथा स्वपरयोः प्रमाणफलव्यवस्थाविप्लवः प्रसज्येत ॥ ११ ॥

अज्ञाननिवृत्तिस्वरूपेण प्रमाणादभिन्नेनसाक्षात्फलेन साधनस्यानेकान्त इति नाशङ्कनीयम् ॥१२॥

कथञ्चित्तस्यापि प्रमाणाद्भेदेन व्यवस्थानात् ॥१३॥

साध्यसाधनभावेन प्रमाणफलयोः प्रतीयमानत्वात् ॥ ॥१४॥ प्रमाणंहि करणाख्यं साधनं, स्वपरव्यवसितौ साधकतमत्वात् ॥ १५ ॥

स्वपरव्यवसितिक्रियारूपाऽज्ञाननिवृत्त्याख्यं फलंतु साध्यं, प्रमाणनिष्पाद्यत्वात् ॥ १६ ॥

प्रमातुरपि स्वपरव्यवसितिक्रियायाः कथञ्चिद्भेदः ॥ कर्तृक्रिययोः साध्यसाधकभावेनोपलम्भात् ॥१८॥

कर्त्ता हि साधकः, स्वतन्त्रत्वात्; क्रियातु, साध्या कर्तृनिर्वर्त्यत्वात् ॥ १० ॥

न च क्रिया क्रियावतः सकाशादभिन्नेव, भिन्नेव वा; प्रतिनियतक्रियाक्रियावद्भावभङ्गप्रसङ्गात् ॥ २० ॥

संवृत्या प्रमाणफलव्यवहार इत्यप्रामाणिकप्रलापः, परमार्थतः स्वाभिमतसिद्धिविरोधात् ॥ २१ ॥

ततः पारमार्थिक एव प्रमाणफलव्यवहारः सकलपुरुषार्थसिद्धिहेतुः स्वीकर्त्तव्यः ॥ २२ ॥

प्रमाणस्य स्वरुपादिचतुष्टयाद्विपरीतं तदाभासम् ॥

अज्ञानात्मकानात्मप्रकाशकस्वमात्रावभासकानिर्विकल्पकसमारोपाः प्रमाणस्य स्वरूपाभासाः ॥२४॥

यथा सन्निकर्षाद्यस्वसंविदितपरानवभासकज्ञानदर्शनाविपर्ययसंशयानध्यवसायाः ॥ २५ ॥

तेभ्यः स्वपरव्यवसायस्यानुपपत्तेः ॥ २६ ॥

सांव्यवहारिकप्रत्यक्षमिव यदाभासते तत्तदाभासम् ॥ २७ ॥

यथाऽम्बुधरेषु गन्धर्वनगरज्ञानं, दुःखे सुखज्ञानञ्च ॥

पारमार्थिकप्रत्यक्षमिव यदाभासते तत्तदाभासम् ॥
यथाशिवाख्यस्य राजर्षेरसंख्यातद्वीपसमुद्रेषु सप्तद्वीपसमुद्रज्ञानम् ॥ ३० ॥

अननुभूते वस्तुनि तदिति ज्ञानं स्मरणाभासम्॥३१॥
अननुभूते मुनिमण्डले तन्मुनिमण्डलमिति यथा ३२
तुल्ये पदार्थे स एवायमित्येकस्मिंश्च तेन तुल्य इत्यादिज्ञानं प्रत्यभिज्ञाभासम् ॥ ३३ ॥

यमलकजातवत् ॥ ३४ ॥

असत्यामपि व्याप्तौ तदवभासः तर्काभासः ॥३५॥
सश्यामो मैत्रतनयत्वात् इत्यत्र यावान् मैत्रतनयः स श्याम इति यथा ॥ ३६ ॥

पक्षाभासादिसमुत्थं ज्ञानमनुमानाभासमवसेयम् ॥
तत्र प्रतीतनिराकृतानभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणास्त्रयः पक्षाभासाः ॥ ३८ ॥

प्रतीतसाध्यधर्म्मविशेषणो यथार्हातान् प्रत्यवधारणवर्जं परेण प्रयुज्यमानः समस्तिजीव इत्यादिः ॥
निराकृतसाध्यधर्मविशेषणः प्रत्यक्षानुमानागमलो-

कस्ववचनादिभिः साध्यधर्मस्य निराकरणादनेकप्रकारः ॥ ४० ॥

प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति भूतविलक्षण आत्मा ॥ ४१ ॥

अनुमाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति सर्वज्ञो वीतरगो वा ॥ ४२ ॥

आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा जैनै रजनीभोजनं भजनीयम् ॥ ४३ ॥

लोकनिराकृतसाध्यधर्म्मविशेषणो यथा न पारमार्थिकः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः ॥ ४४ ॥

स्ववचननिराकृतसाध्यधर्म्मविशेषणो यथा नास्ति प्रमेयपरिच्छेदकं प्रमाणम् ॥ ४५ ॥

अनभीप्सितसाध्यधर्म्मविशेषणो यथा स्याद्वादिनः शाश्वतिक एव कलशादिरशाश्वतिक एव वेति वदतः ॥ ४६ ॥

असिद्धविरुद्धानैकान्तिकास्त्रयो हेत्वाभासाः ॥४७॥

यस्यान्यथानुपपत्तिः प्रमाणेन न प्रतीयते सोऽसिद्धः

॥४८॥सद्विविध उभयासिद्धोऽन्यतरासिद्धश्च॥४९॥
उभयासिद्धो यथा परिणामी शब्दश्चाक्षुषत्वात् ५०
अन्यतरासिद्धो यथा अचेतनास्तरवो विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोधलक्षणमरणरहितत्वात् ॥ ५१ ॥
साध्यविपर्ययेणैव यस्यान्यथानुपपत्तिरध्यवसीयते स विरुद्धः ॥ ५२ ॥
यथा नित्यएव पुरुषोऽनित्यएव वा प्रत्यभिज्ञानादिमत्वात् ॥ ५३ ॥
यस्यान्यथानुपपत्तिः सन्दिह्यते सोऽनैकान्तिकः ५४
सद्वेधा निर्णीतविपक्षवृत्तिकः सन्दिग्धविपक्षवृत्तिकश्चः ॥ ५५ ॥
निर्णीतविपक्षवृत्तिको यथा नित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् ॥ ५६ ॥
सन्दिग्धविपक्षवृत्तिको यथा विवादापन्नः पुरुषः सर्वज्ञो न भवति वक्तृत्वात् ॥ ५७ ॥
साधर्म्येण दृष्टान्ताभासो नवप्रकारः ॥ ५८ ॥
साध्यधर्मविकलः साधनधर्मविकलः उभयधर्म्म-

विकलः सन्दिग्धसाध्यधर्म्मा सन्धिग्धसाधनधर्म्मा संन्दिग्धोभयधर्म्मा अनन्वयोऽप्रदर्शितान्वयो विपरीतान्वयश्चेति ॥ ५९ ॥

तत्रापौरुषेयः शब्दोऽमुर्त्तत्वाद् दुःखवादिति साध्यधर्म्मविकलः ॥ १ ॥ ६० ॥

तस्यामेव प्रतिज्ञायां तस्मिन्नेव हेतौ परमाणुवदिति साधनधर्म्मविकलः ॥ १ ॥ ६१ ॥

कलशवदित्युभयधर्म्मविकलः ॥ १ ॥ ६२ ॥

रागादिमानयं वक्तृत्वाद्देवदत्तवादिति सन्दिग्धसाध्यधर्मा ॥ ३ ॥ ६३ ॥

मरणधर्मायं रागादिमत्वात् मैत्रवदिति सदिग्ध साधनधर्मा ॥ ५ ॥ ६४ ॥

नायं सर्वदर्शीरागादिमत्त्वान्मुनिविशेषवादिति सन्दिग्धोमयधर्मा ॥ ६ ॥ ६५ ॥

रागादिमान् विवक्षितः पुरुषो वक्तृत्वादिष्टपुरुषवदित्यनन्वयः ॥ ७ ॥ ६६ ॥

अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् घटवदित्यप्रदर्शितान्वयः ॥ ८ ॥ ६७ ॥

अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् यदनित्यं तत् कृतकं घटवदिति विपरीतान्वयः ॥ ९ ॥ ६८ ॥

वैधर्म्येणापि दृष्टान्ताभासो नवधा ॥ ६९ ॥

असिद्धसाध्यव्यतिरेकोऽसिद्धसाधनव्यतिरेकोऽसिद्धोभयव्यतिरेकः सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकः सन्दिग्धसाधनव्यतिरेकः सन्दिग्धोभयव्यतिरेकोऽव्यतिरेकोऽप्रदर्शितव्यतिरेको विपरीतव्यतिरेकश्च ॥७०॥

तेषु भ्रान्तमनुमानं प्रमाणत्वात् यत्पुनर्भ्रान्तं न भवति न तत् प्रमाणं यथा स्वप्नज्ञानमिति असिद्धसाध्यव्यतिरेकः स्वप्नज्ञानात् भ्रान्तत्वस्यानिवृत्तेः ॥ १ ॥ ७१ ॥

निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं प्रमाणत्वात्यत्तु सविकल्पं न तत्प्रमाणं यथा लैङ्गिकमित्यासिद्धसाधनव्यतिरेको लैङ्गिकात्प्रमाणत्वस्यानिवृत्तेः ॥ २ ॥ ७२ ॥

नित्यानित्यः शब्दः सत्वात् यस्तु न नित्यानित्यः स न संस्तद्यथा स्तम्भ इत्यसिद्धोभयव्यतिरेकः स्तम्भान्नित्यानित्यस्य सत्त्वस्य चाव्यावृत्तेः ॥३॥ ७३॥

असर्वज्ञोऽनाप्तो वा कपिलोऽक्षणिकैकान्तवादित्वा-त् यः सर्वज्ञ आप्तो वा सक्षणिकैकान्तवादी यथा-सुगत इति सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकः सुगतेऽसर्वज्ञ-तानाप्तत्वयोः साध्यधर्म्मयो व्यावृत्तेः सन्देहात्॥

अनादेयवचनः कश्चिद्विवक्षितः पुरुषो रागादिम-त्वाद्यः पुनरादेयवचनः स वीतरागस्तद्यथा शौद्धो-दनिरिति सन्दिग्धसाधनव्यतिरेकः शौद्धोदनौ रा-गादिमत्त्वस्य निवृत्तेः संशयात् ॥ ७५ ॥ ५ ॥

नवीतरागः कपिलः करुणास्पदेष्वपि परमकृपया-ऽनर्प्पितनिजपिशितशकलत्वात् यस्तु वीतरागः स करुणास्पदेषु परमकृपया समर्प्पितनिजपिशितशक-लस्तद्यथातपनबन्धुरिति सन्दिग्धोभयव्यतिरेकः तपनबन्धौवीतरागत्वाभावस्य करुणास्पदेष्वपि परमकृपयानर्प्पितनिजपिशितशकलत्वस्य च व्या-वृत्तेः सन्देहात् ॥ ६ ॥ ७६ ॥

न वीतरागः कश्चिद्विवक्षितः पुरुषो वक्तृत्वात् यः पुनर्वीतरागो न स वक्ता यथोपलखण्डइत्यव्य-तिरेकः ॥ ७७ ॥ ७ ॥

आनित्यः शब्दः कृतकत्वादाकाशवदित्यप्रदर्शित व्यतिरेकः ॥ ७८ ॥ ७ ॥

आनित्यः शब्दः कृतकत्वाद्यदकृतकं तन्नित्यं यथा काशमिति विपरीतव्यतिरेकः ॥ ७९ ॥ ९ ॥

उक्तलक्षणोल्लङ्घनेनोपनयनिगमनयोर्वचने तदाभासौ ॥ ८० ॥

यथा परिणामीशब्दः कृतकत्वात् यः कृतकः स परिणामी यथा कुम्भ इत्यत्र परिणामी च शब्द इति कृतकश्च कुम्भ इति च ॥ ८१ ॥

तस्मिन्नेव प्रयोगे तस्मात् कृतकः शब्दइति तस्मात्परिणामी कुम्भ इति च ॥ ८२ ॥

अनाप्तवचनप्रभवं ज्ञानमागमाभासम् ॥८३॥

यथा मेकलकन्यकायाः कुले तालहिंतालयोर्मुलेसुलभाः पिण्डखर्जुराः सन्ति त्वरितं गच्छत २ शावकाः ॥ ८४ ॥

प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमित्यादि संख्यानं तस्य संख्याभासम् ॥ ८५ ॥

सामान्यमेव, विशेषएव, तद्द्वयं वा स्वतन्त्रमित्यादिस्तस्य विषयाभासः ॥ ८६ ॥

अभिन्नमेव भिन्नमेव वा प्रमाणात्फलं तस्य तदाभासम् ॥ ८७ ॥

इति फलप्रमाणस्वरूपाद्याभासनिर्णयोनाम

षष्ठः परिच्छेदः ॥

नीयते येन श्रुताख्यप्रमाणाविषयीकृतस्यार्थस्यांशस्तदितरांशौदासीन्यतः स प्रतिपत्तुरभिप्रायविशेषो नयः ॥ १ ॥

स्वाभिप्रेतादंशादितरांशापलापी पुनर्नयाभासः॥२॥

स व्याससमासाभ्यान्द्विप्रकारः ॥ ३ ॥

व्यासतोऽनेकविकल्पः ॥ ४ ॥

समासतस्तु द्विभेदो द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च॥५॥

आद्यो नैगमसंग्रहव्यवहारभेदात् त्रेधा ॥ ६ ॥

धर्म्मयोर्धर्म्मिणोर्धर्म्मधर्म्मिणोश्च प्रधानोपसर्जनभावेन यद्विवक्षणं स नैकगमो नैगमः ॥ ७ ॥

सच्चैतन्यमात्मनीतिधर्म्मयोः ॥ ८ ॥

वस्तुपर्यायवद् द्रव्यं इति धर्म्मिणोः ॥ ९ ॥

क्षणमेकं सुखी विषयासक्तजीव इति धर्मधर्म्मिणोः ॥१०॥ धर्म्मद्वयादीनामैकान्तिकपार्थक्याभिसन्धि-नैंगमाभासः ॥ ११ ॥

यथात्मनि सत्त्वचैतन्ये परस्परमत्यन्तं पृथग्भूते इत्यादिः ॥ १२ ॥

सामान्यमात्रग्राही परामर्शः संग्रहः ॥ १३ ॥

अयमुभयविकल्पः परोऽपरश्च ॥ १४ ॥

अशेषविशेषेष्वौदासीन्यम्भजमानः शुद्धद्रव्यं स-न्मात्रमभिमन्यमानः परसंग्रहः ॥ १५ ॥

विश्वमेकं सदविशेषादिति यथा ॥ १६ ॥

सत्ताद्वैतं स्वीकुर्वाणः सकलविशेषान्निराचक्षाणस्त-दाभासः ॥ १७ ॥

यथासत्तैव तत्त्वम् ततः पृथग्भूतानां विशेषाणाम-दर्शनात् ॥ १८ ॥

द्रव्यत्वादीन्यवान्तरसामान्यानि मन्वानस्तद्भेदेषु

गजनिमीलिकामवलम्बमानः पुनरपरसंग्रहः ॥१९॥
धर्माधर्माकाशकालपुद्गलजीवद्रव्याणामैक्यं द्रव्यत्वाभेदादित्यादिर्यथा ॥ २० ॥
द्रव्यत्वादिकं प्रतिजानानस्तद्विशेषान्निह्नुवानस्तदाभासः ॥ २१ ॥
यथा द्रव्यत्वमेव तत्त्वं, ततोर्थान्तरभूतानां द्रव्याणामनुपलब्धेः ॥ २२ ॥
संग्रहेण गोचरीकृतानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरणं येनाभिसन्धिना क्रियते स व्यवहारः ॥ २३ ॥
यथा यत्सत्तद् द्रव्यं पर्यायोवेत्यादि ॥ २४ ॥
यः पुनरपारमार्थिकद्रव्यपर्यायविभागमभिप्रैति स व्यवहाराभासः ॥ २५ ॥
यथा चार्वाकदर्शनम् ॥ २६ ॥
पर्यायार्थिकश्चतुर्द्धा ऋजुसूत्रः, शब्दः, समभिरूढ एवंभूतश्च ॥ २७ ॥
ऋजु वर्त्तमानक्षणस्थायि पर्यायमात्रं प्राधान्यतः सूत्रयन्नभिप्राय विशेष ऋजुसूत्रः ॥ २८ ॥

यथा सुखविवर्त्तः सम्प्रत्यस्तीत्यादिः ॥ २९ ॥

सर्वथा द्रव्यापलापी तदाभासः ॥ ३० ॥

यथा तथागतमतम् ॥ ३१ ॥

कालादिभेदेन ध्वनेरर्थभेदं प्रतिपद्यमानः शब्दः॥३२॥

यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादिः॥३३॥

तद्भेदेन तस्य तमेव समर्थयमानस्तदाभासः॥३४॥

यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादयो- भिन्नकालाः शब्दा भिन्नमेवार्थमभिदधति भिन्नका- लशब्दत्वात्तादृक्सिद्धान्यशब्दवदित्यादिः ॥३५॥

पर्यायशब्देषु निरुक्तिभेदेन भिन्नमर्थं समभिरोह- न् समभिरूढः ॥ ३६ ॥

इन्दनादिन्द्रः शकनाच्छक्रः पूर्दारणात् पुरन्दर इत्यादिषु यथा ॥ ३७ ॥

पर्यायध्वनीनामभिधेयनानात्वमेव कक्षीकुर्वाणस्त- दाभासः ॥ ३८ ॥

यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादयः शब्दा भिन्नाभि- धेयाएव भिन्नशब्दत्वात् करिकुरङ्गतुरङ्गशब्दवदि- त्यादिः ॥ ३९ ॥

शब्दानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाविष्टमर्थं वाच्यत्वेनाभ्युपगच्छन्नेवंभूतः ॥ ४० ॥

यथेन्दनमनुभवन्निन्द्रः शकनक्रियापरिणतः शक्रः पूर्दारणप्रवृत्तः पुरन्दर इत्युच्यते ॥ ४१ ॥

क्रियानाविष्टं वस्तु शब्दवाच्यतया प्रतिक्षिपंस्तु तदाभासः ॥ ४२ ॥

यथा विशिष्टचेष्टाशून्यं घटाख्यं वस्तु न घटशब्दवाच्यं घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाशून्यत्वात् पटवदित्यादिः ॥ ४३ ॥

एतेषु चत्वारः प्रथमेऽर्थनिरूपणप्रवणत्वादर्थनयाः ॥ ४४

शेषास्तुत्रयः शब्दवाच्यार्थगोचरतया शब्दनयाः ॥ ४५

पूर्वः पूर्वोनयः प्रचुरगोचरः, परः परस्तु परिमितविषयः ॥ ४६ ॥

सन्मात्रागोचरात्संग्रहान्नैगमो भावाभावभूमिकत्वाद्भूमविषयः ॥ ४७ ॥

सद्विशेषप्रकाशकाद्व्यवहारतः संग्रहः समस्तसत्समूहोपदर्शकत्वात् बहुविषयः ॥ ४८ ॥

वर्त्तमान विषयादृजुसूत्राद्व्यवहारस्त्रिकालविषयावलम्बित्वादनल्पार्थः ॥ ४९ ॥

कालादिभेदेन भिन्नार्थोपदर्शिनः शब्दादृजुसुत्रस्तद्विपरीतवेदकत्वान्महार्थः ॥ ५० ॥

प्रतिपर्यायशब्दमर्थभेदमभीप्सतः समभिरूढाच्छब्दस्तद्विपर्ययानुयायित्वात् प्रभूतविषयः ॥ ५१ ॥

प्रतिक्रियं विभिन्नमर्थं प्रतिजानानादेवंभूतात्समभिरूढस्तदन्यथार्थस्थापकत्वान्महागोचरः ॥५२॥

नयवाक्यमपि स्वविषये प्रवर्त्तमानं विधिप्रतिषेधाभ्यां सप्तभङ्गीमनुव्रजति ॥ ५३ ॥

प्रमाणवदस्य फलं व्यवस्थापनीयम् ॥ ५४ ॥

प्रमाता प्रत्यक्षादिप्रसिद्ध आत्मा ॥ ५५ ॥

चैतन्यस्वरूपः परिणामी कर्त्ता साक्षाद्भोक्ता स्वदेहपरिमाणः प्रतिक्षेत्रं भिन्नःपौद्गलिकादृष्टवांश्चायम्५६

तस्योपात्तपुंस्त्रीशरीरस्य सम्यग्ज्ञानक्रियाभ्यां कृत्स्नकर्मक्षयस्वरूपा सिद्धिः ॥ ५७ ॥

इति श्रीदेवाचार्यनिर्मिते प्रमाणनयतत्वालोकालङ्कारे नयात्मस्वरूपनिर्णयो नाम सप्तमः परिच्छेदः ॥ ७ ॥

विरुद्धयोधर्म्मयोरेकधर्म्मव्यवच्छेदेन स्वीकृततदन्य-धर्म्मव्यवस्थापनार्थं साधनदूषणवचनं वादः ॥१॥

प्रारम्भकश्चात्र विजिगीषुः, तत्त्वनिर्णिनीषुश्च ॥२॥

स्वीकृतधर्मव्यवस्थापनार्थं साधनदूषणाभ्यां परं पराजेतुमिच्छुर्जिगीषुः ॥ ३ ॥

तथैवं तत्त्वं प्रतितिष्ठापयिषुस्तत्त्वनिर्णिनीषुः ॥४॥

अयं च द्वेधा स्वात्मनि परत्र च ॥ ५ ॥

आद्यः शिष्यादिः ॥ ६ ॥

द्वितीयो गुर्वादिः ॥ ७ ॥

अयं द्विविधः क्षायोपशमिकज्ञानशाली केवली च ॥ ८ ॥

एतेन प्रत्यारम्भकोपि व्याख्यातः ॥ ९ ॥

तत्र प्रथमे प्रथमतृतीयतुरीयाणां चतुरङ्ग एवान्यतमस्याप्यङ्गस्यापाये जयपराजयव्यवस्थादिदौःस्थ्यापत्तेः ॥ १० ॥

द्वितीये तृतीयस्य कदाचिद् द्व्यङ्गः,कदाचिद् त्र्यङ्गः ११

तत्रैव द्व्यङ्गस्तुरीयस्य ॥ १२ ॥

तृतीये प्रथमादीनां यथायोगं पूर्ववत् ॥ १३ ॥

तुरीये प्रथमादीनामेवम् ॥ १४ ॥

वादिप्रतिवादिसभ्यसभापतयश्चत्वार्य्यङ्गानि ॥१५॥

प्रारम्भकप्रत्यारम्भकावेव मल्लप्रतिमल्लन्यायेन वादिप्रतिवादिनौ ॥ १६ ॥

प्रमाणतः स्वपक्षस्थापनप्रतिपक्षप्रतिक्षेपावनयोः कर्म्म ॥ १७ ॥

वादिप्रतिवादिसिद्धान्ततत्त्वनदीष्णत्वधारणाबाहुश्रुत्यप्रतिभाक्षान्तिमाध्यस्थैरुभयाभिमताः सभ्याः॥ ॥१८॥वादिप्रतिवादिनोर्यथायोगं वादस्थानककथाविशेषाङ्गीकारेणाग्रवादोत्तरवादनिर्देशः, साधकबाधकोक्तिगुणदोषावधारणम्, यथावसरन्तत्त्वप्रकाशनेन कथा विरमणम् ,यथासंभवं सभायां कथाफलकथनं चैषांकर्माणि ॥ १९ ॥

प्रज्ञाज्ञैश्वर्यक्षमामाध्यस्थ्यसंपन्नः सभापतिः ॥२०॥

वादिसभ्याभिहितावधारणकलहव्यपोहादिकं चास्य कर्म्म ॥ २१ ॥

सजिगीषुकेऽस्मिन् यावत्सभ्यापेक्षं स्फूर्तौ वक्तव्यम्॥ ॥ २२ ॥ उभयोस्तत्त्वनिर्णिनीषुत्वे यावत्तत्त्वनिर्णयं यावत् स्फूर्त्ति च वाच्यम् ॥ २३ ॥

इति श्री देवाचार्यनिर्मिते प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे वादिन्यायनिर्णयोनामाष्टमः परिच्छेदः ॥ ८ ॥

ॐ पार्श्वनाथाय नमः

પ્રમાણનયતત્વલોકાલંકાર.

પ્રથમ પરિચ્છેદ.

ગ્રંથ કર્તાનું મંગળ.

रागद्वेषविजेतारं, ज्ञातारं विश्ववस्तुनः
शक्रपूज्यं गिरामीशं, तीर्थेशं स्मृति मानये ॥१॥

અર્થ:—રાગ દ્વેષને જીતનાર, વિશ્વવસ્તુને જાણનાર, ઇંદ્ર ને પૂજ્ય ને વાણીના નિયામક એવા તીર્થંકરનું હું સ્મરણ કરૂં છું.

વિશેષાર્થ:—દરેક ગ્રંથકાર શાસ્ત્રની શરૂઆતમાં મંગળ કરે છે અને તે મંગળદ્વારા શાસ્ત્રની નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિ માનવામાં આવે છે. આ નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિમાં મંગળદ્વારા થતું પુણ્ય મૂખ્ય કારણ છે. તેમજ ઇષ્ટદેવની સ્તુતિરૂપ વ્યાખ્યાન પ્રવૃતિ શિષ્યમાં ઉતરે તે માટે મંગળ કરવામાં આવે છે. તથા શિષ્ટાચારના પાલન નિમિત્તે મંગળ કરવામાં આવે છે આ રીતે મંગળ કરવાના ત્રણ કારણો ઉપસ્થિત થાય છે.

આ મંગળ ગ્રંથકારની પૂજ્યમાં પૂજ્ય વ્યક્તિ વિષયક હોય છે. અને દરેક પૂજ્ય વ્યક્તિ પોતાના ગુણોદ્વારાજ

પૂજાય છે કે જે ગુણો મંગળ કરનાર વ્યક્તિ તેનો સંપૂર્ણ પણે ઇચ્છક હોય.

તેવીજ રીતે જો ગ્રંથકારને તીર્થંકરનું મંગળ કરવામાં કાંઈપણ કારણ હોય તો ચાર અતિશયરૂપગુણો પ્રભુમાં રહેલ છે તેજ છે. અને એ અપાયાપગમાતિશય, જ્ઞાનાતિશય, વાણ્યાતિશય ને પૂજાતિશય છે.

૧ રાગદ્વેષને જીતનાર (**रागद्वेषविजेतारं**) આ પદથી અપાયાપગમાતિશય.

૨ વિશ્વવસ્તુને જાણનાર (**ज्ञातारं विश्ववस्तुनः**) આ પદથી પ્રભુમાં રહેલ જ્ઞાનાતિશય જણાવ્યો.

૩ ઇંદ્રને પૂજ્ય (**शक्रपूज्यं**) આ પદથી પૂજાતિશય જણાવ્યો.

૪ વાણીના નિયામક (**गिरामीशं**) આ પદથી પ્રભુનો વાણ્યાતિશય જણાવ્યો.

ઉપકારી સ્મરણ:—કોઈપણ સારી યા ખોટી પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત થનાર પુરુષ આગળ તે તે પ્રવૃત્તિને અનુસરતો એક ઉપકારીવર્ગ અને બીજો અપકારી વર્ગ રજુ થાય છે. તીર્થંકર અને ગણધરથી માંડી પોતાના ગુરુ પર્યંતનો તમામ વર્ગ ગ્રંથકારનો ઉપકારી વર્ગ છે. કે જે વર્ગે ગ્રંથકારને પરંપરાથી ઉત્તમ જાતના ગ્રંથયોગ્ય વિચારો પોષવામાં મદદ કરી છે. અને તે દરેક વર્ગમાં પૂર્વે કહેલા ચાર અતિશયો અપેક્ષાએ એકદેશથી જરૂર રહ્યા છે. કારણ કે તેઓ પણ રાગદ્વેષના જીતનાર, જ્ઞાની, ઇંદ્રને પૂજ્ય અને વાણીના નિયામક અંશત: જરૂર છે.

અપકારી સ્મરણ:—ગ્રંથકારનો અપકારી વર્ગ એ લખી શકાય કે જે વર્ગે વાસ્તવિક વિચારોને સેળભેળ કરી નાખવાથી જનવર્ગને વાસ્તવિક અને અવાસ્તવિકના ભાનમાં શંકાશીલ કરી મુકયોછે. જેથી કરીને ગ્રંથકારને વાસ્તવિકને સાચારૂપે અને અવાસ્તવિકને ખોટારૂપે સમજાવવાની જરૂર પડે છે. આ બન્ને ગ્રંથને અનુસરીનેજ ઉપકારીને અપકારી છે.

જેમ ગ્રંથકાર ઉપકારી વર્ગનું સ્મરણ કરે છે તેવીજ રીતે અપકારી વર્ગનું સ્મરણ કરવા પણ ચુકતા નથી. યજ્ઞયાગાદિ વિગેરે દરેક ક્રિયામાં ઇંદ્રને પૂજ્ય માનનાર ભટ્ટ, પ્રભાકર, કણભક્ષ, અક્ષપાદ કપિલ વિગેરે છે. જેનું સ્મરણ '**शक्रपूज्यं**' એ શબ્દથી કરે છે. દેવતાના ગુરૂ તરીકે કહેવાતા બૃહસ્પતિ નાસ્તિકમતના પ્રરૂપક છે. તેનું સ્મરણ '**गिरामीशं**' પદથી કરે છે. ક્ષણવાદને સ્વીકારનારા બૌદ્ધ મતમાં વાણીનો પ્રયોગ સંભવે નહિ કારણકે તેઓ સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક માને છેને તેથી અર્થબોધ ન ઘટી શકવાથી વાણીની શોભા નાશ પામે છે. (**गिराम्+ई+शं**) એટલે તેમનું પણ સ્મરણ '**गिरामीशं**' પદથી કર્યું. આપણા શ્વેતામ્બરોના સમગ્રતત્ત્વ માન્યા છતાં કેટલીક બાબતો કદાગ્રહથી નહિ સ્વીકારનારા દિગમ્બરોનું સ્મરણ (**रागद्वेष विजा–इतृ–आरम्**) **रागद्वेष विजेतारं** એ પદથી કર્યું. પૂર્વે જણાવ્યા તે તેમજ બીજા અનેક કુદર્શનકારો તીર્થની શોભાનો નાશ કરનાર છે માટે (**तीर्थ+ई+शं**) '**तीर्थेशं**' એ પદથી સર્વે દર્શનકારો સ્મરણ થાય છે.

ગ્રંથપ્રયોજન—

प्रमाणनयतत्व व्यवस्थापनार्थं इदमुपक्रम्यते ॥१॥

અર્થ:—પ્રમાણ અને નયનું તાત્વિક સ્વરૂપ વ્યવસ્થિત રીતે સમજાવવા આ ગ્રંથ રચવાની શરૂઆત કરવામાં આવે છે.

વિશેષાર્થ—પ્રાણી માત્રની પ્રવૃતિમાં પ્રમાણ સંકળાયેલ છે. કારણકે દરેક પ્રાણીનું ઇષ્ટમાં પ્રવૃત થવું અને અનિષ્ટથી અટકવું તેમાં જરૂર તેતે વસ્તુના જ્ઞાન સિવાય ન બની શકે. પછી ભલે તે વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થાય કે અનુમાન વિગેરે કોઇપણ પ્રમાણથી થાય પરંતુ વસ્તુનો બોધ જરૂરી રહે છે.

વ્યાકરણ શાસ્ત્ર વિગેરેના પ્રયોગને ઇચ્છાપૂર્વક જનસમુદાય અનુસરતો નથી. પરંતુ જનવર્ગથી બોલાતા પ્રયોગને વ્યાકરણ શાસ્ત્ર વિગેરેને અનુસરવું પડે છે. તેમજ જનવર્ગ પણ જાણે અજાણે વ્યાકરણ પ્રયોગને અનુસરીને વચન ઉચ્ચારે છે. તેવીજ રીતે પ્રાણીગણથી અનુભવાતા વાસ્તવિક ને અવસ્તાવિક રીતે વસ્તુનો બોધ થાય છે તેને પૃથક્કરણ કરી વાસ્તવિકને સાચારૂપે અને અવાસ્તવિકને ખોટા રૂપે નક્કી કરવું તેજ પ્રમાણનું કર્તવ્ય છે. છતાં એ વિષય ઉપર જુદા જુદા મતાંતરો દેખાય છે તેનું મૂખ્ય કારણ અપેક્ષા કે પૃથક્કરણની પદ્ધતિ ભેદ છે. એટલે વસ્તુનો સમસ્ત પ્રકારે વાસ્તવિક બોધ તે **પ્રમાણ.**

નયઃ—સ્વાર્થ વિનાના અને કેવળ કલ્યાણ ઇચ્છિતા પુરુષોમાં પણ મતભેદ પડી જાય છે તે આ નયને નહિં સ્વીકારવાનુંજ

પરિણામ છે. તે નહિં સ્વીકારવામાં પણ મૂખ્ય કારણ હોય તો આગ્રહ અપેક્ષા ભેદ કે અજ્ઞાન. એક પદાર્થની બે બાબતો બે પુરૂષો બરાબર જાણે છે છતાં તે વિષે બન્ને આગ્રહી બની જાય તો તે નયમાર્ગથી ભ્રષ્ટ બને છે અને તેમનું જ્ઞાન ક્લેશમય બને છે અને આવા આગ્રહના વશથી અજ્ઞાનથી કે અપેક્ષા ભેદથી જુદા જુદા ધર્મના ફાંટાઓ બનવા સંભવ છે. એટલે જાણેલા પદાર્થના એક ધર્મનું જ્ઞાન તે **નય.** એટલે અભિપ્રાયભેદોને પૃથક્કકરણ કરનારૂં શાસ્ત્ર ને **નયશાસ્ત્ર** છે.

તત્વ—તત્વ એટલે અસાધારણ સ્વરૂપ. તત્વનો અર્થ પદાર્થ લઇએ તો પ્રમાણ નય ને પદાર્થ એ ત્રણને માટે આ શાસ્ત્ર શરૂ કરીએ છીએ એમ બરાબર ઘટી શકે.

પરંતુ પ્રમાણ કે નય પદાર્થરૂપ પ્રમેય ઉપરજ યોજવામાં આવે છે કારણકે તેના વિના તે ઘટી શકે નહિ માટે તત્વનો અર્થ પદાર્થ એવો ન લઇ શકાય.

શાસ્ત્રના પ્રકાર—શાસ્ત્રના બે પ્રકાર છે એક અર્થ સબંધી અને બીજું શબ્દ સબંધી. અર્થબોધ ઉચ્ચારણ કરાતો નથી તેનું ભાન તો હૃદયગતજ હોય છે. અર્થાત તેનું બીજું નામ **અંતઃશાસ્ત્ર.** શબ્દ તે**બહિશાસ્ત્ર.** અને જે અન્તઃશાસ્ત્ર નું કારણ છે. કારણ કે પ્રથમ શબ્દ બોલાય છે અને ત્યારબાદ અર્થબોધ થાય છે. આ બહિઃશાસ્ત્રજ અહિં પ્રારંભાય છે અને શબ્દરૂપ બહિઃશાસ્ત્ર તેજ આ ગ્રંથનું મૂખ્ય પ્રયોજન છે.

પ્રયોજનના પ્રકાર—પ્રયોજન બે પ્રકારનું છે. કર્તાનું ને શ્રોતાનું. ગ્રંથકારનું પ્રયોજન (**प्रमाणनयतत्व व्यवस्पापनं**) પ્રમાણ ને નયનું વ્યસ્થાપન. શ્રોતાનું પ્રયોજન તે પ્રમાણને

નયના નિશ્ચયની ઇચ્છા. આ બન્ને પ્રયોજન કર્તા અને શ્રોતા બન્નેને ઇષ્ટ છે.

અભિધેય અને સબંધ—પ્રમાણ અને નયનું સ્વરૂપ એ આ શાસ્ત્રનું અભિધેય છે તે વાત '**प्रमाणनयतत्त्व**' એ શબ્દથી સ્પષ્ટ જણાય છે. અભિધેયની સાથે શબ્દનો વાચ્ય વાચક સબંધ છે તે તો સ્પષ્ટજ છે.

'**प्रमाणनयतत्व**' એ શબ્દથી પ્રયોજન અને અભિધેય બન્ને કહેવાય છે. આ રીતે પહેલા સૂત્રમાં મંગળ અને બીજામાં અભિધેય પ્રયોજન અને સંબંધરૂપ અનુબંધ ચતુષ્ટય કહ્યું.

પ્રમાણની વ્યાખ્યાઃ—

स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम् ॥२॥

અર્થ:—પોતાના સ્વરૂપનું ને પરપદાર્થનું નિશ્ચય કરાવનારૂં એક જાતનું જ્ઞાન તે પ્રમાણ.

વિશેષાર્થ—છએ દર્શનકારો પ્રમાણ માને છે. છતા તેનું લક્ષણ દરેક દર્શનકાર જુદી જુદી રીતે માને છે. છતાં દરેકને પોતાને જાણનારૂં ને પરને જણાવનારૂં જ્ઞાન તે લક્ષણ સ્વીકાર્યા સિવાય છુટકો નથી.

આ સૂત્ર પ્રમાણનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

દરેક માણસ કોઈપણ પદાર્થનું જ્ઞાન મેળવે તે પહેલાં તેણે તે પદાર્થનું સ્વરૂપ જાણવું જોઇએ. અને જો તેણે તે પદાર્થનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણ્યુ ન હોય તો તે પદાર્થ વિષયક તેનું ઉંડું જ્ઞાન પણ વાસ્તવિક ન થાય. તેવીજ રીતે જુદા

જુદા તત્વગવેષક પુરુષોએ પોત પોતાની બુદ્ધિ અનુસારે પ્રથમ પ્રમાણનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તે સર્વ સ્વરૂપોનું એકીકરણ કરી ગ્રંથકારે પ્રમાણની જેવી પ્રવૃતિ હોય તે પ્રમાણે તેનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.

કયા કયા તત્વગવેષક પુરૂષો પોતાના (આચાર્યના આપેલા) સ્વરૂપથી કયાં જુદા પડે છે અને કઇ માન્યતાથી જુદા પડે છે. આ સર્વ વિચાર કર્યા શીવાય પ્રમાણનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ન બની શકે માટે પોતે પ્રમાણના સ્વરૂપમાં મુકેલા દરેક શબ્દની સાર્થકતા કઇ રીતે છે તે જણાવે છે.

જેઓ જ્ઞાનને પોતાનેજ જણાવનારૂં માને છે. અને જેઓ પરનેજ જણાવનારૂં માને છે. તે બન્ને માટે **स्व** અને **पर** શબ્દ મુકી જણાવ્યું કે બન્નેને જણાવનાર તે પ્રમાણ. અને જે પ્રમાણને જાણતા નથી તેવા અવ્યુત્પન્ન માણસને માટે **'प्रमाण'** શબ્દ વિધેય છે. જેઓ પ્રમાણ અને પ્રમેય બન્નેને ઓળવે છે તેને માટે આખું આ સૂત્ર મુકી જણાવ્યું કે પ્રમાણ અને પ્રમેય બન્ને છે.

સ્વની સાર્થકતા—જેઓ પ્રમાણ પરનેજ જાણે છે પરંતુ પોતાના સ્વરૂપને નથી જાણતું તેઓને જણાવ્યું કે પ્રમાણ પોતાને અને પર પદાર્થ બન્નેને જાણે છે.

પરપદની સાર્થકતા—જેઓ સ્પષ્ટ જણાતા એવા પદાર્થને ઓળવીને જ્ઞાનાદ્વૈતવાદને સ્વીકારે છે તેઓને જણાવ્યું કે સ્પષ્ટ જણાતા એવા પદાર્થનો પણ નિશ્ચય આ જ્ઞાનદ્વારા થાય છે કેવળ જ્ઞાનજ છે એમ નહિ.

વ્યવસાયિપદની સાર્થકતા—સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય પ્રમાણ ન બની શકે તેમજ નિર્વિકલ્પક[११] જ્ઞાનને પ્રમાણ માનનાર બૌદ્ધમતને દુર કરવા નિશ્ચયવાળું (व्यावसायि) એ પદ મુકી જણાવ્યું કે નિશ્ચયવાળું હોય તેજ પ્રમાણ છે.

જ્ઞાનપદની સાર્થકતા—વસ્તુનું પ્રધાનતાએ વિશેષનું જાણવું તે જ્ઞાન.

આથી જૈનદર્શન સંમત સત્તામાત્ર ગોચર દર્શન અને નૈયાયિક સંમત. ઇંદ્રિય અને અર્થના સબંધ રૂપ સન્નિકર્ષ અને અજ્ઞાન તેના નિરાવરણ માટે '**ज्ञान**' પદ મુકયુ,

સૂત્રની સાર્થકતા—પ્રમાણની વ્યાખ્યા જેઓ **अर्थोपलब्धिः हेतुः प्रमाणम्** વિગેરે માને છે, તે બરાબર નથી તે જણાવવા માટે મુકેલ છે.

એટલે દરેક શબ્દની સાર્થકતા જણાવી.

स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम् આમાં જ્ઞાન શબ્દની ત્રણ સૂત્રો દ્વારા સાર્થકતા જણાવે છે:—

अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कार
क्षमंहि प्रमाणमतो ज्ञान मेवेदमिति ॥३॥

અર્થ—ઇસ્ત વસ્તુનો સ્વીકાર અને અનિષ્ટ વસ્તુના ત્યાગમાં સમર્થ પ્રમાણ છે.એથી એક જાતનું જ્ઞાનજ પ્રમાણ છે.

ઈષ્ટ વસ્તુનો સ્વીકાર:–દરેક પ્રાણી માત્રની પ્રવૃત્તિ સુખની ઇચ્છાએ હોય છે. ગ્રાહ્ય વસ્તુ તે ઈષ્ટ વસ્તુ. તેના

બે પ્રકાર મૂખ્યને ગૌણ. દરેકને સુખ એ મૂખ્યપણે ગ્રાહ્ય હોય છે અને સુખનાં કારણ પૈસો સંતાન વિગેરે ગૌણ અભિમત છે.

અનિષ્ટ વસ્તુને। તિરસ્કારઃ–દરેક માણસને અનભિમત વસ્તુ તાજ્ય હોય છે. તેના બે પ્રકાર મૂખ્ય ને ગૌણ. દરેકને દુઃખ અનિષ્ટ હોય છે અને તેથીજ તે ત્યાજ્ય હોય છે. ને તેથી દુઃખ મૂખ્ય અનભિમત છે. દુઃખના કારણ કંટક, નિર્ધન-પણું એ ગૌણ અનભિમત છે.

એટલે અભિમતને પમાડનાર અને અનભિમત ને તજાવનાર તે પ્રમાણ. ઉપલક્ષણથી બન્નેથી જુદો જે પદાર્થ તે ઉપેક્ષણીયની ઉપેક્ષામાં સમર્થ તે પણ **પ્રમાણ**.

આથી સંનિકર્ષ અને અજ્ઞાન પ્રમાણની મર્યાદામાં સાધી શકાશે નહિ. તેટલા માટે જ્ઞાનજ પ્રમાણ થશે પ્રમાણ જ્ઞાનજ છે. કારણ કે અભિમતને। સ્વીકાર અનભિમ-તને। તિરસ્કારને ઉપેક્ષણીયની ઉપેક્ષામાં સમર્થ હોવાથી તેજ બની શકે છે.

નૈયાયિકો પદાર્થ અને ઈન્દ્રિયના સંયોગ રૂપ સંનિ-કર્ષને પ્રમાણ માને છે. તે બાબત ઉપર ગ્રંથકાર કહે છે કે પ્રમાણ જ્ઞાનરૂપ છે. સંનિકર્ષાદિક અજ્ઞાન પ્રમાણ ન થઇ શકે તે બાબત યુક્તિથી સિદ્ધ કરે છે:—

नवै सन्निकर्षादेरज्ञानस्यप्रामाण्युमुपपन्नं तस्यार्थान्तरस्येव स्वार्थव्यवसितैाऽसाधकतमत्वात् ॥४॥

અર્થ–અજ્ઞાનરૂપ સન્નિકર્ષનું પ્રમાણપણું વ્યાજબી નથી કારણ કે તે અજ્ઞાન સ્વરૂપ ઘટાદિ પદાર્થની પેઠે પોતાના

અને પરના નિશ્ચયમાં સાધકતમ નથી ને તે ન હોવાથી સંન્નિકર્ષ પ્રમાણ તરીકે વ્યાજબી નથી.

વિશેષાર્થ—ઘટપટ વિગેરે પદાર્થ અજ્ઞાન રૂપ છે. તેનું પોતાના ને પરના નિશ્ચયમાં સાધકતમપણું નથી. તેજ રીતે ઇંદ્રિય ને અર્થના સંયોગરૂપ સન્નિકર્ષ પણ પોતાના અને પરના નિશ્ચયમાં સાધકતમ નથી. અને સાધકતમ નહિ હોવાથી સંનિકર્ષ પ્રમાણ નથી થઇ શકતો. જે કાર્યમાં અત્યંત ઉપકારી કારણ હોય તેને સાધકતમ કહે છે.

સન્નિકર્ષ પ્રમાણ ન બને તેજ વાત ફરી યુક્તિથી સિદ્ધ કરે છેઃ-

नखलवस्य स्वनिर्णीतौ करणत्वं स्तम्मादेरिवाचेतनत्वात् नाप्यर्थनिश्चितौ स्व निश्चितावकरणस्य कुम्भादेरिव तत्राप्यकरण त्वात ॥ ५ ॥

અર્થ—આ સન્નિકર્ષનું પોતાના નિર્ણયમાં કરણ પણું નથી કારણ કે સ્તંભ વિગેરેની પેઠે અચેતન હોવાથી તેમજ પદાર્થના નિશ્ચયમાં પણ કરણ નથી કારણ કે જે પોતાના નિશ્ચયમાં કુમ્ભ વિગેરેની પેઠે અકરણરૂપ હોય છે તે પદાર્થમાં પણ અકરણ હોય છે.

આ સંનિકર્ષ પોતાના નિર્ણયમાં કારણ નથી એટલે સંનિકર્ષ પ્રમાણ ન બની શકે.

પહેલા સૂત્રમાં આપેલા 'વ્યવસાયિ' પદની સાર્થકતા સાબિત કરે છેઃ—

तद् व्यवसायस्वभावम्, समारोपपरिपन्थित्वात् प्रमाणत्वाद् वा ॥ ६ ॥

અર્થ–તે જ્ઞાન સમારોપનું વિરોધી હોવાથી ને પ્રમાણ-પણાના સ્વભાવવાળું હોવાથી નિશ્ચયાત્મક સ્વભાવવાળુ છે.

વિશેષાર્થ–જૈનો પંચ અવયવવાળા પ્રયોગની મૂખ્યતા રાખતા નથી. તેઓ '**पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानम-मुपचारात्**' એ સૂત્રથી પક્ષ અને હેતુ એ બેથીજ અનુમાન થાય. તેમ અહિં '**तद व्यवसाय स्वभावं**' એ પદ પક્ષને જણાવે છે. અને'**समारोपपरिपन्थित्त्वात्**'અને '**प्रमाणत्वात्**' એ બે પદ જુદા જુદા હેતુ જણાવે છે. એટલે પ્રમાણ સંશય વિપર્યય અને અનધ્યવસાય રૂપ સમારોપથી વિપરીત હોવાથી નિશ્ચય સ્વભાવવાળું છે. તેમજ પ્રમાણપણું હોવાથી–વસ્તુનું નિશ્ચય-પણું હોવાથી નિશ્ચય સ્વભાવવાળું છે એમ બન્ને હેતુઓ એકજ વાત સિદ્ધ કરે છે.

અહિંઆં બૌદ્ધો નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ માને છે તે વાત સિદ્ધ નથી. કારણ કે માણસ માત્રની પ્રવૃત્તિ તે તે વસ્તુના નિશ્ચય સિવાય થઈ શકે નહિં. ને જો નિશ્ચય વિના પણ પ્રવૃત્તિ માનીએ તો ગમે તેમાં પ્રવૃત્તિ થઇ જવા સંભવ છે માટે નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન સિદ્ધ થતું નથી.

સમારોપની વ્યાખ્યા—

अतस्मिंस्तदध्यवसायः समारोपः ॥ ७ ॥

અર્થ—જે વસ્તુ તેવા પ્રકારની ન હોય તેમાં તે પ્રકારનો નિર્ણય તે સમારોપ.

આપણને જે જાતનું જ્ઞાન થાય તે રીતે જો તે વસ્તુ ન હોય–પણ બીજી રીતે હોય–તો તે જ્ઞાનનું નામ સમારોપ કહેવાય છે.

સંમારોપ જ્ઞાનના ભેદઃ—

सविपर्ययसंशयानध्यवसायभेदात् त्रेधा ॥ ८ ॥

અર્થ—તે (સમારોપ) વિપર્યય, સંશયને અનધ્યવસાય એવા ભેદે કરીને ત્રણ પ્રકારનો છે. હવે અનુક્રમે વિપર્યય. સંશય, ને અનધ્યવસાયનું સ્વરૂપ દેખાડવું જોઇએ.

પ્રથમ વિપર્યય દેખાડે છેઃ—

विपरीतैककोटिनिष्टङ्कनं विपर्ययः ॥९॥

यथा-"शुक्तिकायामिदं रजतमिति ॥१०॥

અર્થ-જુદી રીતે રહેલા એક કોટિનો-વસ્તુના એક અંશનો-નિશ્ચય તે વિપર્યય ૯.

જેમકે છીપમાં આ ચાંદી છે એવું જ્ઞાન તે વિપર્યય ૧૦.

ચાંદી રૂપે નહિં એવી છીપમાં રૂપું છે એવું જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય તે પ્રત્યક્ષ વિપર્યય. આ સૂત્ર ઉદાહરણ સૂત્ર છે તેથી બીજાં તેને અનુસરતાં પીળો શંખ વિગેરે જ્ઞાનો પણ પ્રત્યક્ષ વિપર્યય કહેવાય. તેજ પ્રમાણે ધૂળના ગોટને ભ્રાન્તિથી ધૂમાડો માની જે અગ્નિનું જ્ઞાન કરવામાં આવે તે અનુમાન વિપર્યય તેજ પ્રમાણે બીજા પ્રમાણોનો પણ વિપર્યય થઇ શકે.

સંશય સ્વરૂપઃ—

साधकबाधकप्रमाणाभावादनवस्थिताऽनेककोटिसंस्पर्शिज्ञानं संशयः ॥ ११ ॥

અર્થ—સાધક કે બાધક પ્રમાણના અભાવથી અનિશ્ચિત અનેક કોટિને-વસ્તુના અનેક અંશને સ્પર્શનારૂં જ્ઞાન તે સંશય.

વિશેષાર્થ—પદાર્થ માત્રમાં અનેક ધર્મ હોય છે પરંતુ પદાર્થનો વ્યપદેશ કોઈપણ એક વિશિષ્ટ ધર્મ દ્વારા થાય છે. જે પદાર્થના કોઇપણ એક વિશિષ્ટ અંશને સાધક પ્રમાણ પણ ન હોય અને બાધક પ્રમાણ પણ ન હોય તેથી તેના અનેક અંશને જ્ઞાન સ્પર્શે તે સંશય. સાધક હોય તો વિધિરૂપ નિશ્ચય થાય અને બાધક હોય તો નિષેધરૂપ નિશ્ચય થાય. તે બેના ન હોવાથી સંશય થાય છે

સંશયનું ઉદાહરણ:—

यथाऽयं स्थाणुर्वा पुरुषोवा ॥१२॥

અર્થ—જેમકે આ સ્થાણુ—સ્તંભ છે કે પુરુષ છે.

વિશેષાર્થ—રાત્રિ ઉઠેલ માણસ સામે સ્તબ્ધ ઉભા રહેલ માણસને જોઈ વિચારે કે આ થાંભલો હશે કે પુરુષ, કારણ કે તેને હજી બેમાંથી એકેને સાધક કે નિષેધક જ્ઞાન થયું નથી. આ સંશય પ્રત્યક્ષ સંબંધી છે. તેવાજ પરોક્ષ વિષય પણ સંશય થાય જેમકે, શીંગડું માત્ર દેખવાથી વિચારે કે ગાય હશે કે ગવય. તે પરોક્ષ વિષયક સંશય છે.

અનધ્યવસાય સ્વરૂપ:

किमित्या लोचनमात्रमनध्यवसायः ॥१३॥

અર્થ—'કંઇક' એ શબ્દથી જણાતુ આલોચન—સામાન્યજ્ઞાન માત્ર તે અનધ્યવસાય.

વિશેષાર્થ—આ વાસ્તવિક રીતે સમારોપ નથી કારણ કે આમાં વિપરીત ભાન થતું નથી પરંતુ આમાં સ્પષ્ટ નિશ્ચિત જ્ઞાન નહિં થતું હોવાથી તેને ઉપચારથી સમારોપ કહેલ છે. કારણ

કે સમારોપનું નિમિત્ત 'યથાર્થ ભાન ન થવું' તે અહિં છે માટે ઉપચારથી સમારોપ છે.

આ સંશય વિપર્યય અને અનધ્યવસાય ત્રણે જ્ઞાન નથી, કારણ કે તેમનામાં સ્વપરનો નિશ્ચય નથી તેથી આમાં જ્ઞાનનું સ્વરૂપ બરાબર ઘટી શકતું નથી માટે પ્રમાણ ન થઈ શકે.

તે પ્રકારની વસ્તુ ન હોય તેમાં તેવા પ્રકારનું ભાન તેને સમારોપ કહે છે આ લક્ષણ વિપર્યયમાં તો જરૂર છે. અને તે સ્પષ્ટ જણાય છે. જ્યારે સંશયમાં પણ પુરૂષ વિગેરે પદાર્થો જે વાસ્તવિક છે તેની અંદર તેથી વિપરીત અનેક અનિશ્ચિત કોટીઓનું ભાન કરવામાં આવે છે. એટલા માટે તેમાં પણ સમારોપ લક્ષણ તો જરૂર રહેલ છે. આજ પ્રમાણે અનધ્યવસાયમાં પણ વસ્તુનો યથાર્થ બોધ હોય તે પ્રકારે બોધ નિશ્ચિત ન થતો હોવાથી સમારોપ છે.

સમારોપમાં પેટા વિભાગ તરીકે રહેલા વિપર્યયમાં એક વિપરીત કોટિનો નિશ્ચય હોય છે જ્યારે સંશય અને અનધ્યવસાય બન્નેમાં એકે કોટીનો નિશ્ચય નથી છતાં બન્ને જુદાં હોવાનું એકજ કારણ છે કે સંશય અનેક કોટિને સ્પર્શનાર છે જ્યારે અનધ્યવસાય સર્વથા એકે કોટિને સ્પર્શનાર નથી.

આ રીતે આઠ સૂત્રોદ્વારા **'व्यवसायि'** પદની જરૂર છે તે વાત સિદ્ધ કરી જો આ ન મુકવામાં આવ્યું હોત તો **'स्वपरज्ञानं प्रमाणम्'** એવું સૂત્ર બનાવવું પડત અને તેમ બનાવતાં બૌદ્ધ સંમત દર્શન—નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન અને પ્રભાકર

સંમત વિપર્યય, સંશય અને અનધ્યવસાય વિગેરે પ્રમાણો બની જાત. અને પ્રમાણદ્વારા ઇષ્ટની પ્રવૃતિ ને અનિષ્ટની નિવૃતિ જે થાય છે તે આ પ્રમાણો દ્વારા નહિં બની શકે માટે વ્યવસાયિ પદની ખાસ જરૂર છે, ને એ નિશ્ચય વિના પણ માણુસ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટમાં પ્રવર્તે તો જગતનો વ્યવહાર નભી ન શકે.

અનધ્યવસાય ઉદાહરણ:—

यथागच्छत्तृणस्पर्शं ज्ञानम् ॥ १४ ॥

અર્થ—જેમકે કોઈ સ્થળે જનારને ઘાસના સ્પર્શનું જ્ઞાન. તે અનધ્યવસાય.

વિશેષાર્થ—જનાર જ્ઞાતાને બીજી જગ્યાએ ચિત્ત રક્ત હોવાથી આવી જાતની આ નામવાળી મેં વસ્તુ જોઈ એવું ભાન ન થાય પરંતુ કાંઇક મેં જોયું એવું જે ભાન તે પ્રત્યક્ષ વિષયક અનધ્યવસાય જાણવો. તેવીજ રીતે પરોક્ષ વિષયક પણ અનધ્યવસાય પણ થઇ શકે જેમકે, ગળે ગોદડી માત્ર દેખવાથી નાલિકેરદ્વીપ વાસી વિચારે કે કયું પ્રાણી હશે તે પરોક્ષ વિષયક અનધ્યવસાય જાણવો. આ રીતે પ્રમાણના સૂત્રમાં મુકેલા '**व्यवसायि**' પદની સાર્થકતા જણાવી સિદ્ધ કર્યું છે. પ્રભાકરસંમત વિપરીતજ્ઞાન, અને બૌદ્ધસંમત નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન પ્રમાણ ન બની શકે.

પ્રમાણની વ્યાખ્યામાં આવેલા '**पर**' પદની સાર્થકતા—

ज्ञानादन्योर्थः परः ॥ १५ ॥

અર્થ—જ્ઞાન થકી બીજો પદાર્થ તે પર.

વિશેષાર્થ—જેઓ જ્ઞાન સિવાય કોઈપણ પદાર્થ નથી માનતા તેને તેઓ જણાવે છે કે જ્ઞાન સિવાય જે જે વસ્તુ જણાય છે તે બધી પર છે, કેટલાક લોકો જ્ઞાનાદ્વૈતજ સ્વીકારે છે તેને માટે કહે છે કે જ્ઞાન કોઇપણ વસ્તુનો વિષય કરનાર હોવું જોઈએ, અને જે પોતાના સ્વરૂપ સિવાય જે જે પદાર્થોને તે વિષય કરે છે તે પર છે. જો કોઈ પણ જગતમાં પદાર્થ નથી અને કેવળ જ્ઞાનજ છે એમ માનીએ તો માણસની શુભાશુભમાં પ્રવૃત્તિ, ક્રિયાનુષ્ઠાન, ઉચ્ચનીચ્ચનો વ્યવહાર વિગેરે ઘટી ન શકે. અને જો '**पर**' શબ્દ ન માનવામાં આવે તો '**स्वव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम्**' એવું સૂત્ર બને અને પ્રત્યક્ષ દેખાતા જ્ઞાનથી સાધવા યોગ્ય વસ્તુનો અભાવ સિદ્ધ થતાં જ્ઞાન નિષ્ક્રિય બને. માટે જ્ઞાન જે બાહ્ય પદાર્થોને સાધે છે તે પર છે. આ જ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપને અને પદાર્થ બન્નેને સાધતું નજરે પડે છે માટે જ્ઞાન સ્વ અને **पर** નિશ્ચાયક છે.

પ્રમાણની વ્યાખ્યામાં આવેલા '**स्व व्यवसायि**' પદની સાર્થકતા–

स्वस्यव्यवसायः स्वाभिमुख्येन प्रकाशनम्, बाह्यस्येव तदाभिमुख्येन, करिकलभकमहमात्मना जानामि ॥ १६ ॥

અર્થ—જેમ બાહ્ય પદાર્થોના અનુભવવડે જે જ્ઞાન થાય તે બાહ્ય નિશ્ચય. તેજ પ્રમાણે પોતાની તરફના અનુભવવડે આંતર પ્રકાશ થાય તેને સ્વ નિશ્ચય કહે છે–જેમકે હાથીના બચ્ચાને હું આત્માવડે જાણું છું.

વિશેષાર્થ—જેઓ એમ માને છે કે જ્ઞાન પોતાને નથી જાણતું પરંતુ પરને જાણે છે કારણ કે જ્ઞાન આત્મા રૂપ છે.

ને જ્ઞાન પોતાને જાણે તો સક્રિય થાય પરંતુ આત્મામાં ક્રિયાનો વિરોધ છે તેને જણાવ્યું કે જેમ આપણે ઘટ વિગેરે પદાર્થના જ્ઞાનમાં ઘટ વિગેરેને સાધ્ય રાખી તેની સન્મુખતાએ ભાન કરીએ છીએ તેમ જ્ઞાનને પોતાને સાધ્ય રાખી તેની સન્મુખતાએ આપણને ભાન થાય છે. 'હાથીના બચ્ચાને હું આત્માવડે જાણું છું' તેમાં આત્માવડે જાણું છું તે જ્ઞાન સ્વવ્યવસાયિ છે.

જ્ઞાન સ્વનિશ્ચય વાળુંજ છે. તે વાત ફરી દૃષ્ટાન્ત આપી સાબીત કરે છે—

कः खलु ज्ञानस्यालम्बनं बाह्यं प्रतिभातमभिमन्यमानस्तदपि तत्प्रकारं नाभिमन्येत मिहिरालोकवत् ॥१७॥

અર્થ—જેમ ગિરિ નગર વિગેરે સૂર્યના પ્રકાશના વિષય છે ને તેથી તેઓ છે એમ જ્ઞાત માનનાર પુરૂષ સૂર્યના પ્રકાશને પણ જ્ઞાત માને છે. તેવી રીતે કયો પુરૂષ જ્ઞાનના બાહ્ય વિષય ઘટ વિગેરેને પ્રતિભાત માન્યા છતાં જ્ઞાનને તે પ્રકારનું પ્રતિભાત ન માને?

વિશેષાર્થ—જે પદાર્થ બીજાને જણાવે છે તે પદાર્થ જરૂર પોતાને પણ જણાવે છે. સૂર્યનો પ્રકાશ પરને જણાવે છે ને પોતાને પણ જણાવે છે. તેવીજ રીતે જ્ઞાન પણ પોતાને અને પરને જણાવે છે. જે જે પદાર્થો જગતમાં આપણે સ્થૂળ દૃષ્ટિએ જોઇએ છીએ તે પણ પોતાને જણાવ્યા સિવાય પરને જણાવતા નથી. તો આ જ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપને ન જાણે તો પછી પરને કઇ રીતે જણાવી શકે. જો આપણે જ્ઞાન સ્વને નથી જાણતું એમ મા-

નીએ તો '**परव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम्**' એવું અનિષ્ટ સૂત્ર બને અને જે જ્ઞાનના પેટા ભેદો વિગેરે પડે છે તે બધું નિષ્ફળ થાય. પરંતુ તેમ બનતું નથી માટે જ્ઞાન પોતાને અને પર બન્નેને જાણે છે.

પ્રમાણના લક્ષણમાં આવેલા **स्व**, **पर**, **व्यवसायि ज्ञान** વિગેરેની સાર્થકતા સૂત્રોદ્વારા સમજાવી. હવે પ્રમાણના પ્રામાણ્ય સ્વરૂપ ધર્મને જણાવે છે.—

ज्ञानस्य प्रमेयाव्यभिचारित्वं प्रामाण्यम् ॥१८॥

અર્થ—પ્રમેય જે ઘટ પટાદિ પદાર્થ તેની સાથે જ્ઞાનનું અવ્યભિચારપણું-નિયત સાથે રહેવું તે પ્રમાણનું **प्रामण्य** છે.

પ્રસંગે **अप्रामाण्य** પણ જણાવે છે-

तदितरत्त्वप्रामाण्यम् ॥ १९ ॥

અર્થ—પ્રમેય ઘટાદિ અર્થ તેની સાથે જ્ઞાનનું વ્યભિચારપણું એટલે જ્ઞાનનું અનિયત સાથે રહેવું તે અપ્રમાણ્ય છે.

વિશેષાર્થ-પ્રમેય બે પ્રકારનાં છે. એક સ્વરૂપ અને બીજું પર રૂપ છે. તેમાં જ્ઞાનના પોતાના સ્વરૂપમાં વ્યભિચાર હોયજ નહિં. પરંતુ વ્યભિચારતો માત્ર પરને વિષેજ જાણવો.

તેથી સર્વ જ્ઞાન પોતાની અપેક્ષાએ પ્રમાણ છે. અને બાહ્ય પદાર્થની અપેક્ષાએ પ્રમાણ પણ છે અને અપ્રમાણ પણ છે.

પ્રામાણ્યાપ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ અને જ્ઞપ્તિની પદ્ધતિ—

तदुभयमुत्पत्तौ परत एव ज्ञप्तौतु स्वतः परतश्चः ॥ २० ॥

અર્થ:—જ્ઞાનનિષ્ઠ પ્રમાણ્ય અને અપ્રમાણ્ય બન્ને ઉત્પત્તિમાં તો પરથી થાય છે. અને નિશ્ચયમાં પરથી અને સ્વથી થાય છે.

વિશેષાર્થ—પ્રામાણ્ય અને અપ્રમાણ્ય એ બન્ને ઉત્પન્ન થતાં તો જ્ઞાનના કારણુની અંદર રહેલા ગુણુ અને દોષો જોઇને પરથી હોય છે. પરંતુ જો અભ્યાસદશા હોય તો આજ્ઞપ્તિ–જ્ઞાન પદાર્થ સાથે વ્યભિચારિ છે કે અવ્યભિચારી છે. એ પ્રમાણે અપ્રામાણ્ય કે પ્રમાણ્યનો નિશ્ચયવિધાયક કે નિષેધક જ્ઞાનની અપેક્ષા વિના ઉત્પન્ન થતું સ્વથીજ થાય છે. પરંતુ અનભ્યાસદશા હોય તો પરની અપેક્ષાથી પ્રામાણ્ય અપ્રમાણ્ય નિશ્ચય થાય છે. ત્યારે પરતઃ કહેવાય છે.

મીમાંસકો પ્રમાણોમાં પ્રમાણ્યની ઉત્પત્તિ સ્વથીજ માને છે તેઓ તેની પુષ્ટિમાં જણાવે છે કે જ્ઞાન સામાન્યની ઉત્પત્તિમાં જે સામગ્રીની જરૂર રહે છે તેથી કાંઈ નવીન સામગ્રી પ્રમાણુના પ્રામણ્યમાં અપેક્ષિત નહિ હોવાથી પ્રમાણોનું પ્રમાણ્ય સ્વથીજ છે. અને અપ્રામાણ્ય ઉત્પત્તિ તો જૈનોની પેઠે તેઓ પણ પરતઃ સ્વીકારે છે.

જૈનો પ્રમાણોના પ્રમાણ્યની ઉત્પત્તિ પરથીજ માને છેઃ તેઓ મીમાંસકોને ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે " સંશય વિગેરે મિથ્યાજ્ઞાનોમાં અને સત્ય જ્ઞાનોમાં પણ જ્ઞાન સામાન્ય સામગ્રી તો જરૂર છે. છતાં તે મિથ્યાજ્ઞાનો અપ્રમાણુ છે અને સત્યજ્ઞાનો પ્રમાણુ છે. એટલે સિદ્ધ થાય છે કે સાચાં અને ખોટાં બન્ને જ્ઞાનોમાં જ્ઞાન સામગ્રી તો સરખી હોય છે. છતાં સંશય વિગેરે જ્ઞાનોમાં બીજા દોષો દ્વારા તે અપ્રમાણુ ઉત્પન્ન થાય છે

તે વાત મીમાંસકો સ્વીકારે છે તેજ પ્રમાણે તેઓએ જ્ઞાન સામગ્રી સિવાય બીજાં પણ અપ્રમાણની પેઠે પ્રમાણતાને ઉત્પાદક કારણો માનવાં જોઇએ અને તે સ્પષ્ટતા વિગેરે ગુણો હોઈ શકે. એટલે પ્રમાણોની પ્રમાણ્યની ઉત્પત્તિપરથીજ છે તે સિદ્ધ થાય છે.

પ્રમાણના પ્રમાણ્ય અને અપ્રામણ્યની જ્ઞપ્તિ તો અભ્યાસદશામાં સ્વથી અને અનાભ્યાસદશામાં પરથી થાય છે. જે વસ્તુ વારંવાર પરિચિત હોય તેને અભ્યાસ દશા કહેવામાં આવે છે. ને જેનો પરિચય વારંવાર ન થાય તેને અનભ્યાસદશા કહેવામાં આવે છે. જે જે સામગ્રીદ્વારા જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેને તેજ સામગ્રીદ્વારા એ જ્ઞાનમાં રહેનાર પ્રામાણ્યનું ભાન થાય તો તેને સ્વતઃ કહેવામાં આવે છે. અને જ્યાં આગળ જ્ઞાનને ઉત્પાદક કારણો સિવાય બીજાં અધિક કારણો દ્વારા પ્રામાણ્યનું જ્ઞાન થાય તેને પરતઃ કહેવામાં આવે છે.

દાખલા તરીકે વારંવાર પરિચિત એવા જળના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય તેજ વખતે તેની અંદર રહેલા પ્રામાણ્યનું પણ જ્ઞાન થાય છે. એટલે 'મને પાણીનું જ્ઞાન થયું છે' તેજ વખતે આ મારૂં જ્ઞાન સાચું છે તે પ્રામાણ્ય પણ તરતજ જણાય છે. જો તરતજ પ્રામાણ્ય ન માનીએ તો માણસની પ્રવૃતિ તે જાણતાની સાથે તેમાં થાય છે તે ન થવી જોઇએ. અનભ્યાસદશામાંતો 'મને પાણીનું જ્ઞાન થયું' એ પ્રમાણે નિર્ણય થયા છતાં પણ તેની અંદર રહેલા પ્રામાણ્યનો નિર્ણય બીજા કારણો દ્વારાજ થાય છે. અને જો તેમ ન

માનીએ તો જ્ઞાન થયા પછી પણ તેમાં ઘણીવાર જુદી જુદી જાતની શંકાઓ થાય છે તે ન થવી જોઇએ. પરંતુ જળ જ્ઞાન થયા પછી પણ આ જેને હું જળ માનું છું તે જળ છે કે મૃગતૃષ્ણિકા છે વિગેરે સન્દેહ થાય છે, અને તે સન્દેહ ઠંડો પવન વિગેરે બાહ્ય કારણો દ્વારા દૂર થવાથી જળનો નિશ્ચય કરી માણસ જળની પ્રવૃતિમાં પ્રવર્તે છે. તે પરતઃ પ્રમાણ્ય છે.

તેજ પ્રમાણે સરખાવો પ્રમાણપરીક્ષા.

प्रमाणादिष्टसंसिद्धिरन्यथातिप्रसंगतः
प्रमाण्यं तु स्वतः सिद्धमभ्यासात्परतोऽन्यथा ॥

આ રીતે આખો પરિચ્છેદ **स्वपरव्यवसायिज्ञानं प्रमाणम्** તેની વ્યાખ્યારૂપે છે. ને આખાએ પરિચ્છેદમાં એકેક શબ્દ ન મુકવાથી શો શો વાંધો આવે તે વાત સ્પષ્ટ કરી પ્રમાણનું સાર્વોપરિ શુદ્ધ અનુભૂત લક્ષણ આજ ઘટી શકે છે તે સૂત્રો દ્વારા:સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.

આ રીતે 'પોતાના સ્વરૂપને અને પરપદાર્થને જણાવનારૂં જ્ઞાન તે પ્રમાણ' આ લક્ષણ સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ભેદોમાં સમાયેલું છે તેમજ અપ્રમાણ ઇંદ્રિય વિગેરેમાં આ લક્ષણ જરાપણ ઘટી શકતું નથી. આ રીતે આ તદ્દન શુદ્ધ લક્ષણ છે.

॥ अथ द्वितीय परिच्छेदः ॥

બીજો પરિચ્છેદ.

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વિચાર.

પ્રમાણની સંખ્યા—

तद्‌द्विभेदं प्रत्यक्षं च परोक्षं च ॥ १ ॥

અર્થ:—તે પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમબે ભેદે છે,

વિશેષાર્થ:—દરેક પદાર્થમાત્રનું વર્ણન લક્ષણ અને વિધાન દ્વારા થાય છે, તેમ પહેલા પરિચ્છેદમાં પ્રમાણનું લક્ષણ બતાવ્યું હવે તેના ભેદો બતાવે છે.

પ્રત્યક્ષ:—જે જ્ઞાન ઈંદ્રિ[1]યની આધીનતાથી ઉત્પન્ન થાય તે પ્રત્યક્ષ. આલક્ષણ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષને ઘટી શકે છે. પરંતુ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષની વ્યાખ્યા વખતે **अक्ष** નો અર્થ જીવ[2] લઈએ એટલે ઈંદ્રિય વિના **જીવનીજ સાનિધ્યતાથી** જે બોધ તે પ્રત્યક્ષ એમ લક્ષણ ઘટી શકે છે.

આ સૂત્રમાં બે **चकार** મુકવાથી જણાવ્યું છે કે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બન્નેમાં પ્રામાણ્ય સરખુંજ છે કારણ કે અભિમતનો સ્વીકાર અને અનભિમતનો તિરસ્કાર એ બન્ને

---

૧. 'ઇન્દ્રિયની આધીનતાથી જે ઉત્પન્ન થાય તે પ્રત્યક્ષ' આતત્પુરુષ સમાસ છે. અવ્યયીભાવ નથી.

૨. જુઓ ન્યાયદીપીકા પૃષ્ટ ૪૨ **'अक्ष्णोति व्याप्नोति जानातीत्यक्ष आत्मा तन्मात्रापेक्षोत्पत्तिकं प्रत्यक्षम्**

જુઓ ન્યાયાવતાર પૃષ્ઠ ૯૫ **अक्षशब्दो जीवपर्यायस्ततश्चाक्षं प्रतिवर्तते इति प्रत्यक्षम्**

ફળ પ્રત્યક્ષની જેમ પરોક્ષથી થતાં દેખીએ છીએ.

પ્રમાણવિષયક અન્યની માન્યતા:[3]—

૧. નાસ્તિકો—કેવળ એક પ્રત્યક્ષજ પ્રમાણ માને છે.

૨. બૌદ્ધો–પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ બે પ્રમાણ માને છે.

૩. નૈયાયિકો—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન ને શાબ્દ ચાર માને છે.

૪. મીમાંસક—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, ને અભાવ માને છે.

૫. વૈશેષિકઃ—પ્રત્યક્ષ, અનુમાનને શાબ્દ પ્રમાણ માને છે.

આ બધા ભેદો વાસ્તવિક રીતે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષમાં સમાઇ જાય છે.

જગતમાં વસ્તુમાત્રનો બોધ બે રીતે થતો જોવાય છે. એકમાં વસ્તુનો યથાતથ્ય બોધ પરની અપેક્ષા વિના થાય છે. જ્યારે બીજામાં વસ્તુનો યથાતથ્ય અસ્પષ્ટ બોધ પરની અપેક્ષાદ્વારા કરવામાં આવે છે. આ બે શીવાય વસ્તુનો બોધ કોઇ ત્રીજી રીતે નથી થતો માટેજ તેના બીજા જુદા ભેદ પાડવામાં નથી આવ્યા.

પદાર્થમાત્રના જુદા જુદા ભેદો ત્યારેજ પાડવામાં આવે કે દરેક ભેદોનું સ્વરૂપ કોઇપણ રીતે ખાસ વિશિષ્ટ એટલે

---

૩. चार्वाकोऽध्यक्षमेकं सुगतकणभुजौ सानुमानं सशाब्दं
तद्वैतं पारमर्षः सहितमुपमया तत्त्रयं चाक्षपादः ।
अर्थापत्या प्रभाकृद्वदति चनिखिलं मन्यते भट्टएतत्
साभावं द्वे प्रमाणे जिनपतिसमये स्पष्टतोऽस्पष्टतश्च ॥

રત્નાકરાવતારિકા પૃષ્ઠ. ૧૨૧.

જુદા પ્રકારનું હોય. પરંતુ અનુમાન, પ્રત્યભિજ્ઞાન વિગેરે દરેકમાં પરોક્ષ લક્ષણ સમાયેલું હોવાથી તેના જુદા ભેદો પાડવામાં નથી આવ્યા. પરંતુ પરોક્ષ પ્રમાણમાંજ સમાવવામાં આવ્યા છે.

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું લક્ષણઃ—

स्पष्टं प्रत्यक्षम् ॥ २ ॥

અર્થઃ—સ્પષ્ટજ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ. આ લક્ષણ અર્થ છે.

વિશેષાર્થ—પરોક્ષ પ્રમાણમાં થતો બોધ બીજાની અપેક્ષા રાખે છે માટે અસ્પષ્ટ છે. જ્યારે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની નિર્મલતા આપણે કોઇપણ અપેક્ષા વિના સ્પષ્ટ અનુભવીએ છીએ. માટે તે સ્પષ્ટ છે.

કોઇ પણ બાળકને તેના પિતા શબ્દો દ્વારા અગ્નિનું ભાન કરાવે ત્યારે તેને અગ્નિની અમુક ઝાંખી થાય છે. ત્યારબાદ તેને બીજો પુરુષ ધુમાડો નીકળતો હોય તેવું સ્થાન બતાવે ત્યારે તેને અગ્નિનું વિશિષ્ટ ભાન થાય છે. અને છેવટે કોઈ ત્રીજો અગ્નિ સાક્ષાત્ લાવી તેની આગળ રજુ કરે ત્યારે તેને વિશેષ ભાન થાય છે. આ ત્રણે જ્ઞાનોમાં છેલ્લું જ્ઞાન તેને સ્પષ્ટ અગ્નિનો બોધ કરાવે છે. આ છેલ્લા બોધથી થયેલું જ્ઞાન તેને તે તે વસ્તુમાં સ્પષ્ટ દોરે છે.

સ્પષ્ટત્વ નિરૂપણ—

अनुमानाद्याधिक्येन विशेषप्रकाशनं स्पष्टत्वम् ॥ ३ ॥

અર્થઃ—અનુમાન વિગેરે પ્રમાણોથી અધિકતા એ વિશેષ બોધ તે **સ્પષ્ટત્વ**.

પ્રત્યક્ષના પ્રકારઃ—

तद्द्विप्रकारं सांव्यवहारिकं पारमार्थिकं च ॥ ४ ॥

અર્થઃ—તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે. એક સાંવ્યવહારિક અને બીજું પારમાર્થિક.

વિશેષાર્થ—'**स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम्**' આ પ્રમાણનું સામાન્ય લક્ષણ જણાવ્યું હતું. પરંતુ પ્રત્યક્ષના વિશેષ લક્ષણ માટે '**स्पष्टं प्रत्यक्षम्**' મુકી પ્રત્યક્ષનું વિશેષ લક્ષણ કહ્યું.

આ સ્પષ્ટજ્ઞાનના પણ બે ભેદ થાય છે. એક વ્યવહાર યોગ્ય સ્પષ્ટજ્ઞાન થાય છે. અને બીજું તેનું યથાતથ્ય સ્વરૂપ બતાવનાર પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ થાય છે. માટે સાંવ્યવહારિક અને પારમાર્થિક એવા બે ભેદ પડે છે.

આ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ મતિજ્ઞાનનો એક પેટાવિભાગ છે. અને જે મતિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ, ઉમાસ્વાતિસ્વામીજી તત્ત્વાર્થમાં '**मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताऽऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम्** સૂ ૧૩' એ સૂત્ર દ્વારા દર્શાવે છે. એમજ તેજ સૂત્રમાં રહેલા **मति** શબ્દથી તેઓ જણાવે છે કે આની દ્વારા જગતનો પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિરૂપ વ્યવહાર ચાલે છે માટે આ મતિજ્ઞાનજ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ છે. આ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષમાં થોડી નિર્મલતા થાય છે. માટે પ્રત્યક્ષ છે. નહિંતર વસ્તુતઃ પરોક્ષજ છે.

સાંવ્યવહારિક—ચક્ષુ વિગેરે બાહ્ય ઈંદ્રિયોની અપેક્ષાથી ઇષ્ટમાં પ્રવૃતિરૂપ અને અનિષ્ટમાં નિવૃતિરૂપ મુશ્કેલી વિના જેનાથી **જ્ઞાન** થાય તે સાંવ્યવહારિક.

પારમાર્થિક—ઇંદ્રિય કે મનની અપેક્ષા વિના આત્માની સાનિધ્યથી જે જ્ઞાન થાય તે પારમાર્થિક.

સાંવ્યવહારિકના ભેદ—

तत्राद्यं द्विविधमिन्द्रियनिबन्धनमनिन्द्रियनिबन्धनं च ॥५॥

અર્થ—તેમાં પહેલું સાંવ્યવહારિક જ્ઞાન તે બે પ્રકારનું છે. એક ઈંદ્રિયથી ઉત્પન્ન થનારૂં ને બીજુ અનિન્દ્રિયથી (મનથી) ઉત્પન્ન થનારૂં છે.

---

૪. સ્પર્શેન્દ્રિય, રસેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરેન્દ્રિય અને શ્રોતેન્દ્રિય એ પાંચ ઇંદ્રિયો છે અને તે અનુક્રમે સ્પર્શ રસ ગન્ધ રૂપ અને શબ્દને ગ્રહણ કરનાર છે. આ ઇંન્દ્રિય દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે ભેદે છે. દ્રવ્યેન્દ્રિય નામ કર્મના ઉદયના નિમિત્તવાળી છે. અને ભાવેન્દ્રિય જ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણને વીર્યાન્તરાયના ક્ષયોપશમની અપેક્ષાવાળી છે. માત્ર સ્પર્શેન્દ્રિય પૃથ્વી વનસ્પતિ વિગેરેને હોય છે. સ્પર્શેન્દ્રિય અને રસેંન્દ્રિય કૃમિ શંખ છીપ વિગેરેને હોય છે. સ્પર્શન રસન અને ઘ્રાણ. કીડી કંથુઆ વગેરેને હોય છે. સ્પર્શન રસન ઘ્રાણ ચક્ષુ અને શ્રોત્ર ભમ્રર માંખી વીંછી વિગેરેને હોય છે. અને પાંચે ઇંન્દ્રિયો મનુષ્ય તિર્યંચ દેવ નારક વિગેરેને હોય છે.

દ્રવ્યેંન્દ્રિય અને ભાવેંન્દ્રિય તે દરેકના બે બે ભેદ છે. નિવૃત્તિ અને ઉપકરણ એ દ્રવ્યેંન્દ્રિયના ભેદ છે. લબ્ધિ અને ઉપયોગ એ ભાવેંન્દ્રિયના ભેદ છે. નિવૃત્તિ દ્રવ્યેંન્દ્રિય એને કહેવામાં આવે છે કે જે પાંચે ઇન્દ્રિયોની બહારના આકાર અને મસુરની દાળ કદમ્બના પુષ્પ છે અંદરના આકાર વિગેરે છે, ને તે બન્ને પુદ્ગળરૂપેજ છે. અને ઉપકરણ દ્રવ્યેંન્દ્રિય તે શક્તિરૂપે છે. જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમદ્વારા જે આત્મામાં શકિત ઉત્પન્ન થાય છે તેને લબ્ધિ ભાવેંન્દ્રિય કહે છે.

વિશેષાર્થ—આ વ્યવહારયોગ્ય જ્ઞાન પણ બે ભેદે થાય છે. કારણકે એક જ્ઞાનમાં ઈંદ્રિયની ખાસ મૂખ્યતા છે. જ્યારે બીજામાં મન મૂખ્ય છે.

પદાર્થ અને ઈંદ્રિયનો સંબંધ થયા છતાં પણ મનના ઉપયોગ વિના જ્ઞાન થતું નથી માટે ઇંદ્રિય નિબન્ધન અને અનિન્દ્રિય નિબન્ધન એ બે ભેદ નકામા છે પરંતુ અનિન્દ્રિય નિબન્ધન એકજ જોઇએ. એમ શંકા થાય પરંતુ તેનો ખુલાસો કરતાં જણાવવું જોઇએ કે મન તો ઇંદ્રિયજ્ઞાનમાં અને અનિન્દ્રય જ્ઞાનમાં બન્નેમાં કારણ છે એટલે સાધારણ કારણ

અને આ શકિત કાર્ય કરવામાં સાધનરૂપે યોજાય ત્યારે જે પરિણામ થાય તેને ભાવેન્દ્રિય કહે છે.

૫. અનિન્દ્રિય તે મન. આ મન સર્વ અર્થને ગ્રહણ કરનાર હોય છે ને તેના પણ બે ભેદ છે. દ્રવ્ય અને ભાવ. જે પુદ્‌ગલો દ્રવ્યમનપણાએ પરિણમે તે દ્રવ્યમન. ને જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમદ્વારા જે આત્મામાં લબ્ધિ પેદા થાય તે ભાવમન છે. આ મન મતિ અને શ્રુત જ્ઞાનને સંપૂર્ણ વિષય કરનાર છે.

આ વિષયક સરખાવો પ્રમાણ મીમાંસા **स्पर्श रस गन्ध रूप शब्द ग्रहणलक्षणानि स्पर्शन रसन घ्राण चक्षुः श्रोत्राणीन्द्रियाणि द्रव्य भावभेदानि ॥१-१-२**

द्रव्येन्द्रियं नियताकाराः पुद्गलाः १-१-२३
भावेन्द्रियं लब्ध्युपयोगौ १-१-२४
सर्वार्थग्रहणं मनः ॥ १-१-२५
श्रुतमनिन्द्रियस्य ॥ २-२२ **तत्वार्थ**

कृमि पिपीलिका भ्रमर मनुष्यादीनामेकैकवृद्धानि ॥
२-२६ **तत्वार्थ**

છે, પણ ઈંદ્રિયો તો ઈંદ્રિયજ્ઞાનમાંજ કારણ છે માટે તે અસાધારણ કારણ છે ને જે અસાધારણ કારણ હોય તેથીજ તેનો વ્યપદેશ થવો જોઇએ.

કોઇપણ કાર્ય કારણ વિના બની શકે નહિ પછી ભલે તે કાર્યમાં ઉપાદાન, નિમિત્ત કે કોઇપણ કારણ હોય. અને જો આ કારણોનું વ્યવસ્થિત સાચું ભાન ન કરવામાં આવે તો ઇચ્છિત કાર્યનો બોધ થવો અસંભવિત છે. તેવીજ રીતે વ્યવહાર યોગ્ય પ્રત્યક્ષ થવામાં ઇંદ્રયો મૂખ્ય કારણ છે. માટે તેના સ્વરૂપનો ને માન્યતાનો પ્રથમ નિર્ણય કરવો જોઇએ આ ઇંદ્રિયો વિષે જુદા જુદા તત્વગવેષક પુરુષોમાં જુદા જુદા મત છે. અને આ ઇંદ્રિયો વાસ્તવિક રીતે નિમિત્ત કારણ છે, ઉપાદાનકારણ તો જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ છે.

હવે આ ઇંદ્રિયો વસ્તુનો બોધ કરવામાં કઇ રીતે કારણ છે તે ઉપર જુદા જુદા દર્શનકારોનો મત જણાવે છે.

૧ નૈયાયિકો ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી અને બાકીની અપ્રાપ્યકારી માને છે. અને બૌદ્ધો શ્રોત્ર અને ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી અને બાકીની પ્રાપ્યકારી માને છે. જૈનો ચક્ષુને અપ્રાપ્યકારી અને બાકીનીને પ્રાપ્યકારી માને છે. પણ આનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ વાદસ્થળના વિભાગમાં ચર્ચવામાં આવશે.

હવે સાંવ્યવહારિકના બન્ને ભેદના પેટા ભેદો જણાવે છે:—

एतद् द्वितयमवग्रहेहापायधारणाभेदादेकशश्चतुर्विकल्पम् ६

અર્થ—પૂર્વોક્ત ઈંદ્રિય નિબન્ધન અને અનિન્દ્રિય

નિબન્ધન જ્ઞાન બન્ને દરેક અવગ્રહ ઇહા અપાય અને ધારણા એ ચાર ભેદોથી ચાર ચાર પ્રકારનું છે.

વિશેષાર્થ:—આ ઇંદ્રિય અને મનથી થતું વ્યવહાર યોગ્ય જ્ઞાન વારંવાર પરિચિત હોવાથી ભેદ નથી લાગતો, છતાં છેલ્લામાં છેલ્લું વ્યવહાર યોગ્ય જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી તેમાં છ પ્રકારના સ્વરૂપો થાય છે. અને તેનેજ દર્શન અવગ્રહ સંશય ઈહા અપાય અને ધારણા કહેવામાં આવે છે. છતાં દર્શન અને સંશય જ્ઞાનની કોટિમાં સમાતું નહોવાથી તેને છોડી અવગ્રહ ઇહા અપાય અને ધારણા એ ચાર ભેદોનેજ વ્યવહાર યોગ્ય જ્ઞાનના પેટા ભેદ તરીકે પાડવામાં આવ્યા છે પરંતુ દર્શન નિશ્ચયાત્મક ન હોવાથી જ્ઞાન–પ્રમાણ નથી અને સંશય સમારોપ હોવાથી પ્રમાણ નથી. એ પ્રમાણે સ્વીકાવામાં આવ્યું છે. હવે પ્રથમ અવગ્રહનું સ્વરૂપ કહે છે.

અવગ્રહનું લક્ષણ—

विषयविषयिसन्निपातान्तरसमुद्‌भूतसत्तामात्रगोचरदर्शनाज्जातमाद्यमवान्तरसामान्याकारविशिष्टवस्तुग्रहणमवग्रहः ॥७॥

અર્થ:—(સામાન્ય અને વિશેષાત્મક) પદાર્થ અને ચક્ષુ વિગેરે વિષયીનો ભ્રાન્તિને ઉત્પન્ન ન કરે તેવી રીતે અનુકુલ સબંધ (યોગ્ય દેશમાં રહેવું) થયા પછી તરતજ ઉત્પન્ન થનાર, સત્તા માત્રને વિષય કરનાર દર્શનથી–નિરાકાર બોધથી, ઉત્પન્ન પહેલુ અવાન્તર સામાન્યયુક્ત વસ્તુનું જ્ઞાન તે અવગ્રહ.

વિશેષાર્થ—કોઇપણ જ્ઞાન કરનાર પુરુષને પ્રથમ સામાન્ય ને વિશેષાત્મક ઘટ પદાર્થ અને ચક્ષુનો યોગ્ય નિપાત થાય. ત્યારબાદ 'છે' એવું સત્તામાત્ર દર્શન–જ્ઞાન થાય. અને ત્યારપછી સર્વજાતિની અપેક્ષાએ અધિક દેશમાં રહેનાર સત્તા સામાન્યથી અવાન્તર સામાન્ય (ન્યુનદેશવૃત્તિ) ઘટત્વાદિ વિશેષયુક્ત પદાર્થનું જ્ઞાન થાય તે અવગ્રહ. એટલે (છે) એ ભાન કરતાં કાંઈક વિશેષ ભાન.

ઇહાનું લક્ષણ:—

अवगृहीतार्थविशेषाकाङ्क्षणमीहा ॥ ८ ॥

અર્થ:—પૂર્વોક્ત અવગ્રહ જ્ઞાનથી ગ્રહણ કરેલા પદાર્થ સંબંધી વિશેષ આકાંક્ષા તે ઇહા.

વિશેષ:—પૂર્વોક્ત અવગ્રહથી ગ્રહણ કરેલ ઘટાદિ પદાર્થ તેની વિશેષની ઇચ્છા તે ઇહા જેમકે ગુજરાતનો હશે કે અન્ય દેશનો આવું જે ભાન તે સંશય, અને ત્યારબાદ કેટલાક કારણો દ્વારા વિચારવામાં આવે કે ગુજરાતનો હોવો જોઇએ તે ઇહા.

અવાયનું લક્ષણ:—

ईहितविशेषनिर्णयोऽवाय ॥ ९ ॥

અર્થ:—ઇહાથી વિષય કરેલા પદાર્થના વિશેષનો યથાર્થ નિર્ણયતે અવાય.

વિશેષ:—ઈહાથી જાણેલ પદાર્થનો નિશ્ચય કરવામાં આવે જેમકે આ ગુજરાતનોજ છે. એવો નિર્ણય તે **અવાય.**

ધારણાનું લક્ષણ:—

सएव दृढतमावस्थापन्नो धारणा ॥ १० ॥

અર્થ:—તેજ અવાય અત્યંત નિશ્ચિત અવસ્થાને પામે ત્યારે ધારણા કહેવાય.

વિશેષ—કોઈપણ જ્ઞાન કેટલાક કાળ સુધી ટકી રહે અને પછી કાલાન્તરમાં સ્મરણને યોગ્ય બને તે ધારણા.

ઇહા અને સંશયનું તારતમ્ય:—

संशयपूर्वकत्वादीहायाः संशययाद्भेदः ॥ ११ ॥

અર્થ:—ઇહારૂપ જ્ઞાન સંશયપૂર્વક થતું હોવાથી ઇહાનો સંશયથી ભેદ છે.

વિશેષ—આ હશે કે એ હશે એમ અનેક કોટિને સ્પર્શનારૂં જ્ઞાન તે સંશય છે પરંતુ ઈહા જ્ઞાનતો આ અમુક હોવું જોઇએ એમ વસ્તુના યથાર્થજ્ઞાનની સન્મુખતા એ વસ્તુના એક અંશ પ્રત્યે આ ઈહા જ્ઞાન થાય છે. માટે સંશય ઇહાની પૂર્વ અવસ્થા છે. અર્થાત્ સંશય એ ઈહાનો હેતુ છે. આ રીતે કોઇપણ વ્યવહાર યોગ્ય જ્ઞાનના ચાર ભેદો પડી શકે છે. અને તે ભેદ પાડવામાં દરેક દરેક જ્ઞાનનું સ્વરૂપ, વિષય અને ઉત્પત્તિની ભિન્નતા એ મૂખ્ય છે.

દર્શનાદિકના નામભેદની સાર્થકતા:—

कथञ्चिदभेदेऽपि परिणामविशेषादेषां व्यपदेशभेदः ॥ १२ ॥

અર્થ:—પૂર્વોક્ત દર્શનાદિકનો કથંચિદ્ અભેદ છતાં દરેકમાં પરિણામ વિશેષ (સ્વરૂપ વિશેષ) ભિન્ન હોવાથી એમના નામનો જુદો જુદો નિર્દેશ છે.

વિશેષઃ—દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ એક જીવ દ્રવ્યમાં તાદાત્મ્ય સબંધથી દર્શન, અવગ્રહ વિગેરે જ્ઞાનો થાય છે. માટે અભેદ છે, અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ દર્શનનો વિષય અને સ્વરૂપ અને અવગ્રહનો વિષય અને સ્વરૂપ જુદું હોવાથી ભેદ છે. માટે નામભેદ યુક્ત છે. આ રીતે તેમનો ભેદ અને અભેદ સંગત છે.

દર્શનાદિકનાં ભેદનાં કારણોઃ—

अनामस्त्येसा प्युत्पाद्यमानत्त्वेनासंङ्कीर्णस्वभावतयानुभूयमानत्वादपूर्वापूर्ववस्तुपर्यायप्रकाशकत्वात् क्रमभावित्वाश्चैतेव्यतिरिच्यन्त इति ॥ १३ ॥

અર્થ—એકી સાથે ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી તથા પરસ્પર ભિન્ન સ્વભાવવાળાં તેરીકે અનુભવાતાં હોવાથી તથા નવીન નવીન વસ્તુના પર્યાયોને જણાવનારાં હોવાથી અને ક્રમસર થતાં હોવાથી દર્શન વિગેરે પરસ્પર ભિન્ન સ્વરૂપવાળાં છે.

વિશેષાર્થ—જુદુ જુદુ સ્વરૂપ હોવાથી દર્શન વિગેરેનો સ્વરૂપભેદ. નવીન નવીન વસ્તુના પર્યાયોને જણાવતા હોવાથી પર્યાયભેદ, ક્રમે થતાં હોવાથી ઉત્પત્તિ ભેદ. આ રીતે આ ચારેનો પરસ્પર ભેદ સિદ્ધ થાય છે.

દર્શનાદ ક્રમનો નિશ્ચય—

क्रमोऽप्यमीषामयमेव तथैवसंवेदनादेवंक्रमाविर्भूत निजकर्मक्षयोपशमजन्यत्वात् ॥ १४ ॥

અર્થ—દર્શનાદિકનો ક્રમપણ એજ છે. કારણકે તેજ પ્રમાણે અનુભવ થાય છે તથા તેજ ક્રમે પોતાના કર્મનો ક્ષયોપશમ પ્રગટ થાય છે તેથી દર્શનાદિકનો તે ક્રમ છે.

વિશેષાર્થ—જેવા ક્રમેથી કારણો ઉત્પન્ન થાય તેવાજ ક્રમે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. કર્મના ક્ષયોપશમરૂપ દર્શન અવગ્રહનું કારણ આ રીતેજ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પ્રથમ દર્શન, પછી અવગ્રહ ઈહા અપાય ને ધારણા થાય છે. પદાર્થ અને ઇંદ્રિયની સર્વ સામગ્રી સરખી છતાં પદાર્થ વિષયક દરેક વ્યક્તિને તરતમતાએ બોધ થાય છે. આ તારતામ્ય બોધ થવામાં કર્મ ક્ષયોપશમ મૂખ્ય કારણ છે.

પુર્વોક્ત ક્રમ ન માનવામાં દોષ—

अन्यथा प्रमेयानवगति प्रसङ्गः ॥ १५ ॥

અર્થ—પૂર્વોક્ત ક્રમ ન સ્વીકારીએ તો પ્રમેયની અસિદ્ધિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય.

ક્રમનો નિશ્ચય—

नखल्वदृष्टमवगृह्यते न चानवगृहितं संदिह्यते न चासन्दिग्धमीह्यते न चानीहितमवेयते नाप्यनवेतं धार्यते ॥ १६ ॥

અર્થ—ખરેખર જે પદાર્થ દર્શનનો વિષય ન થયો હોય તે અવગ્રહ વિષયક ન થાય. જે અવગ્રહનો વિષય ન બને તે સંદેહનો વિષય પણ ન બની શકે. જે સંદેહનો વિષય થયો નથી તે ઈહાનો વિષય ન થાય. જે ઈહાનો વિષય ન થાય ને અપાયનો વિષય ન બની શકે. જે અપાયનો વિષય ન હોય તે ધારણાનો વિષય પણ ન થાય.

ક્વચિત ક્રમનુ ભાન ન થવામાં કારણ—

क्वचित्क्रमस्यानुपलक्षणमेषामाशुत्पादादुत्पलपत्रशतव्यतिरेकक्रमवदिति ॥ १७ ॥

અર્થ—કોઇક કોઇકવાર પૂર્વોક્ત દર્શનાદિકના ક્રમનું જ્ઞાન નથી થતું તે આ દર્શનાદિક જલદી ઉત્પન્ન થાય છે તેને લઇને છે. જેમકે સો કમળપત્રના ભેદમાં દરેક પત્રના ભેદમાં ક્રમનું ભાન થતું નથી. પરંતુ એકના ભેદ પછી જ બીજાનો ભેદ થાય છે એ વસ્તુ સ્વત: સિદ્ધ છે.

વિશેષાર્થ—વ્યવહાર યોગ્ય ઇંદ્રિય અને અનિંદ્રિય જ્ઞાનની ચાર અવસ્થાઓ પડે છે. તે ચારે અવસ્થાઓમાં સ્વરૂપ જુદું છે, ઉત્પત્તિક્રમ પણ જુદો છે. અને પૂર્વની અવસ્થા ઉત્તરની અવસ્થામાં જરૂરને જરૂર કારણરૂપે હોય છે. આથી વ્યવહાર યોગ્ય જ્ઞાનમાં ઈંદ્રિય અને અનિંદ્રિય કારણ છે. ને તે દ્વારા વ્યવહારયોગ્ય થાય ત્યાં સુધી તેની ચાર અવસ્થાઓ થાય છે. તે સૂત્રકારે સ્પષ્ટ કરી.

જેમકે આપણે ઘટાનું જ્ઞાન કરવું હોય તો પ્રથમ ઘડાનું 'છે' એમ ઝાંખુ દર્શન થાય. ત્યારબાદ ઘડો છે એવું ભાન થાય ત્યારબાદ આ ઘડો ગુજરાતનો હશે કે કાઠિઆવાડનો તે વિચાર આવે છે. પછી અમુક અમુક કારણોને લઇ ગુજરાતનો હોવો જોઇએ એવું ભાન થાય. અને ત્યારબાદ આ ઘડો ગુજરાતનોજ છે એ નિશ્ચય થાય. અને આખરે આ નિશ્ચય કેટલાક કાળ સુધી સ્મરણ યોગ્ય બને તેવો ટકી રહે. આને અનુક્રમે દર્શન, અવગ્રહ, સંશય, ઇહા, અપાય અને ધારણા કહેવામાં આવે છે. આમાં દર્શન અને સંશય જ્ઞાન નથી. કારણ કે દર્શનમાં સ્પષ્ટ બોધ નથી અને સંશયમાં નિશ્ચય નથી. બાકી એકજ પદાર્થ વિષયક જ્ઞાનમાં અપેક્ષાભેદથી અનેક

અવગ્રહ વિગેરે થઇ શકે છે. અને તે બધા જ્ઞાનમાં સમાઈ શકે.

પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષ લક્ષણ—

पारमार्थिकं पुनरुत्पत्तावात्ममात्रापेक्षम् ॥ १८ ॥

અર્થ—પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ તો પોતાની ઉત્પત્તિમાં કેવળ આત્મા માત્રની અપેક્ષા રાખે છે.

વિશેષ—આ જ્ઞાનમાં કોઇપણ જાતની અપેક્ષાની જરૂર રહેતી નથી. આમાં તો જ્ઞાનને આવરક વસ્તુના નાશનીજ જરૂર છે. તેથી આ શુદ્ધ પ્રત્યક્ષ છે અને આ જ્ઞાનાવરણીયના ક્ષય અને ક્ષયોપશમ યુક્ત આત્મામાત્રની અપેક્ષાથી જ અવધિ વિગેરે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ ઈંદ્રિયની અપેક્ષાથી થતું નથી.

પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષના ભેદ—

तद्विकलं सकलंच ॥ १९ ॥

અર્થ—તે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ વિકલ અને સકલ એમ બે પ્રકારે છે. પદાર્થનો અપૂર્ણ બોધ કરાવનાર તે વિકલ. સંપૂર્ણ પરિચ્છેદ કરનાર તે સકલ.

વિકલ પરમાર્થિક પ્રત્યક્ષના બે ભેદ—

तत्र विकलमवधिमनःपर्यायज्ञानरुपतया द्वेधा ॥२०॥

અર્થ—પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના વિકલ અને સકલ પ્રત્યક્ષભેદોમાંથી વિકલ પ્રત્યક્ષ તે અવધિજ્ઞાન અને મન: પર્યાયજ્ઞાન એમ બે પ્રકારે છે.

વિશેષાર્થ—આ અવધિ અને મન:પર્યવજ્ઞાન જગતની તમામે તમામ તેમજ દરેક વસ્તુઓના દરેક સ્વભાવને જાણુ-

નાર ન હોવાથી વિકલ કહેવાય છે. આ વિકળ અને સકળ એ બન્ને ભેદો વિષયના ભેદની અપેક્ષાએ છે પરંતુ વિકલમાં જે જે વસ્તુનો પ્રતિબોધ થાય છે તે તે નિયત રૂપે જ થાય છે.

અવધિજ્ઞાનનું લક્ષણ—

अवधिज्ञानावरणविलयविशेषसमुद्भवं भवगुणप्रत्ययं रूपिद्रव्यगोचरमवधिज्ञानम् ॥ २१ ॥

અર્થ—અવધિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થનારૂં તથા ભવ અને ગુણના કારણવાળું ને રૂપીદ્રવ્યને વિષય કરનારૂં જ્ઞાન તે અવધિજ્ઞાન.

વિશેષ—દેવ નારકીઓને અવધિજ્ઞાન દેવ અને નરકમાં ઉત્પન્ન થવા માત્રથી થાય છે માટે તે ભવપ્રત્યયિક. સમ્યગદર્શન વિગેરે ગુણ દ્વારા મનુષ્ય તિર્યંચને જે જ્ઞાન થાય તે ગુણપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન. ને તે મનુષ્ય અને તિર્યંચને થાય છે. જગતમાં પ્રમેય પદાર્થો બે પ્રકારના છે એકરૂપી અને બીજા અરૂપી. અવધિજ્ઞાન રૂપીને વિષય કરનારૂં છે અને તે રૂપી દ્રવ્યો પૃથ્વી, અપ, તેઉ, વાયુ, છાયા, અંધકાર વિગેરે છે. જોકે દેવ નારકીને પણ જન્મની સાથે અવધિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમની આવશ્યકતા પણ જરૂરી છે. છતાં તે ક્ષયોપશમ તેમને જન્મતાંજ હોય છે. માટે તેને ભવપ્રત્યયિક કહેવાય છે. આ વિકળ પ્રત્યક્ષ છે.

મનઃપર્યાયનું લક્ષણ—

संयमविशुद्धिनिबन्धनाद्विशिष्टावरणविच्छेदाज्जातं मनोद्रव्यपर्यायालम्बनं मनःपर्यायज्ञानम् ॥२२॥

અર્થ—સંયમ વિશુદ્ધિ છે કારણ જેનુ એવા વિશષ્ટ આવરણના નાશથી મન:પર્યાય જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ ઉત્પન્ન થાય છે. ને ક્ષયોપશમદ્વારા તે ઉત્પન્ન થનારૂં, ને મનોવર્ગણના પર્યાયોને વિષય કરનારૂં જ્ઞાન તે મન:પર્યાયજ્ઞાન કહેવાય છે.

વિશેષ—મન:પર્યાયજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી અઢી દ્વીપમાં રહેલા સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિયના મનના પર્યાયોનું જ્ઞાન તે મન:પર્યાયજ્ઞાન. ને આ જ્ઞાન સંયમ વિશુદ્ધ પાળવાથી થાયછે.

કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ—

सकलं तु सामग्रीविशेषतः समुद्भूतसमस्तावरणक्षयापेक्षं निखिलद्रव्यपर्यायसाक्षात्कारिस्वरुपं केवलज्ञानम् ॥२३॥

અર્થ—સકળ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ તો સામગ્રીના વિશેષથી ઉત્પન્ન થનારૂં, સમગ્ર આવરણના ક્ષયની અપેક્ષાવાળું અને સમગ્ર દ્રવ્યના સમગ્ર પર્યાયોને વિષય કરનાર સ્વરૂપવાળું છે. અને તેને કેવળજ્ઞાન કહે છે.

વિશેષાર્થ-સામગ્રી બે પ્રકારની છે. અંતરંગ અને બહિરંગ. સમ્યકત્વ યથાખ્યાત ચારિત્ર વિગેરે અંતરંગ સામગ્રી છે. વજ્રઋષભનારાચસંઘયણ ને જિનકાલિકમનુષ્યભવ વિગેરે બહિરંગ સામગ્રી છે. તે બન્ને સામગ્રીના પ્રકર્ષથી સમગ્રઘાતિ કર્મનો ક્ષય થાય છે ને તે દ્વારા સકલ દ્રવ્યપર્યાયને પ્રકાશનાર જે જ્ઞાન થાય તે કેવળજ્ઞાન. આ પાંચે જ્ઞાનનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ તત્વાર્થાધિગમ સૂત્રથી વિશેષે જિજ્ઞાસુએ જાણવું.

અરિહંતની સાબિતી—

*तद्वानर्हन्निर्दोषत्वात् ॥ २४ ॥

અર્થ—કેવળજ્ઞાનવાળા અરિહંત છે કારણકે તે નિર્દોષ છે.

વિશેષ–દ્રવ્યક્ષેત્ર કાળ અને ભાવથી જે પદાર્થો રહેલા છે. તેને આપણે અનુમાન દ્વારા સિદ્ધ કરીએ છીએ તે પદાર્થો કોઇને પણ પ્રત્યક્ષ હોય છે. અને તે આ સર્વજ્ઞને હોય છે.

નિર્દોષપણાની સિદ્ધિ—

निर्दोषोऽसौ प्रमाणाऽविरोधिवाक्त्वादिति ॥ २५ ॥

અર્થ—પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ બોલનાર હોવાથી તે અરિહંત નિર્દોષ છે.

વિ: તેમની વાણી પ્રમાણ યુક્ત હોવાથી નિર્દોષ છે.

અરિહંતની વાણીની સત્યતાની સિદ્ધિ—

तदिष्टस्य प्रमाणेनाबाध्यमानत्वात् तद्वाचस्तेनाविरोधसिद्धिः ॥ २६ ॥

અર્થ—અરિહંત ભગવાનની જે ઇષ્ટ વસ્તુઓ છે તે પ્રમાણથી બાધા નથી પામતી તેથી તેમની વાણી અવિરુદ્ધ છે તે સિદ્ધ થાય છે.

વિશેષાર્થ—અરિહંત ભગવાનને ઇષ્ટ અનેકાન્તવાદ અને નયવાદ છે અને તે બન્ને પ્રમાણથી બરાબર સિદ્ધ થાય છે.

કેવલાહાર અને સર્વજ્ઞપણાના બાધનો નિષેધ—

---

* सुक्ष्मान्तरितदुरार्थाः प्रत्यक्षाः कस्यचिद्यथा
अनुमेयत्वतोऽग्न्यादिरिति सर्वज्ञसंस्थितिः ॥५॥
स त्वमेवासि निर्दोषो युक्तिशास्त्राविरोधिवाक्
अविरोधो यदिष्टं ते प्रसिद्धेन न बाध्यते ॥६॥
જુઓ સામંતભદ્રકૃત આપ્તમીમાંસા. શ્લોક. ૫-૬.

नच कवलाहारवत्वेन तस्यासर्वज्ञत्वं कवलाहार सर्वज्ञत्वयोरविरोधात् ॥ २७ ॥

અર્થ—અરિહંત ભગવાન કવલાહારવાળા હોવાથી તેમનુ અસર્વજ્ઞપણું નથી કારણકે કવળાહાર અને સર્વજ્ઞત્વને। પરસ્પર કાંઈ વિરોધ નથી.

વિશેષાર્થ—દિગમ્બરે। ભગવાનને કવળાહાર નથી માનતા પરંતુ કવળાહાર અને ભગવાનની અંદર રહેલા જ્ઞાનને વિરોધ નથી.

આહાર ત્રણ પ્રકારના હોય છે ઓજાહાર, લોમાહાર અને પ્રક્ષેપાહાર છે. આ છેલ્લા પ્રક્ષેપાહારથી કાંઇ અરિહંતનું નિર્દોષપણું કે જ્ઞાન કાંઇપણ રીતે નાશ નથી પામતું.

श्री पार्श्वनाथाय नमः

॥ अथ तृतीय परिच्छेदः ॥

તીજો પરિચ્છેદ.

પરોક્ષ પ્રમાણવિચાર.

પરોક્ષનું લક્ષણ.

अस्पष्टं [1]परोक्षम् ॥ १ ॥

અર્થ:—અસ્પષ્ટ પ્રમાણ તે પરોક્ષ.

વિશેષાર્થ:—પરોક્ષ પ્રમાણમાં પ્રત્યક્ષની પેઠે સ્પષ્ટ બોધ થતો નથી, છતાં પ્રવૃતિ ને નિવૃતિરૂપ ફળ તો બન્નેમાં સરખુંજ છે. પ્રત્યક્ષમાં નિયત વર્ણ ગંધ રસ અને સ્પર્શયુક્ત પદાર્થોનું ભાન ઇંદ્રિયો દ્વારા સાક્ષાત્ થતું જોઇએ છીએ જ્યારે પરોક્ષમાં સાચાં અને સંગતકારણોદ્વારા સાધ્ય મનથી અસ્પષ્ટ રીતે વિચારવામાં આવે છે. આ રીતે પરોક્ષના કેટલાક વિભાગોમાં અનુભવેલા વિષયનું ફરી જ્ઞાન કરવામાં આવે છે. અને કેટલાકમાં સંગત કારણો દ્વારા સાધ્યની સંગત કલ્પના કરવામાં આવે છે. આ દરેકમાં સાધ્ય સ્પષ્ટ હોતું નથી માટેજ જે પ્રમાણથી અસ્પષ્ટ બોધ થાય તે પરોક્ષ પ્રમાણ.

પરોક્ષના પ્રકાર:—

स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कनुमानागमभेदतस्तत् पञ्च प्रकारं ॥२॥

[1] પ્રત્યક્ષથી જેનું ઉલટું લક્ષણ તે પરોક્ષ.

અર્થ:—તે પરોક્ષ પ્રમાણ સ્મરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન અને આગમ એ ભેદે કરીને પાંચ પ્રકારનું છે.

વિશેષાર્થ:—જોકે દરેક પરોક્ષ પ્રમાણમાં અસ્પષ્ટ બોધ થાય છે છતાં પણ તેના દરેકે દરેક ભેદનું સ્વરૂપ જુદા જુદા પ્રકારનું છે. માટે કરીને તેના જુદા જુદા ભેદ પડે છે.

સ્મરણ લક્ષણ—

तत्र [२]संस्कारप्रबोधसंभुतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारं वेदनं स्मरणम् ॥ ३ ॥

અર્થ—પૂર્વોક્ત પરોક્ષપ્રમાણના ભેદોમાંથી સંસ્કારની જાગૃતિથી ઉત્પન્ન થનાર, અને અનુભવેલા પદાર્થને વિષય કરનાર, ને 'તે' એવા સ્વરૂપવાળું જે જ્ઞાન તે **સ્મરણ** છે.

વિશેષ—વારંવાર ધારણાભૂત થયેલ જ્ઞાન સંસ્કારરૂપ બને છે. અને તેની જાગૃતિ દ્વારા સ્મરણ ઉત્પન્ન થાય છે. ને આ સંસ્કારને જૈન શાસ્ત્રમાં શક્તિવિશેષ માનવામાં આવે છે. આથી સ્મરણનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કારણ છે કારણકે પ્રત્યક્ષ શીવાય સ્મરણ થાય નહિ. તેથી એ સંસ્કારની જાગૃતિ એ સ્મરણનું **કારણ** છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ વિગેરે કોઇ પણ પ્રમાણ દ્વારા જાણેલું જ્ઞાન તેજ સ્મરણનો **વિષય** છે. અને સ્મરણમાં 'તે' એવા પ્રકારનું જ્ઞાન તે સ્મરણનું **સ્વરૂપ** છે. આ રીતે, કારણ, વિષય, અને સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું. હવે કોઇ એમ શંકા કરે કે સ્મરણમાં વિષયનું આલંબન નથી માટે પ્રમાણ નથી. પરંતુ તે પ્રમાણે માનીએ તો અનુમાન ઉપમાન, વિગેરે પણ પ્રમાણ નહિ થાય. કારણ કે તેમાં પણ હેતુની સદૃશતાના સ્મરણની આવશ્યકતા રહે છે.

---

२ संस्कारः सांव्यवहारिक प्रत्यक्षभेदो धारणा प्र. कं. मा. पृ४ ९९

સ્મરણ ઉદાહરણ.

'तत्तीर्थंकरबिम्बमिति' यथा ॥ ४ ॥

અર્થ:—જેમકે તે તીર્થંકરપ્રતિમા આ છે.

વિશેષ—આમાં પ્રત્યક્ષ, સ્મરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન અને આગમ પૈકી કોઇપણ પ્રમાણથી જ્ઞાત 'તે આ પ્રતિમા' એવું જે જ્ઞાન તે સ્મરણનું સ્વરૂપ છે.

આ સ્મરણ દ્વારાજ પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક વિગેરે ઘટી શકે છે. કારણકે સ્મરણજ્ઞાન દરેકમાં કારણ રૂપે છે અને એ સ્મરણ જાણેલા પદાર્થને મન દ્વારા તે રૂપે જણાવનાર છે.

પ્રત્યભિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ.

अनुभवस्मृतिहेतुकं तिर्यगूर्ध्वसामान्यादि ।
गोचरं संकलनात्मकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् ॥ ५ ॥

અર્થ:—અનુભવ અને સ્મરણથી ઉત્પન્ન થનાર, તિર્યક્ ત્થા ઉર્ધ્વ સામાન્ય વિગેરેને વિષય કરનાર, તેમજ સંકલના પૂર્વક જે જ્ઞાન કરવામાં આવે છે તેને પ્રત્યભિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

વિશેષાર્થ—કોઇપણ પ્રમાણ દ્વારા જે વિશ્વાસ પેદા થાય છે તેને અનુભવ કહે છે. તે અનુભવ તેમજ પૂર્વોકત સ્મરણ એ બન્ને દ્વારા પ્રત્યભિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. માટે અનુભવ અને સ્મરણ એ બન્ને પ્રત્યભિજ્ઞાનનાં **કારણ** છે.

પ્રત્યભિજ્ઞાનનો વિષય તિર્યગ્ અને ઉર્ધ્વ સામાન્ય વિગેરે છે. દરેકે દરેક વ્યકિતને આશ્રયિને એક સરખી પરિણતિ તેને [3]**તિર્યગ્સામાન્ય** કહે છે કાળી ધોળી

---

3 દ્રવ્યાનુયોગતર્કણા પૃ. ૧૫

तुल्यापरिणतिर्भिन्नव्यक्तिषु यत्तदुच्यते ।
तिर्यक्सामान्यमित्येव घटत्वंतु घटेपिवा ॥ ५ ॥

રાતી વિગેરે દરેક ગાયમાં શબ્દની પ્રવૃતિના કારણભૂત રહેલ 'ગોત્વ' તિર્યક્‌સામાન્ય છે. કોઇપણ પદાર્થની પૂર્વઅવસ્થા અને ઉત્તરઅવસ્થામાં એક સરખી રીતે રહેલા દ્રવ્યને **ઉર્ધ્વતા સામાન્ય**[4] કહે છે. કંઠી ભાગીને કડું અને કડું ભાગીને કંઠી વિગેરે ગમે તે બનાવીએ છતાં તે બધામાં રહેલ સોનું તે **ઉર્ધ્વતાસામાન્ય** છે. **आदि** શબ્દથી વિસદૃશ પરિણામ પણ ગ્રહણ કરવો જોઇએ. તે પણ પ્રત્યભિજ્ઞાનનો **વિષય** છે.

સંકલના એટલે યોજના. પદાર્થ અમુક અમુક ધર્મથી યુકત છે. એમ જ્ઞાન થયા પછી ફરી તેની યોજના પૂર્વક જ્ઞાન થવું તેને સંકલના કહે છે. અને આવું સંકલનાવાળું જ્ઞાન તે પ્રત્યભિજ્ઞાનનું **સ્વરૂપ** છે.

પ્રત્યભિજ્ઞાનનું ઉદાહરણ:—

यथा तज्जातीय एव अयं गोपिण्डः,

गोसदृशो गवयः, सएवायं जिनदत्त इत्यादिः ॥ ६ ॥

અર્થ:—જેમકે તેજ ગોત્વ જાતિવાળી આ ગાય છે, ગાયના જેવો ગવય છે, તેમજ તેજ આ જિનદત્ત છે,

વિશેષાર્થ—પ્રત્યભિજ્ઞાનના સ્વરૂપવાળા સૂત્રમાં તિર્યક્ અને ઉર્ધ્વતા સામાન્યને પ્રત્યભિજ્ઞાન વિષય કરે છે. એમ કહ્યું માટે તેમણે બેજ ઉદાહરણ આપવાં જોઇએ છતાં ત્રણ ઉદાહરણ સાપેક્ષ છે.

'તેજ ગોત્વ જાતિવાળી આ ગાય છે' આ ઉદાહરણમાં

---

૪ દ્રવ્યાનુયોગતર્કણા પૃ. ૧૪

उर्ध्वतादिमसामान्यं पूर्वापरगुणोदयम्

पिंडस्थादिकसंस्थानानुगता मृद्यथास्थिता ॥ ४ ॥

ગોત્વ એ તિર્યગ્સામાન્ય છે અને તે આ ગાયમાં છે તે રીતે તિર્યગ્સામાન્યનું ઉદાહરણ છે.

'તેજ આ જિનદત્ત છે' આ ઉર્ધ્વતા સામાન્યનું ઉદાહરણ છે. કારણ કે પૂર્વને ઉત્તરઅવસ્થામાં જિનદત્ત તેનો તે જ છે.

'ગાય જેવો ગવય છે' આ ઉદાહરણ પણ તિર્યગ્ સામાન્યનું છે. કારણકે ગાયના જેવો સદૃશ આકાર ગવયમાં છે. આ સદૃશપણાને નૈયાયિકો ઉપમાનપ્રમાણ તરીકે સ્વીકારે છે. પણ વાસ્તવિક રીતે તે તિર્યગ્ સામાન્યને વિષય કરનાર હોઈ પ્રત્યભિજ્ઞાનજ છે.

તર્કનું સ્વરૂપ:—

उपलम्भानुपलम्भसम्भवं त्रिकालीकलितसाध्यसाधन सबन्धाद्यालम्बनं इदमस्मिन् सत्येव भवतीत्याद्याकारं संवेदनमूहापरनामा तर्क्कः ॥ ७ ॥

અર્થ—તર્કપ્રમાણ નિશ્ચિતપ્રતીતિથી અથવા અપ્રતીતિથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને ત્રણે કાળમાં રહેલા સાધ્ય અને સાધનના સબંધને વિષય કરનાર છે. તેમજ આ પદાર્થ આ હોવાથીજ હોય છે એવા પ્રકારના જ્ઞાનને ઉહા અથવા તો તર્ક કહે છે.

વિશેષ—સ્મરણમાં પ્રત્યક્ષ અથવા કોઇપણ પ્રમાણથી થયેલ અનુભવ કારણ બને છે. પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં સ્મરણ અને પ્રત્યક્ષ અથવા કોઇપણ પ્રમાણથી થયેલ અનુભવ બન્ને કારણ રૂપે છે. તેમજ અહિં તર્ક જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ સ્મરણ અને પ્રત્યભિજ્ઞાન એ ત્રણે જ્ઞાનો કારણ રૂપે છે. આ રીતે

તર્ક જ્ઞાન થયા પહેલા જ્ઞાનની ત્રણ અવસ્થાઓ થાય છે. ને તે અનુભવ, સ્મરણ ને પ્રત્યભિજ્ઞાન છે.

આપણે પહેલાં ધુમાડા અને અગ્નિને રસોડા વિગેરેમાં જોઇએ છીએ ત્યારે પ્રાયક્ષ થાય છે અને ત્યારબાદ વ્યાપ્તિ જ્ઞાન વખતે ધુમાડા અને અગ્નિનું સ્મરણ થાય છે અને પછી તિર્યગ્સામાન્ય વિષયક સાદૃશ્યતા હેતુભૂત રહેલ ધૂમાડામાં સંકલિત થાય છે અને છેલ્લે વ્યાપ્તિ થાય છે.

આ તર્ક પ્રમાણ જુદું માનવામાં કોઇપણ કારણ હોય તો તેજ કે કોઇ પ્રમાણમાં તેનો અંતર્ભાવ થતો નથી. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ઇંદ્રિયની અપેક્ષા દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે, અને જાણેલ પદાર્થનાજ બોધ રૂપ હોય છે પરંતુ આતો ત્રણે કાળના સબંધને જાણનાર છે. અનુમાનમાં પણ તર્ક સમાઇ શકતો નથી. કારણકે અનુમાનનું તર્કએ કારણ રૂપ છે.

કારણ—પ્રથમ કોઇપણ પ્રમાણદ્વારા પદાર્થનો દૃઢ નિશ્ચય અથવા અનિશ્ચય તે તર્કનું કારણ છે.

વિષય—ત્રણે કાળમાં રહેલા વાચ્યવાચક સબંધને ગ્રહણ કરવું તે વિષય છે.

સ્વરૂપ—અમુક છતાં કે અમુક ન છતાં અમુક હોય છે અથવા અમુક નથી હોતું એવું જે ભાન થાય તે તર્કનું સ્વરૂપ છે. તેમજ આવા પ્રકારનો શબ્દ આવા પ્રકારના પદાર્થને જણાવે છે. તે તર્કનું સ્વરૂપ છે.

છતાં આ સબંધ એક પદાર્થમાં નિશ્ચિત થવાથી સમગ્ર પદાર્થમાં અસ્પષ્ટ રીતે મનદ્વારા થાય છે માટે પરોક્ષમાં સમાય છે.

તર્કનું ઉદાહરણ.

यथा यावान् कश्चिद् धूमः स सर्वो वह्नौ सत्येव भवतीति तस्मिन्नसत्यसौ न भवत्येव ॥ ८ ॥

અર્થ–જેમકે જે કાંઇ જગત ભરમાં ધુમાડો છે તે સર્વ અગ્નિ હોય તોજ હોય છે. અને અગ્નિ ન હોય તો ધુમાડો પણ નથીજ હોતો.

વિશેષ–આ રીતે અન્વય, વ્યતિરેક બે ઉદાહરણ આપ્યાં. તેમાંનું પ્રથમ ઉદાહરણ અન્વયનું અને બીજું વ્યતિરેકનું છે.

અનુમાનના પ્રકાર.

अनुमानं[5] द्विप्रकारं स्वार्थं परार्थं च ॥ ९ ॥

અર્થ:—અનુમાન સ્વાર્થ અને પરાર્થ એ ભેદોથી બે પ્રકારે છે.

વિશેષાર્થ:—અત્યારસુધી દરેક પ્રમાણોનું પ્રથમ લક્ષણ અને પછી ભેદ પાડવાની સૂત્રકારે પદ્ધતિ રાખી હતી. છતાં પ્રથમથીજ ભેદો પાડ્યા તેનું કારણ એટલુંજકે અનુમાન પ્રમાણના વાસ્તવિક ભેદછેજ નહિ. પરંતુ ઉપચારથી પરાર્થ અનુમાન એ ભેદ છે. વાસ્તવિક રીતે તો સ્વાર્થાનુમાનજ છે માટે લક્ષણ આપ્યું નથી. જે પદાર્થના જુદા જુદા ભેદો પડતા હોય તેને માટે સર્વ સામાન્ય લક્ષણ બાંધવાની જરૂર પડે પરંતુ જેના ભેદ ન હોય તેને માટે તેવા લક્ષણની જરૂર

૫ સરખાવો. ન્યાયબિન્દુ. પરિચ્છેદ બીજો. સુ. ૧–૨
अनुमानं द्विधा
स्वार्थं परार्थंच.

રહેતી નથી. છતાં ગ્રંથકાર તે બન્ને અનુમાનોનું સ્વતંત્ર લક્ષણ આગળ સૂત્રો દ્વારા પોતેજ દર્શાવે છે.

સ્વાર્થાનુમાન લક્ષણ—

तत्र हेतुग्रहणसबंधस्मरणकारणकं साध्यविज्ञानं स्वार्थम् ॥ १० ॥

અર્થ—પૂર્વે કહેલા બે અનુમાનમાં હેતુનું ગ્રહણ અને સબંધના સ્મરણરૂપ કારણવાળું જે સાધ્યનું જ્ઞાન તે સ્વાર્થાનુમાન છે.

વિ.—'પરોક્ષ અર્થને જણાવે તેને હેતુ કહે છે.' તે હેતુનો નિર્ણય અને સબંધ સ્મરણરૂપ વ્યાપ્તિ આ બન્ને કારણો મળે ત્યારેજ સ્વાર્થાનુમાન થાય છે.

અનુમાનદ્વારા અગ્નિનું જ્ઞાન થાય ત્યારે ધૂમ હેતુ તરીકે અને ધૂમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય તે રૂપ સબંધ સ્મરણ બન્ને હોય છે તોજ માણસને અગ્નિનું ભાન થાય છે.

હેતુનું લક્ષણ.

निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः ॥ ११ ॥

અર્થ—'નક્કી સાધ્યવિના હેતુનું ન હોવું' એજ માત્ર જેનું લક્ષણ છે. તેને હેતુ કહે છે.

અયોગ્ય લક્ષણનો પ્રતિષેધ—

न तु त्रिलक्षणकादिः[६]

६	त्रैरूप्यम् पुनः	२–५
	लिङ्गस्यानुमेये सत्त्वमेव	२–६
	सपक्षएव सत्वम्	२–७
	असपक्षे चासत्वमेव निश्चितम्	२–९

અર્થ:—પણ તે હેતુ ત્રણ લક્ષણ વિગેરે રૂપ નથી.

વિશેષાર્થ:-બૌદ્ધ પક્ષધર્મત્વ, સપક્ષસત્વ, વિપક્ષાસત્વ રૂપ ત્રણ લક્ષણવાળો હેતુ માને છે.

નૈયાયિકો—પક્ષધર્મત્વ, સપક્ષસત્વ, વિપક્ષાસત્વ, અબાધિતવિષયત્વ, અસત્પ્રતિપક્ષત્વ, રૂપ પાંચ લક્ષણવાળો માને છે.

પક્ષધર્મત્વ—જેમાં સાધ્ય રહે તેને પક્ષ કહે છે અને તે પક્ષમાં ધર્મરૂપ-હેતુનું હોવું તે **પક્ષધર્મત્વ**. જેમકે આ 'અગ્નિવાળો પર્વત છે કારણકે ધુમાડો જણાય છે જેમકે રસોડામાં' આ અનુમાનમાં ધુમાડો હેતુ છે અને પર્વત પક્ષ છે. તે પર્વતરૂપ પક્ષમાં હેતુરૂપ ધુમાડો છે માટે પક્ષધર્મત્વ.

સપક્ષસત્વ—આમાં રસોડું સપક્ષ છે તેમાં ધુમાડાનું હોવું તે **સપક્ષધર્મત્વ** સપક્ષ એટલે ઉદાહરણ. તેમાં હેતુનું હોવું તે **સપક્ષધર્મત્વ**.

વિપક્ષાસત્વ—સાધ્યધર્મ રહિત તે વિપક્ષ. અને તે વિપક્ષમાં હેતુનું ન હોવું તે **વિપક્ષાસત્વ**. જેમકે સરોવર એ વિપક્ષ છે. તેમાં ધૂમાડો હેતુ નથી માટે વિપક્ષાસત્વ છે.

અબાધિત વિષયત્વ—પ્રત્યક્ષ કે આગમથી જે વિષય બાધ ન પામે તે અબાધિત વિષયત્વ છે. જેમકે અગ્નિ ઠંડો છે, દ્રવ્ય હોવાથી આમાં પ્રત્યક્ષથીજ અગ્નિ ઉનો છે માટે તે પ્રત્યક્ષ વિષય બાધ છે. દારૂ બ્રાહ્મણોએ પીવો જોઇએ કારણકે પીંગળેલો પદાર્થ છે. આમાં આગમ વિષય બાધ છે.

૭ **અસત્પ્રતિપક્ષત્વ**—જે ઇચ્છિત અનુમાનથી તેના વિરુદ્ધ ધર્મવાળું ઉલટું અનુમાન ન થાય તે **અસત્પ્રતિપક્ષત્વ**.

ત્રિલક્ષણ હેતુની માન્યતામાં દૂષણ—

तस्यहेत्वाभासस्यापि संभवात्

અર્થ—પૂર્વે કહેલ ત્રણ લક્ષણવાળો હેતુ અને પંચલક્ષણ હેતુ હેત્વાભાસ પણ થઇ શકે છે.

વિશેષાર્થ:—કેટલાક હેતુઓમાં પક્ષસત્વ, સપક્ષસત્વ, વિપક્ષાસત્વ, અબાધિતવિષયત્વ ને અસત્પ્રતિપક્ષત્વરૂપ પાંચે લક્ષણો છતાં હેતુ સાધ્યને સિદ્ધ કરતો નથી માટે આ પાંચ લક્ષણવાળો હેતુ હેત્વાભાસ સંભવી શકે છે. જેમકે તે કાળો છે. મૈત્રનો છોકરો હોવાથી દાખલા તરીકે કે તેનો બીજો છોકરો પણ કાળો છે. તેના પુત્રરૂપે હોવું તે હેતુ પક્ષમાં છે માટે **પક્ષસત્વ** છે. તેમજ પુત્રરૂપ હેતુ તેના બીજા પુત્રમાં છે તેથી **સપક્ષસત્વ** છે. તેવીજ રીતે તેનો પુત્ર રૂપ હેતુ બીજાના છોકરામાં નથી માટે **વિપક્ષાસત્વ** છે. પ્રત્યક્ષથી કાળો છે માટે **અબાધિતવિષયત્વ** છે. તેમજ તેનું પ્રતિઅનુમાન નહોવાથી **અસત્પ્રતિપક્ષત્વ** પણ છે. આ રીતે પાંચે લક્ષણ છે છતાં હેત્વાભાસ છે. કારણ કે વિપક્ષમાં પણ કાળા છોકરો હોઈ શકે છે અને મિત્રનો તીજો છોકરો ધોળો પણ હોઇ શકે.

બૌદ્ધો આના ઉત્તરમાં એમ કહેછે કે આમાં નિશ્ચિત વિપક્ષાસત્વ નથી, માટે ત્રણે લક્ષણ પુરેપુરાં નથી. અને નિશ્ચિતપદ મુકીએ તો શબ્દાંતરથી આપણું જ લક્ષણ સ્વીકાર્યું ગણાય.

---

૭ प्रमाणाविरोधिनि प्रतिज्ञातार्थे हेतोर्वृत्तिरबाधितविषयत्वम् ।

साध्यतद्विपरीतयोः साधनस्यात्रिरूपत्वमसत्प्रतिपक्षत्वम्

ન્યાયસાર પૃષ્ઠ ૬

નૈયાયિક આના જવાબમાં કહેછે કે વ્યાપ્તિ ઉપાધિ રહિત જોઇએ કારણ કે પુત્રત્વ તો પક્ષ સપક્ષમાં હોવા છતાં કાળાપણામાં તેની માતાનો શાક વિગેરેનો આહાર કારણભૂત છે. અને તે ૮ઉપાધિ છે. આ રીતે તેઓપણ શબ્દાંતરથી આજ હેતુ સ્વીકારે છે. સાધનની સાથે પુરેપુરું વ્યાપક ન હોય અને સાધ્ય સાથે સરખું વ્યાપીને રહે તેને ઉપાધિ કહે છે.

સાધ્યનું લક્ષણ—

अप्रतीतमनिराकृतमभीप्सितं साध्यम् ॥ १४ ॥

અર્થ–અપ્રતીત, તેમજ કોઇપણ પ્રમાણથી અબાધિત ને જે સાધ્યતરીકે ઈષ્ટ હોય તે **સાધ્ય** થઈ શકે છે.

અપ્રતીતનું સમર્થન—

शङ्कितविपरीतानध्यवसितवस्तुनां साध्यताप्रतिपत्त्यर्थमप्रतीतवचनम् ॥ १५ ॥

અર્થ–શંકિત, વિપરીત ને અનધ્યવસિત વસ્તુઓની સાધ્યતા સિદ્ધ કરવા અપ્રતીત શબ્દ મુકાયો છે.

વિશેષ:–પોતાને કે બીજાને જે વસ્તુ સિદ્ધ હોય તે તો કોઈ સાધવા માટે પ્રયત્ન કરેજ નહિ, પરંતુ જેને માટે શંકા હોય, કે જે વિષે તદ્દન ઉલટું ભાન થયું હોય તેમજ સર્વથા જાણી ન હોય તે વસ્તુ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે, ને તેવા સાધ્યને અપ્રતીત સાધ્ય કહે છે.

સાધ્યના લક્ષણમાં યોજાયેલ 'અનિરાકૃત' શબ્દની સાર્થકતા—

प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य साध्यत्वं मा प्रसज्यतामित्यनिराकृतग्रहणम् ॥ १६ ॥

---

८ साधनाऽव्यापकः साध्येन समव्याप्तिकः उपाधिः

અર્થ-પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણથી વિરુદ્ધ ધર્મની સાધ્યત્વની પ્રાપ્તિ ન થાય તેટલા માટે અનિરાકૃત શબ્દ યોજાયો છે.

વિશેષઃ-અગ્નિમાં શૈત્યને સાધ્ય રાખવું તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી નિરાકૃત છે. આવી નિરાકૃત વસ્તુઓ સાધ્ય તરીકે ન થઈ શકે કારણકે જે પદાર્થ જે રૂપે હોય તેને સિદ્ધ કરવામાં આવે તો તે સિદ્ધ કરી શકાય. બાકી ઉલટા પ્રકારે સિદ્ધ કરવા જાય તો શુદ્ધ સાધ્ય સિદ્ધ ન કરી શકે. માટે સાધ્ય અનિરાકૃત જોઈએ.

સાધ્યના લક્ષણમાં યોજાયેલ 'અભિપ્સિત' પદની સાર્થકતા—

अनभिमतस्यासाध्यत्वं प्रतिपत्तये अभीप्सितपदोपादानम् ॥ १७ ॥

અર્થ-સાધ્ય તરીકે જે ઈષ્ટ ન હોય તેના અસાધ્યપણાની સિદ્ધિ માટે અભિપ્સિતપદ ગ્રહણ કર્યું છે.

વિશેષ—જેમકે કોઈપણ માણસ કોઇ બાળક આગળ તેના પિતાના લગ્નનું વર્ણન કરે તો તે વસ્તુની સિદ્ધિ તે બાળકને અનભિમત સાધ્ય છે. માટે અભિપ્સિત પદ મુકવામાં આવ્યું છે. કારણકે દરેક માણસ જે કાંઇ સાધ્ય સિદ્ધ કરવા માટે યત્ન કરે છે તે પોતાના ઈષ્ટની સિદ્ધિ માટે કરે છે. આ રીતે અભિપ્સિત પદ મુકેલ છે.

ઉપરોક્ત ત્રણ સૂત્રો સાધ્યના લક્ષણમાં મુકાયેલ શબ્દની સાર્થકતા બતાવે છે.

નીચેના ત્રણ સૂત્રોદ્વારા સાધ્યત્વનું નિરૂપણ—

व्याप्तिग्रहणसमयापेक्षया साध्यं धर्म एवान्यथा तदनुपपत्तेः ॥ १८ ॥

અર્થ—વ્યાપ્તિના જ્ઞાનના ગ્રહણુ સમયની અપેક્ષાએ સાધ્ય તેરીકે ધર્મજ હોય છે. જો સાધ્યને ધર્મમાત્ર ન માનીએ તો વ્યાપ્તિ ઘટી શકતી નથી.

વ્યાપ્તિમાં સાધ્ય ધર્મજ હોય છે તેનું ઉદાહરણુ--

नहि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र चित्रभानोरिव धरित्रीधरस्याप्यनुवृत्तिरस्ति ॥ १९ ॥

અર્થ—જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય તેવી રીતે અગ્નિની પેઠે પર્વતની અનુવૃત્તિ નથી.

તેથી કરીને અહિં અગ્નિરૂપ ધર્મજ સાધ્ય છે પણુ પર્વતરૂપ ધર્મી સાધ્ય નથી.

અનુમાન વખતે સાધ્ય તરીકે પક્ષનું સ્થાપન—

आनुमानिकप्रतिपत्त्यवसरापेक्षया तु पक्षापरपर्याय-साध्यविशिष्टः प्रसिद्धो धर्म्मी ॥ २० ॥

અર્થ—અનુમાનથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ સાધ્ય તરીકે 'પક્ષ' એવા બીજા નામવાળો, વ્યાપ્તિજ્ઞાનના સમયના સાધ્યરૂપ ધર્મવિશિષ્ટ પ્રસિદ્ધ ધર્મી સાધ્ય છે.

ધર્મીની પ્રસિદ્ધિના ત્રણુ પ્રકાર—

[૯]धर्मिणः प्रसिद्धिः क्वचिद्विकल्पतः कुत्रचित्प्रमाणतः क्वापि विकल्पप्रमाणाभ्याम् ॥ २१ ॥

---

૯ ધર્મ જેનામાં રહે તે ધર્મી. આ ધર્મી દેશવિશિષ્ટ સોળ પ્રકારે થાય છે, દાખલા તરીકે ધૂમાડારૂપ હેતુથી અગ્નિને સાધ્ય તરીકે સિદ્ધ કરવું હોય ત્યારે અગ્નિ જે સ્થળમાં રહે તે સ્થળને દેશવિશિષ્ટ કહે છે. આ દેશવિશિષ્ટના સોળભેદ પડે છે.

અર્થ—ધર્મીની પ્રસિદ્ધિ કોઈવાર વિકલ્પથી–અધ્યવસાયથી કોઇક સ્થળે પ્રમાણથી અને કોઇક સ્થળે વિકલ્પને પ્રમાણ બન્નેથી થાય છે.

ધર્મીની પ્રસિદ્ધિનાં ત્રણ પ્રકારનાં ઉદાહરણ.

[१०]यथा समस्ति समस्तवस्तुवेदी, क्षितिधरकन्धरेयं धूमध्वजवती, ध्वनिः परिणतिमान् ॥ २२ ॥

અર્થ:—જેમકે સમગ્ર વસ્તુને જાણનાર કોઇક છે.

સર્વઅગ્નિ સર્વદેશવિશિષ્ટ ૨ સર્વઅગ્નિ અનિર્ધારિતદેશ વિશિષ્ટ ૪ સર્વઅગ્નિ પૂર્વેઅનુભવેલ દૃષ્ટાન્તદેશવિશિષ્ટ ૪ સર્વ અગ્નિ ઉપલભ્યમાનપર્વતાદિદેશવિશિષ્ટ. ૫ કોઇક અગ્નિ સર્વદેશ વિશિષ્ટ, ૬ કોઇક અગ્નિ અનિર્ધારિત દેશવિશિષ્ટ ૭ કોઇક અગ્નિ પૂર્વ અનુભવેલ દૃષ્ટાન્તદેશવિશિષ્ટ ૮ કોઇક અગ્નિ ઉપલભ્યમાન પર્વતાદિ વિશિષ્ટ ૯ મહાનસમાં જોયેલ અગ્નિ સર્વદેશવિશિષ્ટ ૧૦ મહાનસમાં જોયેલ અગ્નિ અનિર્ધારિતદેશવિશિષ્ટ ૧૧ મહાનસમાં જોયેલ અગ્નિ પૂર્વાનુભૂતમહાનસાદિદેશવિશિષ્ટ ૧૨ મહાનસમાં જોયેલ અગ્નિ સંપ્રતિઉપલભ્યમાન દેશવિશિષ્ટ અગ્નિ ૧૩ સાધવાને ઇચ્છેલ અગ્નિ સર્વદેશવિશિષ્ટ, ૧૪ અનિર્ધારિત દેશ વિશિષ્ટ, ૧૫ પ્રાગનુભૂત દેશવિશિષ્ટ ૧૬ હાલ અનુભૂયમાન દેશવિશિષ્ટ આમાં સોળમો પક્ષ વ્યાજબી તરીકે સ્વીકાર્યો છે. બાકીના પંદરમાં પ્રત્યક્ષવિરોધ સિદ્ધસાધ્યત્વ વિગેરે દોષ છે. જ્યારે સોળમામાં આ અગ્નિ આ દેશ વિશિષ્ટ એમ નિર્ણીત છે.

૧૦ વિકલ્પપ્રસિદ્ધ પ્રમાણપ્રસિદ્ધ ને ઉભયપ્રસિદ્ધ આ ધર્મિના ત્રણ ભેદોની માન્યતા પ્રાચીન પરિપાટીને લઇને છે. પરંતુ આજની શૈલીમાંતો ધર્મીને પ્રમાણ પ્રસિદ્ધજ માનવામાં આવે છે. તે અપેક્ષાને લઇને છે.

તેમજ આ પર્વતનું શિખર અગ્નિવાળું છે. તથા શબ્દ પરિણામ ધર્મ યુક્ત છે.

વિશેષાર્થ—આ ચાલુ અનુમાનપ્રમાણનો વિચાર કરતાં હેતુ અને સાધ્યનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી હવે પક્ષનું સ્વરૂપ બતાવે છે. ગ્રંથકાર ગ્રંથની **बृहद्वृत्तिमा** દેશવિશિષ્ટ ધર્મીના જુદે જુદે પ્રકારે સોળ ભેદ પાડયા છે. ને વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું છે.

પદાર્થની વ્યાપ્તિ જ્ઞાન વખતે સાધ્ય તરીકે ધર્મ હોય છે અને અનુમાન જ્ઞાન વખતે વ્યાપ્તિજ્ઞાનના સાધ્ય ધર્મનો આધાર ધર્મી સાધ્ય તરીકે હોય છે. એટલા માટે અનુમાન જ્ઞાનમાં સાધ્યના બે ભાગ પડે છે એક ધર્મ ને બીજો ધર્મી. —પરંતુ અનુમાનમાં જે ધર્મી સાધ્ય હોય છે તે ધર્મયુક્ત ધર્મી હોય છે. કેવળ ધર્મી કે કેવળ ધર્મ સ્વતંત્ર સાધ્ય નથી હોતા. એ બેમાં ધર્મી પ્રસિદ્ધ હોવો જોઈએ. કારણકે ધર્મીને પ્રસિદ્ધ ન માનીએ તો ધર્મની સિદ્ધિ કઇ જગ્યાએ કરવામાં આવે ?

હવે આ ધર્મીની પ્રસિદ્ધિ કોઇ એક પ્રકારે થતી નથી પરંતુ વિકલ્પ, પ્રમાણ અને પ્રમાણવિકલ્પ એ ત્રણ પ્રકારે થાય છે. જે ધર્મીમાં અસ્તિત્વ અથવા નાસ્તિત્વ સાધ્ય તેરીકે હોય તે વિકલ્પ પ્રસિદ્ધ ધર્મી કહેવાય છે. આ પદાર્થ-ધર્મી પ્રમાણનો વિષય છે કે અપ્રમાણનો વિષય છે એ બેમાંથી કોઇપણ નિર્ણય ન હોય પરંતુ સાધ્યની સિદ્ધિના માટે જ માત્ર કલ્પવામાં આવે તેને વિકલ્પ પ્રસિદ્ધ ધર્મી કહે છે. દાખલા તેરીકે સમસ્ત વસ્તુને જાણનાર સર્વજ્ઞ છે. આમાં સમસ્ત વસ્તુને જાણનાર એ પક્ષ છે અને છે રૂપ અસ્તિત્વ સાધ્ય છે. કારણકે પક્ષને બાધક પ્રમાણ નિયમથી

નથી માટે કલ્પનાદ્વારા પણ કોઇને કોઇ સર્વજ્ઞ હોવો જોઇએ એ સિદ્ધ થાય છે.

પ્રત્યક્ષ વિગેરે કોઇપણ પ્રમાણદ્વારા જેનો નિશ્ચય થતો હોય તે ધર્મી પ્રમાણ પ્રસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે, આ પર્વતનું શિખર અગ્નિવાળું છે. આમાં પર્વતનું શિખર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ ધર્મી–પક્ષ છે અને સાધ્ય અગ્નિવાળું છે.

જે પદાર્થનો કાંઇક અંશ પ્રમાણથી સિદ્ધ હોય અને કાંઇક અંશ અનિશ્ચિત હોય તે ધર્મીને પ્રમાણવિકલ્પ પ્રસિદ્ધ કહેવામાં આવે છે. જેમકે, શબ્દ પરિણામ ધર્મયુક્ત છે. આ ઉદાહરણમાં ધર્મી તરીકે શબ્દ ઉભય પ્રસિદ્ધ છે. કારણકે વર્તમાનકાળમાં વર્તમાન શબ્દ પરિણતિયુક્ત પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે. પરંતુ ભૂત અને ભવિષ્ય શબ્દનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી. પરંતુ કલ્પના–વિકલ્પ માત્રથી સિદ્ધ છે. આ રીતે ત્રણે કાળનો પારિણતિમાન્ શબ્દ પ્રમાણ અને વિકલ્પથી પ્રસિદ્ધ છે. કારણકે અહિં કોઇ નિાશ્ચત શબ્દ પક્ષ તરીકે નથી પરંતુ ત્રણેકાળમાં રહેનાર સર્વ શબ્દ પક્ષ તરીકે છે. અને તેમ હોવાથી વર્તમાનશબ્દ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથા સિદ્ધ છે, અને ભૂત ને ભાવિષ્ય શબ્દનું સ્વરૂપ વિકલ્પમાત્રથી સિદ્ધ છે.

પરાર્થ અનુમાનનું નિરૂપણ—

पक्षहेतुवचनात्मकं [११]परार्थमनुमानमुपचारात् ॥ २३ ॥

અર્થ—ઉપચારથી પક્ષ અને હેતુવચનસ્વરૂપ પરાર્થનુમાન છે.

११ यथोक्तसाधनाभिधानजः परार्थम् प्रमाणमीमांसा २–१–१.

વિશેષ—માત્ર હેતુને જોવાથી હૃદયગત જે બોધ થાય છે તે સ્વાર્થાનુમાન છે. અને તે બોધ પરને જાણવવામાં જે શબ્દપ્રયોગ કરવામાં આવે છે તે પરાર્થાનુમાન છે.

આ પરાર્થાનુમાન અત્યંત બુદ્ધિશાળીને થવા માટે કેવળ એક હેતુનીજ અપેક્ષા રાખે છે. કારણકે તેને અહિં ધુમાડો છે એ-કહેવાથી સંપૂર્ણ ભાન થઇ જાય છે. પરંતુ ઘણુ કરીને કેવળ એક હેતુ દ્વારાજ પરાર્થાનુમાનનો બોધ કરનારા ઘણા ઓછા હોય છે. માટે ગ્રંથકારે બે અવયવોનો સ્વીકાર કર્યો છે. કારણકે સામાન્ય બુદ્ધિવાળાને પક્ષ અને હેતુ બન્ને જાણવા પડે છે. અને મન્દબુ-દ્ધિવાળાને તો પક્ષ, હેતુ, દષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમન એ પાંચે અવયવો તેમજ તેની સમજુતિની જરૂર રહે છે.

વાસ્તવિકરીતે સ્વાર્થાનુમાનજ છે. કારણકે આ બધા વચનોથી પણ હૃદયગત્ બોધજ થાય છે. પક્ષ હેતુ વચન તો જડ છે અને જડ જ્ઞાનરૂપ ન હોવાથી પ્રમાણ ન થઇ શકે. પરંતુ પક્ષ અને હેતુકથન વસ્તુનો બોધ થવામાં કારણ-રૂપ હોવાથી પક્ષ અને હેતુના કથનને પણ અનુમાન માન્યું છે. તેથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર ઘટાવવાથી અને તે જ્ઞાન પારકાને નીમિત્તે છે માટે પરાર્થાનુમાન માનવામાં આવે છે.

અથવા બીજી રીતે વિચારીએ તો હૃદયમાં થયેલો બોધ તે કારણ છે. અને તેને શબ્દરૂપે પારકાને જણાવવું તે **પરાર્થ** કાર્ય છે. આમાં કારણનો બોધ હૃદયગતજ થાય છે. અને કાર્યરૂપ પક્ષ અને હેતુકથન છે. આથી કારણનો કાર્યમાં ઉપચાર કરવાથી પરાર્થ અનુમાન માનવામાં આવ્યું છે. કેટલાક દર્શનકારોએ પરાર્થ અનુમાન ન માનતાં સ્વાર્થમાંજ અંતર્ગત કરી લીધું છે.

પક્ષપ્રયોગની આવશ્યકતા—

साध्यस्य प्रतिनियतधर्मिसबन्धितामसिद्धये हेतो-रुपसंहारवचनवत्पक्षप्रयोगोप्यवश्यमाश्रयितव्यः ॥२४॥

અર્થ—સાધ્યનો ચોક્કસ ધર્મી સાથેનો સબંધ સિદ્ધ કરવાને જેમ હેતુના ઉપસંહારવાળા વચનનો પ્રયોગ કરવામાં માવે છે તેવીજ રીતે પક્ષનો પ્રયોગ પણ અવશ્ય કરવો જોઇએ.

વિશેષાર્થ—હવે પરાર્થ અનુમાનમાં પક્ષ હેતુની મૂખ્યતા છે પરંતુ દૃષ્ટાન્ત ઉપનય ને નિગમનની ખાસ જરૂર નથી. તે વિષય તો આગળ સૂત્રો દ્વારા વિસ્તૃતપણે ગ્રંથકાર પોતેજ ચર્ચશે. પરંતુ અહિંઆં તો પ્રસ્તુત એટલુંજ છે કે પક્ષ અને હેતુકથન અવયવ તરીકે કઈ રીતે છે તેમજ પક્ષ અને હેતુકથન વિના બોધ અશકય કઇ રીતે બને છે તેજ જણાવવાનું છે.

બૌદ્ધો વ્યાપ્તિસહિત પક્ષધર્મના ઉપસંહારરૂપ અનુ-માન માને છે 'જ્યાં જ્યાં ધુમાડો હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય' આ વ્યાપ્તિમાં ધુમાડો કોઈ નિયત સ્થળે નથી. હવે આ ધૂમાડો અમુક નિયત સ્થળે છે તે જણાવવા માટે 'ધૂમાડો અહિં છે.' તે રૂપ ઉપસંહારવચન બૌદ્ધો સ્વીકારે છે. પ્રસ્તુત અનુમાનમાં જ્યારે તેઓ નિશ્ચિતપક્ષમાં સાધન નક્કી થાય તેટલા માટે ઉપ-નય સ્વીકારેછે. તે પ્રમાણે તેઓએ નિશ્ચિત પક્ષમાં સાધ્ય નક્કી કરવા માટે પક્ષની જરૂરિઆત માનવી જોઇએ. આરીતે પક્ષ ગમ્ય હોય છતાં પણ તેના પ્રયોગની આવશ્યકતા રહે છે. કારણકે ઉપસંહારની પેઠે નિયતધર્મી તે સિવાય ઘટી શકતો નથી.

ઠપકાપુર્વક પક્ષપ્રયોગની આવશ્યકતા—

त्रिविधं साधनमभिधायैव तत्समर्थनं विदधानः कः खलु न पक्षप्रयोगमङ्गीकुरुते ॥ २५ ॥

અર્થ—ત્રણ પ્રકારનો હેતુ કહીને અને તેને સાચા હેતુ તરીકે સાબિત કરવાને પ્રયત્ન કરતો કયો માણસ પક્ષ પ્રયોગનો અંગીકાર નહિં કરે ?

વિશેષ—બૌદ્ધો સ્વભાવ,[૧૨] કાર્ય અને અનુપલબ્ધિરૂપ તથા પક્ષસત્વ સપક્ષસત્વ અને વિપક્ષવ્યાવૃત્તિ એમ બન્ને પ્રકારે ત્રણ પ્રકારનો હેતુ માને છે. અને તે હેતુ દ્વારા સાધ્ય સિદ્ધ કરે છે. જે માણસ જે ઠેકાણે રહેલી વસ્તુને સિદ્ધ કરે છે તેને તે સ્થાનનું ભાન હોવું જોઇએ. 'જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય જેમકે રસોડામાં તેમજ અહિં ધૂમાડો છે' આની અંદર હેતુ દેખવાથી સાધ્યનો આધાર પક્ષનું ભાન સ્હેજે થઇ જાય છે માટે પક્ષની જરૂર નથી આમ કહેનાર બૌદ્ધોએ વિચારવું જોઇએ કે જેમ તમે મુકેલો આ હેતુ અસિદ્ધ નથી અને અનૈકાન્તિક નથી કે વિરુદ્ધ નથી તે સમર્થન જેમ તમે હેતુના પ્રયોગ વિના કરી શકતા નથી. તેમ સાધ્ય કયે સ્થળે સિદ્ધ કરવાનો છે તેને માટે પક્ષપ્રયોગની જરૂરીઆત છે. કોઇપણ હેતુથી સાધ્યને સિદ્ધકરનાર માણસ હેતુ કયાં છે. તે જાણવા માટે ઉપસંહાર વચન સ્વીકારે છે. તેમ સાધ્ય કયાં રહે છે તે માટે પક્ષને પણ જરૂર જાણવો જોઇએ.

આરીતે સ્વાર્થાનુમાન કેવળ હેતુથીજ બોધ કરનાર

---

૧૨ अनुपलब्धि स्वभाव कार्येचेति ન્યાયબિન્દુ પૃષ્ટ ૩૫.

હતું જ્યારે પરાર્થાનુમાનમાં પક્ષ અને હેતુ બન્નેની આવશ્યકતા રહે છે.

પરાર્થઅનુમાનની પેઠે પ્રસંગાનુસાર પરાર્થ પ્રત્યક્ષઃ—

प्रत्यक्षपरिच्छिन्नार्थाभिधायि वचनं परार्थं प्रत्यक्षं पर-[13]प्रत्यक्षहेतुत्वात् ॥ २६ ॥

અર્થ—પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી જાણેલા પદાર્થને કહેનારૂં વચન તે પરાર્થ પ્રત્યક્ષ છે. કારણકે આ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પારકાને પ્રત્યક્ષના હેતુભૂત છે.

વિશેષાર્થ—જેમ પોતાને હૃદયગત્ થયેલું અનુમાન પારકાને જણાવવું હોય તો ઉપચારથી પરાર્થઅનુમાન કહેવાય છે. તેવી રીતે પોતાને થયેલ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પરપુરુષને શબ્દ દ્વારા જણાવવામાં આવે ત્યારે આ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પરાર્થ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. કારણકે શબ્દદ્વારા બન્ને જગ્યાએ પારકાને જ્ઞાન કરાવવું એ મૂખ્ય કારણ છે.

પરાર્થપ્રત્યક્ષનું ઉદાહરણ—

यथा पश्य पुरः स्फुरत् किरणमणिखण्डमण्डिताभरण भारिणीं जिनपतिप्रतिमाम् ॥ २७ ॥

અર્થ—જેમકે સામે સ્ફુરાયમાન કિરણોવાળા મણિઓના ટુકડાથી શુશોભિત ઘરેણાથી શણગારેલી આ પ્રતિમાને તું જો.

---

૧૩ પરાર્થ અનુમાન અને પરાર્થપ્રત્યક્ષની પેઠે પરાર્થસ્મરણ થઈ શકે છે.

વિશેષાર્થ—અત્યારસુધી પરાર્થ અનુમાનમાં પક્ષ અને હેતુ એ બન્નેના પ્રયોગની જરૂર છે તે ન હોય તો પરાર્થ ન થાય તે કહ્યું. ને તે જણાવતાં સાથે સાથે પરાર્થ અનુમાનના પેઠે પરાર્થ પ્રત્યક્ષ કોને કહે તે પણ પ્રસંગાનુસાર જણાવ્યું. હવે આ પરાર્થપ્રત્યક્ષના આ દૃષ્ટાન્તમાં પૂર્વે પ્રત્યક્ષ થયેલ માણસ પારકાને તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કરાવવા માટે આ વચન મુકી તેને પોતાને થયેલ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કરાવે છે માટે તેને પરાર્થપ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. આ રીતે પ્રાસંગિક પરાર્થાનુમાન સાથે પરાર્થપ્રત્યક્ષ અને તેજ પ્રમાણે પોતાને થયેલ સ્મરણ જ્ઞાન બીજાને શબ્દદ્વારા સ્મરણજ્ઞાન કરાવવામાં આવે ત્યારે તેને પરાર્થસ્મરણ કહે છે.

જેઓ પરાર્થ અનુમાનમાં દૃષ્ટાન્ત ઉપનયને નિગમન વિગેરે પાંચ અવયવો સ્વીકારે છે તે વિષય ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય જણાવતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે બેજ અનુમાનના અવયવ છે. અને તે વાત સિદ્ધ કરે છે.

પરાર્થાનુમાનના અવયવ તરીકે બેનો સ્વીકાર અને અન્યનો નિરાસઃ—

पक्षहेतुवचनलक्षणमवयवद्वयमेव परप्रतिपत्तेरङ्गं; न दृष्टान्तादि वचनम् ॥ २८ ॥

અર્થ—અન્યને બોધ કરાવવામાં પક્ષ અને હેતુ કથનરૂપ બેજ અવયવ કારણ છે. પરંતુ દૃષ્ટાન્ત વિગેરેનું કથન કારણ નથી.

વિશેષાર્થ—પોતાને થયેલ બોધ પરને કરાવવામાં પરાર્થાનુમાનની જરૂરીઆત છે. હવે તે પરને બોધ કોઈ એકજ પ્રકારે થાય એવો તો આગ્રહ રાખી શકાય નહિં.

પરંતુ સામા માણસને સુખે પદાર્થનું ભાન થાય ત્યાં સુધી ભાન કરાવનાર માણસે તેને ખુલાસા કરવા જોઇએ. અને તે ખુલાસાઓ જુદી જુદી વ્યક્તિને અનુસરીને કોઇને એક, બે, ત્રણ, પાંચ, અને છેવટે વધુમાં વધુ દસની પણ અપેક્ષા રાખે છે, આ ખુલાસાઓનેજ અનુમાનના અવયવો તરીકે પ્રમાણ શાસ્ત્ર માને છે.

હવે આ અવયવો વિષે નિયત સંખ્યાનો એકાંત આગ્રહ રાખવો તે અયોગ્ય છે. છતાં પણ તે અનુમાનના સાધન તરીકે વધારેમાં વધારે દશ અવયવો હોઇ શકે છે. પરંતુ જેને એકજ કે બે અવયવથી (ખુલાસાથી) પદાર્થનું ભાન થતું હોય તેને વધારે અવયવો જણાવવા નિરર્થક છે.

જે માણસને પક્ષનો નિર્ણય હોય તેમજ સાધ્ય સાધનના સબંધયુક્ત દૃષ્ટાન્ત ચોક્કસ હોય તેવા અત્યંત બુદ્ધિશાળી અને અભ્યાસદશાવાળા પુરૂષને હેતુમાત્ર કહેવાથી પદાર્થનું ભાન થાય છે. તેને માટે પક્ષ વિગેરે સર્વ નિરર્થકછે.

પક્ષના નિર્ણય વિનાના પુરુષને તો એકલા હેતુથી ભાન થતું નથી પરંતુ તેને માટે તો પક્ષની પણ જરૂરીઆત રહે છે.

આ હેતુ બીજી બધી જગ્યાએ સમર્થ છે કે નથી તેનું જેને ભાન નથી તેને માટે દૃષ્ટાન્તની પણ જરૂર રહે છે. કારણકે જ્યાં સુધી તેને દૃષ્ટાન્ત ન કહેવામાં આવે ત્યાં સુધી તેને આ હેતુ સાધ્ય સિદ્ધ કરશે એ વિશ્વાસ થતો નથી.

પક્ષ હેતુ ને દૃષ્ટાન્ત કહ્યા છતાં પણ ઓછી બુદ્ધિ વાળો માણસ આ દૃષ્ટાન્તમાં હેતુ છે તેમ પક્ષમાં હેતુ છે તેવો સમન્વય કરી શકતો નથી. તેને માટે ઉપનયની પણ જરૂર રહે છે.

આ બધા છતાં વસ્તુના છેવટના નિર્ણયની આકાંક્ષા-વાળા પુરુષને નિગમનની પણ જરૂર રહે છે.

જે પુરુષો પક્ષ, હેતુ અને દૃષ્ટાન્ત વિગેરે પણ સમજી શકતા ન હોય કે શંકાશીલ હોય તેને માટે પક્ષ, હેતુ, દૃષ્ટાન્ત, ઉપનય ને નિગમન સબંધી શંકા દૂર કરવા કે તેનું સ્વરૂપ બતાવવા દરેકની શુદ્ધિની જરૂર રહે છે.

આ ઉપરથી આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે પરાર્થ અનુ-માનને વિષે એક પ્રકાર નથી. છતાં પણ ઓછામાં ઓછું પરાર્થ અનુમાન અતિવ્યુત્પન્ન પુરુષને એક હેતુવચનરૂપ અવયવવાળું છે. વ્યુત્પન્ન પુરુષને પક્ષ અને હેતુવચનરૂપ બે અવયવવાળું છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે અનુમાનના અવયવનો વિચાર કરીએ તો ખાસ કરીને અવયવ તેરીકે આ બે પક્ષ ને હેતુ થન છે. બૌદ્ધો અવયવ તેરીકે પક્ષપ્રયોગ નથી સ્વીકારતા તેનો ખુલાસો આગળ ગ્રંથકાર કરી ગયા. અને હેતુને તો કોઈપણ નૈયાયિક અવયવ તેરીકે ન સ્વીકારવાની હિંમત કરે તેમ નથી. આ રીતે પક્ષ અને હેતુકથનરૂપ બે મૂખ્ય અવયવ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. હવે જેઓ વધુ અવયવો માને છે તે ભલે અલ્પબુદ્ધિવાળા માણસને માટે જરૂર હોય પણ તે ખાસ અનુમાનના અવયવ નથી બનતા. જેમ હાથ પગ વિગેરે શરીરના અવયવો છે તેમ શરીરપર પહેરેલાં કપડાં અવય-વોને પોષક છે પરંતુ શરીરના અવયવ તેરીકે કહેવાતા નથી.

[૧૪]બૌદ્ધો વ્યાપ્તિસહિત પક્ષધર્મના ઉપસંહાર રૂપ અનુમાન માને છે.

---

૧૪ व्यात्युपेतं पक्षधर्मतोपसंहाररूपं सौगतैरनुमानमाम्नायि,
ષડદર્શનસમુચ્ચય બૌદ્ધદર્શન પૃ. ૧૯.

[15]ભાટ્ટ, પ્રાભાકર અને સાંખ્ય–પક્ષ હેતુ અને દ્રષ્ટાન્ત સ્વરૂપ અનુમાન માને છે.

[16]નૈયાયિક અને વૈશેષિકો–પક્ષ, હેતુ, દષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમનરૂપ પાંચ અવયવવાળું અનુમાન માને છે.

[17]જૈનો વાસ્તવિક રીતે પક્ષ અને હેતુના કથનરૂપ અનુમાન માને છે. અને તે એની હયાતિમાંજ બીજા અવયવો સાર્થક છે. હવે તે હેતુ કેવા પ્રકારનો છે તે જણાવે છે.

હેતુપ્રયોગના પ્રકાર:—

हेतुप्रयोगस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां द्विप्रकारः ॥२९॥

અર્થ:—સાધ્ય હોય તો હેતુ હોય–તથોપપત્તિ અને સાધ્ય નહોય તો હેતુ નહોય–અન્યથાનુપપત્તિ તે બન્ને વડે કરીને હેતુનો પ્રયોગ બે પ્રકારે થાય છે.

વિશેષ—હવે આ પરાર્થાનુમાનવિષયક હેતુનું લક્ષણ સ્વાર્થનુમાનના (**निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः ॥११॥**) 'સાધ્ય ન હોય તો હેતુનું જરા પણ નહોવું' તે રૂપ લક્ષણ અહિં પણ જાણવું.

પરંતુ સ્વાર્થાનુમાનમાં **પ્રયોગ** શબ્દ મુકયો નથી. કારણ કે ત્યાં આગળ હેતુને બોલવો પડતો નથી. પરંતુ જ્ઞાનજ

---

१५ अनुमानंत्रिविधं त्रिसाधनं त्र्यवयवं पञ्चसाधनं इत्यपरे। तदारव्यातं कथितं पक्षहेतुदृष्टान्ता इति त्र्यवयवम् ।

સાંખ્યકારિકા માઠરવૃત્તિસંહિતા પૃષ્ટ ૧૨.

१६ प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवाः तर्कसंग्रह पृ. २७

१७ एतद् द्वयमेवानुमानाङ्गं नोदाहरणम् ॥ ३७ ॥

परिक्षामुख પૃષ્ઠ ३४.

કરવાનું હોય છે. અને અહિંતો પરાર્થાનુમાન વચનરૂપ હોવાથી **प्रयोग** શબ્દ મુકવો જરૂરી છે.

આ હેતુપ્રયોગ બે પ્રકારનો છે. એક સાધ્ય હોય તો હેતુનું હોવું તે તથોપપત્તિ. અને બીજો સાધ્ય ન હોય તો હેતુનું નહોવું તે અન્યથાનુપપત્તિ. જેને બીજા દર્શનકારો આને કેટલાક ફેરફાર સાથે અન્વય અને વ્યતિરેક કહે છે.

બે પ્રકારના હેતુનું નિરૂપણ:—

सत्येव साध्ये हेतोरुपपत्तिस्तथोपपत्तिः, असतिसाध्ये हेतोरनुपपत्तिरेवान्यथानुपपत्तिः ॥ ३० ॥

અર્થ—સાધ્ય હોયતો હેતુનું હોવું તે તથોપપત્તિ અને સાધ્ય નહોય તો હેતુનું નહોવું તે અન્યથાનુપપત્તિ.

બન્ને પ્રકારના હેતુઓનું ઉદાહરણ:—

यथा कृशानुमानयं पाक प्रदेशः सत्येव कृशानुमत्त्वे धूमवत्त्वस्योपपत्तेः, असत्यनुपपत्तेर्वा ॥३१॥

અર્થ—જેમકે આ અગ્નિવાળું રસોડું છે, કારણ કે તે અગ્નિવાળું હોય તો ધુમાડાવાળું હોઇ શકે અથવા તે અગ્નિ-વાળું ન હોય તો ધુમાડાવાળું ન હોય.

વિશેષ—આરીતે હેતુના પ્રકાર, વ્યાખ્યા અને દૃષ્ટાન્ત દ્વારા જણાવ્યું કે આ બે પ્રકારના હેતુ દ્વારાજ સાધ્યસિદ્ધ થાય છે. આ બન્ને ઉદાહરણોમાં એક તથોપપત્તિનું ઉદાહરણ અને એક અન્યથાનુપપત્તિનું ઉદાહરણ છે.

અનુમાનના મૂખ્ય અંગ પક્ષ અને હેતુ છે. તેમાં પક્ષનું નિરૂપણ અને પક્ષની આવશ્યક્તા જણાવી ગયા. ત્યાર-બાદ હેતુનું નિરૂપણ કરી તેના ઉદાહરણ આપ્યાં.

જેઓ એકજ સાધ્ય સાધતાં બન્ને પ્રકારના હેતુ જોઈએ તેવો આગ્રહ રાખે છે તેને માટે જણાવે છે કે એકજ હેતુ પ્રયોગ સાધ્યમાં સમર્થ છતાં બીજા પ્રયોગનો સ્વીકાર કરવો તે આવશ્યક નથી.

अनयोरन्यतरप्रयोगेणैव साध्यप्रतिपत्तौ द्वितीयप्रयोगस्यैकत्रानुपयोगः ॥३२॥

અર્થ—પૂર્વે કહેલા બન્ને પ્રયોગોમાંથી કોઇપણ એક પ્રયોગથી સાધ્યની સિદ્ધિ થતી હોવાથી એજ સ્થળે બીજો પ્રયોગ નિરૂપયોગી છે.

વિશેષાર્થ:—આ બન્ને હેતુ પ્રયોગથી સાધ્યનો એકજ અર્થ સિદ્ધ થાય છે. જ્યારે કોઇપણ એક પ્રયોગથી સાધ્ય સિદ્ધ થતું હોય ત્યાં બીજા પ્રયોગની આવશ્યકતા રહેતી નથી. કારણ કે બન્ને પ્રયોગ કરવાથી કાંઈ પણ અર્થમાં ફેરફાર થતો નથી માત્ર બન્ને પ્રયોગ વાપરનારની અકુશળતા જ પ્રગટ થાય છે.

પરને બોધ કરાવવામાં દૃષ્ટાન્તાદિ કથન ખાસ સમર્થ નથી. એ પ્રમાણે ૨૮ મા સૂત્રમાં ('**परप्रतिपत्तेरङ्गं न दृष्टान्तादिवचनं**' ૨૮ મું સૂત્ર) કહ્યું હતું. તેમાં દૃષ્ટાન્તની જરૂરિયાત વિષયક ગ્રંથકાર સામા પક્ષની ત્રણ દલીલો ઉત્પન્ન કરી એકેક દલીલને દુષિત કરી પક્ષ અને હેતુ એ બેજ કથન અનુમાનના ખાસ અવયવછે. તે વાત સાત સૂત્રો મુકી સાબીત કરે છે. આપણે ભૂલવું ન જોઇએ કે જૈનગ્રંથકાર પંચાવયવનો એકાંત નિષેધ કરતા નથી. પરંતુ જેઓ પંચાવયવનેજ મુખ્ય માને છે. અને તેથી

ઓછા અવયવોથી પરાર્થાનુમાન ન થાય તેવો આગ્રહ રાખે છે. તેને માટેજ તેઓ જણાવે છે કે વ્યુત્પન્ન પુરુષને જ્ઞાન કરાવવામાં પક્ષ અને હેતુ બસ છે.

કાપિલ, ભાટ્ટ ને પ્રાભાકર–પક્ષ, હેતુ ને દૃષ્ટાન્ત એ ત્રણજ અનુમાનના અવયવભૂત છે. તેથી ઓછા અવયવભૂત અનુમાન ન હોઇ શકે એમ માને છે. તેને જૈનો પૂછે છે કે દૃષ્ટાન્ત તમે પર પુરુષને બોધ થાય તે માટે સ્વીકારો છો? કે સાધ્ય નહોય તો હેતુનું ન હોવું તેરૂપ અન્યથાનુપપત્તિના નિર્ણય માટે સ્વીકારો છો? અથવા વ્યાપ્તિના સ્મરણ માટે સ્વીકારો છો? હવે તેઓના પ્રથમ વિકલ્પના સત્યાસત્ય ઉપર યુક્તિયુક્ત વિચાર કેમ હોઇ શકે તે જણાવે છે.

હવે દષ્ટાન્તવચનની આવશ્યકતા—

न दृष्टान्तवचनं परप्रतिपत्तये प्रभवति तस्यां पक्षहेतु वचनयोरेव व्यापारोपलब्धेः ॥२३॥

અર્થ:—દૃષ્ટાન્ત કથન કાંઈ અન્યને નિશ્ચય કરાવવાને સમર્થ થઇ શકતું નથી કારણકે નિશ્ચય કરાવવામાં તો પક્ષ અને હેતુ કથનનોજ વ્યાપાર નજરે ચડે છે.

વિશેષાર્થ:—આરીતે પરને બોધ કરવામાં દૃષ્ટાન્ત સમર્થ નથી પરંતુ પક્ષને હેતુ કથનજ છે. સાધ્યની સાથે નિર્ણીતઅવિનાભાવવાળો હેતુજ પરપુરુષને સાધ્યનો બોધ કરાવવામાં સમર્થ છે. અને જેને આવા શુદ્ધ હેતુનો સબંધ યાદ છે તેને દૃષ્ટાન્ત વિગેરેની જરૂર નથી. અર્થાત્ કે જે પુરુષને નિર્ણીત અવિનાભાવ યાદ છે તેને

દૃષ્ટાન્ત નિરૂપયોગીજ રહે છે. કારણકે દૃષ્ટાન્ત તો તેને માટે જરૂર રહે કે જે પૂર્વને સંબંધ ભૂલી ગયો હોય.

અન્યથાનુપપત્તિના નિર્ણયમાં પણ દષ્ટાન્તનું અસામર્થ્ય—

न च हेतोरन्यथानुपपत्तिनिर्णीतये यथोक्तकर्कप्रमाणादेव तदुपपत्तेः ॥३४॥

અર્થ—સાધ્ય ન હોય તો હેતુ ન હોય તેરૂપ હેતુની અન્યથાનુપપત્તિનો નિર્ણય પણ દૃષ્ટાન્તકથન કરાવી શકતું નથી. કારણકે પૂર્વે કહેલા તર્કપ્રમાણથીજ નિશ્ચયની ઉત્પત્તિ થાય છે.

વિશેષ—અગ્નિ આદિ સાધ્ય નહોય ત્યાં ધૂમાદિ હેતુ નહોય તે રૂપ અન્યથાનુપપત્તિ તર્કથી થાય છે. પણ દૃષ્ટાન્તથી નથી થતી. અને જો દૃષ્ટાન્તથી અન્યથાનુપપત્તિ માનવામાં આવે તો અનવસ્થા થાય અને તર્ક પ્રમાણ નિષ્ફળ ગણાય.

અનવસ્થા દોષ—

नियतैकविशेषस्वभावे च दृष्टान्ते साकल्येन व्याप्तेरयोगतो विप्रतिपत्तौ तदन्तरापेक्षायामनवस्थितेर्दुर्निवारः समवतारः ॥३५॥

અર્થ—અમુક એક ચોક્કસ સ્વભાવવાળા દૃષ્ટાન્તને વિષે સંપૂર્ણપણાએ વ્યાપ્તિ ઘટી શકતી નથી. અને તેમ હોવાથી વિવાદ થતાં બીજા દૃષ્ટાન્તની અપેક્ષા થતાં અનવસ્થા દોષ ઉત્પન્ન થતો અટકાવી શકાશે નહિ.

વિશેષ—દૃષ્ટાન્ત પ્રતિનિયતસ્વરૂપ છે. તેથી ધૂમાડો અને અગ્નિના સબંધવાળા રસોડારૂપ દૃષ્ટાન્તમાં સંપૂર્ણ વ્યાપ્તિ ઘટી ન શકે પરંતુ રસોડારૂપ નિયત સ્થળે તેના સબંધનું ભાન થાય અને જ્યારે તેમાં શંકા પડે ત્યારે વ્યાપ્તિ નિશ્ચય માટે બીજા દૃષ્ટાન્તની જરૂર પડે અને તેમાં વળી તીજાની જરૂર પડે. આ રીતે અનવસ્થા આવી જાય.

તેથી દૃષ્ટાન્ત તો પોતાના સ્વરૂપનોજ નિર્ણય કરાવી શકે પરંતુ અવિનાભાવનો નિર્ણય ન કરાવી શકે. પરંતુ અવિનાભાવનો તો નિર્ણય વિપક્ષ તળાવ વિગેરેમાં અવિનાભાવ નથી તે પ્રમાણે તર્ક પ્રમાણ મળવાથીજ સિદ્ધ થાય છે. માટે અન્યથાનુપપત્તિના નિર્ણય માટે દૃષ્ટાન્ત પ્રયોગની જરૂર નથી. તેમજ દૃષ્ટાન્ત તો પ્રતિનિયત વ્યક્તિસ્વરૂપ છે અને અવિનાભાવતો સંપૂર્ણ દેશકાળમાં સંપૂર્ણ સાધ્યસાધનોને ગ્રહણ કરે છે તો કહો કે આ દૃષ્ટાન્ત અવિનાભાવનો કઇ રીતે નિર્ણય કરી શકે ? અથવા આ રીતે ઉદાહરણમાં રહેનાર સાધ્યસાધનવિષે શંકા કે વિવાદ થાય. ત્યારે બીજા દૃષ્ટાન્તની અને વળી તેમાં તીજા દૃષ્ટાન્તની આવશ્યકતા રહે અને આ રીતે અનવસ્થા દોષ સ્હેજે લાગી જાય.

તીજા વિકલ્પની અસિદ્ધિ—

नाप्यविनाभावस्मृतये, प्रतिपन्नप्रतिबन्धस्य व्युत्पन्नमतेः पक्षहेतुप्रदर्शनेनैव तत्प्रसिद्धेः ॥३६॥

અર્થ—આ દૃષ્ટાન્ત વ્યાપ્તિના સ્મરણ માટે સમર્થ

નથી કારણકે જેણે વ્યાપ્તિને જાણી છે તેવા બુદ્ધિશાળી માણસને તો આ પક્ષ અને હેતુના દેખાડવા માત્રથી વ્યાપ્તિનું સ્મરણ થાય છે.

વિશેષાર્થ–કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે વ્યાપ્તિ પ્રથમ જાણી હતી પરંતુ તે ભૂલી ગયેલા માણસને સ્મરણ માટે દૃષ્ટાન્ત જરૂરી છે. તો તે વાત પણ વ્યાજબી નથી. કારણ કે વ્યાપ્તિમાંતો ત્રણે કાળના સાધ્યસાધનના સબંધનું આલંબન છે. અને તેનું સ્મરણ તો પક્ષને હેતુના જોવાથીજ થાય છે. તેમજ યાદ રાખવું જોઇએ કે સ્મરણ અનુભવેલ પદાર્થનું થાય છે. હવે જો તે વ્યાપ્તિ પૂર્વે અનુભવેલ હશે તો તો હેતુથીજ તેનું સ્મરણ થશે ને જો અનુભવેલ નહિં હોય તો સેંકડો દૃષ્ટાન્તો પણ તેના નવા સ્મરણને ઉત્પન્ન નહિ કરે.

अन्तर्व्याप्त्या हेतोः साध्यप्रत्यायने शक्तावशक्तौ च बहिर्व्याप्तेरुद्भावनं व्यर्थम् ॥३७॥

અર્થ:—સાધ્યની સિદ્ધિમાં અન્તર્વ્યાપ્તિ દ્વારા હેતુ સમર્થ હોય તો બહિર્વ્યાપ્તિનો નિર્દેશ વ્યર્થ છે અને અસમર્થ હોય તોપણ વ્યર્થ છે.

અન્તર્વ્યાપ્તિ અને બહિર્વ્યાપ્તિનું લક્ષણ:—

पक्षीकृत एव विषये साधनस्य साध्येन व्याप्तिरन्तर्व्याप्तिरन्यत्र तु बहिर्व्याप्तिः ॥३८॥

અર્થ—પક્ષ કરેલા પદાર્થમાં રહેલા સાધ્યની સાથે સાધનની વ્યાપ્તિ તે અન્તર્વ્યાપ્તિ પરંતુ બીજે બહિર્વ્યાપ્તિ.

વિશેષાર્થ:—જેને સાધ્ય અને સાધનના સબંધનું સ્મરણ હોય તેવો પુરુષ સાધ્યથી જુદા ન રહેનાર હેતુને પક્ષમાં જોઇને સાધ્ય સિદ્ધ કરે છે તેને માટે દૃષ્ટાન્તમાં સાધન જોઈને સાધ્ય સિદ્ધ કરવારૂપ બહિર્વ્યાપ્તિ નકામી છે.

જેને સાધ્ય અને સાધનના સંબંધનું નિશ્ચિત ભાન નહોય તે માણસ સાધનને પક્ષમાં જોઇને પણ સાધ્ય સિદ્ધ કરતો નથી. તેવીજ રીતે સાધનને દૃષ્ટાન્તમાં જોઇને પણ સાધ્ય સિદ્ધ કરી શકતો નથી.

આ રીતે અન્તર્વ્યાપ્તિ સાધ્યને સિદ્ધ કરે તો બહિર્વ્યાપ્તિ પણ સાધ્યને સિદ્ધ કરે, અને અન્તર્ વ્યાપ્તિ સાધ્યને સિદ્ધ ન કરે તો બહિર્વ્યાપ્તિ પણ સાધ્યને સિદ્ધ ન કરે.

બન્ને વ્યાપ્તિઓનાં દૃષ્ટાન્તઃ—

यथानेकान्तात्मकं वस्तु सत्वस्य तथैवोपपत्तेरिति, अग्निमानयं देशो धूमवत्त्वात् य एवं सएवं यथा पाकस्थानमिति च ॥३९॥

અર્થ—જેમકે, પદાર્થ અનેકધર્માત્મક છે. કારણ કે દરેક પદાર્થ તેવા પ્રકારે નજરે પડે છે. આ પ્રદેશ અગ્નિવાળો છે. કારણકે ધૂમવાળો છે, જે ધૂમવાળો હોય તે અગ્નિવાળો હોય છે દાખલા તરીકે રસોડું.

વિશેષ—આમાં પહેલુ ઉદાહરણ અન્તર્વ્યાપ્તિનું છે. બીજું ઉદાહરણ બહિર્વ્યાપ્તિનું છે. આમાં બન્નેથી સાધ્ય સિદ્ધ થાય છે, એટલે જો પૂર્વે વ્યાપ્તિ અનુભવેલ હોય તો તેનું હેતુધ્વરાજ સ્મરણ થાય છે. અને તે જેવી સાધ્યને સિદ્ધ

કરવામા સમર્થ છે તેવી દૃષ્ટાન્તદ્વારા થયેલા વ્યાપ્તિ સમર્થ નથી. કારણકે તેનો સંપૂર્ણ આધાર હેતુદ્વારા થયેલ વ્યાપ્તિ ઉપર હોય છે.

આપ્રમાણે પૂર્વે કહેલા ત્રણે વિકલ્પોમાં કોઈપણ વિકલ્પથી વ્યુત્પન્નમાણસને ઉદાહરણવિના અનુમાન ન થાય તે વાત સિદ્ધ થતી નથી.

ઉપનય અને નિગમનનું પરને જ્ઞાન કરાવવામાં અસામર્થ્ય:—

नोपनयनिगमनयोरपि परप्रतिपत्तौ सामर्थ्यं, पक्ष-हेतुप्रयोगादेव तस्याः सद्भावात् ॥४०॥

અર્થ—ઉપનય અને નિગમનનું પરને બોધ કરાવવામાં સામર્થ્ય નથી. કારણકે પક્ષ અને હેતુના પ્રયોગથી જ અન્યને જ્ઞાન થાય છે.

વિશેષ—નૈયાયિક અને વૈશેષિકો પક્ષ, હેતુ, દૃષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમન એ પાંચ શીવાય પરાર્થ અનુમાન ન થઈ શકે તેમ માને છે તે વાત પણ બરાબર ઘટી શકતી નથી. કારણકે હેતુ અને પક્ષના પ્રયોગ માત્રથી પક્ષમાં સંશય રહેતો નથી એટલે ઉપનય કે નિગમનની અનુમાનના અંગ તરીકે જરૂર નથી.

દૃષ્ટાન્ત હોવાછતાં હેતુનું સમર્થન—

समर्थनमेव परं परप्रतिपत्त्यङ्गमास्तां तदन्तरेण दृष्टा-न्तादि प्रयोगेऽपि तदसंभवात् ॥ ४१ ॥

અર્થ—હેતુનું સમર્થનજ અન્યને નિશ્ચય કરાવવામાં

મુખ્ય અંગ છે. કારણકે તેવિના દૃષ્ટાન્ત વિગેરેનો પ્રયોગ કરવા છતાં પરને નિશ્ચય થવો સંભવતો નથી.

વિશેષ—દૃષ્ટાન્ત વિગેરે હોવા છતાં જો હેતુ ન હોય તો સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી. માટે દૃષ્ટાન્ત વિગેરેની જરૂર નથી પણ પક્ષ અને હેતુવચનનીજ આવશ્યકતા છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પક્ષ અને હેતુ પ્રયોગ હોય તો સર્વ સફળ છે.

મન્દમતિને આશ્રયિને અનુમાનના પ્રયોગના અવયવની સંખ્યા—

[૧૮]**मन्दमतींस्तु व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिगमनान्यपि प्रयोज्यानि ॥ ४२ ॥**

અર્થ—મન્દબુદ્ધિવાળાને તો જ્ઞાન કરવવામાટે દૃષ્ટાન્ત ઉપનય અને નિગમનનો પણ પ્રયોગ કરવો જોઇએ.

વિશેષ—આ સૂત્રથી સ્પષ્ટ ગ્રંથકાર જણાવે છે કે જૈનો પાંચાવયવનો એકાંત નિષેધ કરનાર નથી પરંતુ જેઓ ત્રણ અવયવ કે પાંચ અવયવ સિવાય જ્ઞાન ન થાય તેનો આગ્રહ રાખે છે તે વ્યાજબી નથી. તે વસ્તુ સાબીત કરી બતાવી.

આ રીતે એકાંત ત્રણ અવયવવાળું અને પાંચ અવયવવાળું તેમજ વ્યાપ્તિસહિત પક્ષ ધર્મના ઉપસંહારરૂપ

---

૧૮ लिङ्गं केवलमेव यत्र कथयत्येषा जघन्या कथा
द्व्यादिन्यत्र निवेदयत्यवयवा नेषा भवेत् मध्यमा ।
उत्कृष्टा दशभिर्भवेदवयवैः सा जल्पितैरित्यमी
जैनैरेव विलोकिताः कृतधियां वादे त्रयः सत्पथाः ॥ ६७ ॥

રત્નાકર. પૃ. ૬૭

અનુમાન માનનાર પક્ષ જેવો જોઇએ તેવો વ્યાજબી થઈ શકતો નથી.

તેથી એમ સાબીત થયું કે અનુમાનમાં વધારેમાં વધારે આ પાંચ અવયવ અને તેની પાંચ શુદ્ધિઓરૂપ દશ અવયવ પણ હોઈ શકે. અને મધ્યમ બે અવયવથી માંડીને નવ અવયવ સુધી હોઇ શકે. અને જઘન્ય અતિવ્યુત્પન્ન માણસને આશ્રયિને કેવળ એક હેતુથી સાધ્ય સિદ્ધ થઇ શકે.

[૧૯]ક્યારે અને કઈ અવસ્થામાં કોને આશ્રયિને પાંચ અવયવો અને પાંચે અવયવોને સાબિત કરનારી પાંચે શુદ્ધિઓની જરૂરીઆત છે. તેનો સંપૂર્ણપણે વિચાર કરીને તે તે જરૂરિયાત પ્રમાણે તે તે અધિકારીને અનુસરીને તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. હવે મન્દ બુદ્ધિવાળાને જણાવવા માટે પાંચે અવયવોનો સ્વીકાર કર્યો તો તે પાંચેનું સ્વરૂપ પણ આપવું જોઇએ.

અનુમાનની અંદર ધર્મસહિત ધર્મીસાધ્ય હોય છે પરંતુ એકલો ધર્મ સાધ્ય તરીકે હોતો નથી હવે તે ધર્મ ધર્મીને પરાર્થાનુમાનમાં શબ્દ દ્વારા સ્થાપન કરવામાં આવે છે ત્યારે તેને **પ્રતિજ્ઞા** કહે છે. અને વસ્તુતઃ પ્રતિજ્ઞા નામ પણ સાર્થક છે કારણકે આ વાક્યદ્વારા કોઇપણ વસ્તુને સિદ્ધ કરવા માટે પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે છે.

નહિં જાણેલ પદાર્થ જણાવી શકે તે હેતુ. અને આવો જે સાધ્યને જણાવવામાં કુશળ હોય તેને હેતુ કહે છે.

વ્યાપ્તિના પ્રતિપાદિત ધર્મને પ્રતિપાદન કરનારૂં તે દ-

---

૧૯ यथा परस्य सुखेन प्रमेयप्रतीति र्भवति तथा यत्नतः प्रत्यायनीयः । तत्र दशावयवं प्रतिपादनोपायः ॥

ષ્ટાન્તવચન જેને ઉદાહરણ કહેવામાં આવે છે. કે જે ઉદાહરણમાં સાધ્ય અને સાધન સમાયેલાં દેખાડવામાં આવે છે.

હેતુનુ ફરી પક્ષમાં ઉચ્ચારણ કરવું તે ઉપનય છે.

પ્રતિજ્ઞાનું ફરી ઉચ્ચારણ કરી સિદ્ધ કરવું તે નિગમન છે.

પક્ષ કોને કહે ને પક્ષ કેવો જોઇએ તે પ્રમાણેના શંકાશીલ માણસને ખુલાસો કરવો તેને પક્ષશુદ્ધિ કહે છે. તેજ પ્રમાણે પાંચે અવયવોના આભાસથી રહિત અને શુદ્ધ લક્ષણવાળાં દરેક અવયવો છે તે બાબત તેને અનુસરતા ખુલાસો કરી તેને સિદ્ધ કરવું તે પાંચે શુદ્ધિઓ છે.

જેમકે આ પર્વત અગ્નિવાળો [તે પ્રતિજ્ઞા,] કારણકે અહિં ધૂમાડો છે [તે હેતુ] જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય જેમ કે રસોડામાં [એ વ્યાપ્તિ સહિત સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત છે] જ્યાં જ્યાં અગ્નિ ન હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમાડો ન હોય જેમ કે તળાવ [આ વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત,] પર્વતમાં ધૂમાડો છે, [તે ઉપનય] તેથી આ પર્વત અગ્નિવાળો છે [આ નિગમન.] આ રીતે પાંચે અવયવવાળું અનુમાનપણ શુદ્ધ છે.

દૃષ્ટાન્તનું લક્ષણ—

प्रतिबन्धप्रतिपत्तेरास्पदं दृष्टान्तः ॥ ४३ ॥

અર્થ—વ્યાપ્તિનું સ્મરણ સ્થાન તે દૃષ્ટાન્ત.

વિશેષાર્થ—સાધ્ય અને સાધનના સબંધરૂપ વિષયવાળી વ્યાપ્તિ દૃષ્ટાન્ત જોવાથી સ્મરણમાં આવે છે.

દૃષ્ટાન્તના પ્રકાર—

स द्वेधा, साधर्म्यतो वैधर्म्यतश्च ॥ ४४ ॥

અર્થ—તે દૃષ્ટાન્ત સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય એ રીતે બે પ્રકારનું છે.

પ્રથમ દૃષ્ટાન્તનું લક્ષણ:—

यत्र साधनधर्मसत्तायामवश्यं साध्यधर्मसत्ता प्रकाश्यते, स साधर्म्यदृष्टान्तः ॥ ४५ ॥

અર્થ—જ્યાં હેતુરૂપ ધર્મ વિદ્યમાન હોય ત્યાં સાધ્યધર્મનું અસ્તિત્વ જરૂર જણાતું હોય તેને સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત કહે છે.

વિશેષ—જે પદાર્થને વિષે સાધ્ય અને સાધનની વ્યાપ્તિનો નિર્ણય થતો હોય તે પદાર્થને સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્ત કહેવામાં આવે છે.

સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્તનું ઉદાહરણ:—

[20]यथा यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निर्यथा महानसः ॥४६॥

અર્થ—જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય જેમકે રસોડું.

વિશેષ—'પર્વત અગ્નિવાળો છે ધૂમાડો હોવાથી જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય જેમકે રસોડું, આમાં ધૂમાડો તે હેતુ છે અને તેની વિદ્યમાનતા હોવાથી અગ્નિરૂપ સાધ્યની વિદ્યમાનતા છે અને તે બન્નેનો આશ્રય રસોડું છે માટે રસોડું સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત થશે.

---

२० साध्यं व्यापकमित्याहुः साधनं व्याप्यमुच्यते ।
प्रयोगेऽन्वत्यवत्येवं व्यतिरेके विपर्ययः ॥ श्रीमुनिचन्द्रसूरि

વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તનું સ્વરૂપ અને ઉદાહરણ—

यत्र तु साध्याभावे साधनस्यावश्यमभावः प्रदर्श्यते स वैधर्म्यदृष्टान्तः ॥ ४७ ॥

यथाग्न्यभावे न भवत्येव धूमो, यथा जलाशयः ॥४८॥

અર્થ—જ્યાં આગળ સાધ્યના અભાવથી સાધનનો અવશ્ય અભાવ દેખાડવામાં આવે છે તેને વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત કહે છે. ૪૭

જેમકે અગ્નિનો અભાવ હોય તો ધૂમાડો નજ થાય જેમ સરોવર. ૪૮

વિશેષ—જેમાં અન્વય વ્યાપ્તિ ઘટતી હોય તે સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત અને વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ ઘટતી હોય તે વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્ત. આમાં અગ્નિ રૂપ સાધ્યના અભાવે ધૂમરૂપ સાધનનો અભાવ સરોવરમાં દેખાય છે માટે સરોવર એ વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત છે.

ઉપનયનું સ્વરૂપ અને ઉદાહરણ—

हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहरणमुपनयः ॥४९॥

यथा धूमश्चात्र प्रदेशे ॥५०॥

અર્થ:—હેતુનું સાધ્યધર્મને વિષે પ્રતિપાદન કરવું તેને ઉપનય કહે છે. ૪૯

જેમકે આ ધૂમાડો છે. ૫૦

વિશેષ—પર્વત અગ્નિવાળો છે. ધૂમાડો હોવાથી, જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય જેમકે, રસોડું અહિંઆં ધૂમાડો છે. અહિંઆં એટલે પક્ષ રૂપ ધર્મીમાં ધૂમાડો રૂપ હેતુ છે. તે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે માટે તે ઉપનય છે.

નિગમનનું સ્વરૂપ.

साध्यधर्मस्य पुनर्निगमनम् ॥५१॥

અર્થ—પક્ષને વિષે સાધ્ય ધર્મનું ફરી કથન કરવું તે નિગમન.

નિગમનનું ઉદાહરણ

यथा तस्मादग्निरत्र ॥५२॥

અર્થ—જેમકે તેથી અહિં અગ્નિ છે.

વિશેષ—પ્રતિજ્ઞાના જેવું ફરીરૂપ કહેવામાં આવે છે તેને નિગમન કહે છે.

પક્ષવચન વિગેરેની પૂર્વાચાર્યોની કરેલી સંજ્ઞા—

एते पक्षप्रयोगादयः पञ्चाप्यवयवसंज्ञया कीर्त्यन्ते ॥५३॥

અર્થ—પૂર્વોક્ત પક્ષપ્રયોગવિગેરે પાંચેને અવયવ સંજ્ઞા કહેવામાં આવે છે.

વિશેષાર્થ—મન્દબુદ્ધિવાળાને પરાર્થ અનુમાનમાં પાંચે અવયવોની જરૂરિયાત હોય છે માટે પાંચે અવયવો જૈન શૈલી પ્રમાણે કેવી જાતના છે તેનું પ્રતિપાદન કર્યું.

આ રીતે સ્વાર્થાનુમાન અને પરાર્થાનુમાન કોને કહે. અને તેના કેટલા અવયવો હોય તે પ્રતિપાદન કર્યું.

કોઈપણ સારામાં સારા અતિવ્યુત્પન્ન પુરુષને ગમેતે સાધ્ય સિદ્ધકરતા પહેલાં હેતુની પ્રથમ જરૂર રહે છે. અને તે હેતુ સાધ્યની સાથે જુદા જુદા સંબંધો દ્વારા સાધ્યને સિદ્ધ કરતો હોવાથી તેના જુદા જુદા ભેદો પડે છે. છતાં જો કે તેના દરેકે દરેક જુદા ભેદોમાં નક્કી ‘ સાધ્યથી જુદા ન રહેવું ’ તે લક્ષણ તો હોયજ છે.

હવે આ હેતુ સાધ્યની સાથે જેટલા સંબંધવાળો છે તેટલાજ તેના ભેદ પડે છે. અને તેમાંના કેટલાક સંબંધો વાળા હેતુઓ વિધિરૂપ સાધ્યને અને કેટલા સંબંધો નિષેધરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે. તેમજ સાધ્યની સાથે જુદાજુદા સંબંધથી રહેલા હેતુઓ પોતાની વિદ્યમાનતામાં અને અભાવમાં કઈ રીતે વિધિરૂપ અને નિષેધ રૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે, તેજ હવે પછી જણાવવાનું છે.

હેતુના પ્રકારઃ—

उक्तलक्षणो हेतुर्द्विप्रकारः, उपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यां भिद्यमानत्वात् ॥ ५४ ॥

અર્થ—(સાધ્યવિના બીજી જગ્યાએ જરાપણ ન રહેનાર તેવા લક્ષણવાળો) પૂર્વોક્ત હેતુ ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિ એ ભેદોવડે કરીને ભિન્ન હોવાથી બે પ્રકારનો છે.

વિશેષ—પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળો હેતુ વિદ્યમાન હોય અર્થાત્ મુકવામાં આવ્યો હોય તેને **ઉપલબ્ધિ** કહે છે અને અવિદ્યમાન હોય તેને અનુપલબ્ધિ કહે છે.

બૌદ્ધો ઉપલબ્ધિરૂપ હેતુ સાધ્યની વિધિનેજ (વિદ્યમાન પણાને) સાધનાર છે. અને અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુ નિષેધનેજ (અવિદ્યમાનપણાને) સાધનાર છે. એ માન્યતા ઉપર ગ્રંથકાર પોતાનો મત દર્શાવે છે.

બન્ને પ્રકારના હેતુનું સાધ્ય—

उपलब्धिर्विधिनिषेधयोः सिद्धिनिबन्धनमनुपलब्धिश्च ॥५५॥

અર્થ—ઉપલબ્ધિહેતુ અને અનુપલબ્ધિ એ બન્ને પ્રકારના હેતુઓ વિધિ અને નિષેધ એ બન્નેની સિદ્ધિમાં કારણભૂત છે.

વિશેષ—આ હેતુની ઉપલબ્ધિ–વિદ્યમાનતા વિધરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે તેમજ નિષેધરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે તેમજ હેતુની અનુપલબ્ધિ–અવિદ્યમાનતા પણ વિધિરૂપ ને નિષેધરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે.

હવે આ બન્ને પ્રકારના હેતુઓ વિધિ અને નિષેધને સાધનાર છે તો વિધિ નિષેધ કોને કહે? તેના કેટલા ભેદ? આ બે પ્રશ્નો સ્હેજે ઉદ્‌ભવે માટે તેનો પ્રથમ ખુલાસો કરે છે.

વિધિનું નિરૂપણ—

विधिः सदंशः ॥ ५६ ॥

અર્થ—(પદાર્થનો) વિદ્યમાન ધર્મ તેને વિધિ કહે છે.

વિશેષાર્થ—દરેક પદાર્થ માત્ર પોતાના સ્વરૂપથી વિદ્યમાન હોય છે તે વિધિ. અને પોતાના સિવાયના અન્ય પદાર્થના સ્વરૂપથી અવિદ્યમાન (રહિત) હોય છે તે નિષેધ; આ બન્ને સ્વરૂપો દરેક પદાર્થમાં હોય છે. તેમાં પોતાના સ્વરૂપથી વિદ્યમાન હોય છે તેને વિધિ કહે છે એટલે ભાવ-રૂપ પદાર્થ તે વિધિ.

નિષેધનું નિરૂપણ—

प्रतिषेधोऽसदंशः ॥ ५७ ॥

અર્થ—(વસ્તુનો) અભાવરૂપ અંશ તે પ્રતિષેધ.

વિશેષ—સદસદાત્મક વસ્તુનો અભાવસ્વભાવ તે પ્રતિષેધ.

વિધિના પ્રકારો પૂર્વાચાર્યોએ નહિં કહેલા હોવાથી પ્રસ્તુત આચાર્યે કહ્યા નથી પરંતુ નિષેધના પ્રકારો પડી શકે છે. ને તેપણ વસ્તુની જુદીજુદી અવસ્થાને લઇનેજ છે.

પ્રતિષેધના પ્રકાર—

स चतुर्द्धा प्रागभावः प्रध्वंसाभावः इतरेतराभावोऽत्यन्ताभावश्च ॥ ५८ ॥

અર્થ:—તે પ્રતિષેધ પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ ઇતિરેતરાભાવ અને અત્યન્તાભાવ એ રીતે ચાર પ્રકારે છે.

વિશેષ:-વસ્તુની ઉત્પત્તિ પૂર્વેનો અભાવ તે **પ્રાગભાવ** વસ્તુના નાશ પછીનો અભાવ તે **પ્રધ્વંસાભાવ**. એક પદાર્થનો બીજા પદાર્થોમાં અભાવ તે **ઇતરેતરાભાવ** ને વસ્તુનો સર્વથા અભાવ તે **અત્યન્તાભાવ.**

પ્રાગભાવનું સ્વરૂપ—

यन्निवृत्तावेव कार्यस्य समुत्पत्तिः सोऽस्य प्रागभावः ।५९।

અર્થ—જેની નિવૃતિ થતાંજ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય તે નિવૃત્ત થનાર કાર્યનો પ્રાગભાવ છે.

વિશેષ—વસ્તુની ઉત્પત્તિ પૂર્વનો અભાવ તે પ્રાગભાવ છે. એ શબ્દાર્થ છે. કાર્યની પૂર્વના પદાર્થનો અભાવ (નિવૃત્તિ) થાય ત્યારેજ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તો નિવૃત્ત થનાર તે કાર્યનો **પ્રાગભાવ** છે. આ સ્વરૂપાર્થ છે. એટલે પદાર્થની ઉત્પત્તિની પહેલાની જે અવસ્થા તે પદાર્થનો પ્રાગભાવ છે.

પ્રાગભાવનું ઉદાહરણ—

यथा मृत्पिण्डनिवृत्तावेव समुत्पद्यमानस्य घटस्य मृत्पिण्डः।६०।

અર્થ:—જેમકે મૃતપિંડની નિવૃત્તિ થાય ત્યારેજ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે માટે ઉત્પન્ન થનાર ઘટનો મૃત્પિણ્ડ એ પ્રાગભાવ છે.

વિશેષઃ—કોઈપણ પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય તે પહેલાંનો જે પદાર્થ હોય તે ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થનો પ્રાગભાવ છે અને તે નિવૃત્ત થાય તોજ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રસ્તુત ઉદાહરણમાં ઘટની પહેલાં માટીનો પિંડ છે. તેની નિવૃત્તિ થયાપછી ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે. તો જે માટીનો પિંડ તે ઉત્પન્ન થતા ઘડાનો પ્રાગભાવ છે. એટલે કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં પ્રથમ પદાર્થનો નાશ થવોજ જોઈએ. અને જો કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં તે પદાર્થની નિવૃત્તિને નિશ્ચયપૂર્વક ન માનીએ તો અતિવ્યાપ્તિ થશે. એટલે તે લક્ષણ અયોગ્યમાં પણ ઘટી જશે. જેમકે, કેટલીકવાર અંધકારનો અભાવ થાય ત્યારે વસ્તુનો બોધ થાય છે ત્યાં આગળ અંધકાર એ જ્ઞાનનો પ્રાગભાવ માનવો જોઇએ, પરંતુ અંધકાર રૂપજ્ઞાનનો પ્રાગભાવ ઘટી શકતો નથી. કારણ કે ઘુવડ તેમજ રાત્રિએ જોનારા પુરુષોને (રાક્ષસોને) અંધકાર હોવા છતાં પણ રૂપજ્ઞાન થાય છે. આ રીતે અંધકારનો અભાવ થતાં પણ રૂપજ્ઞાન થાય છે અને અંધકારનો અભાવ ન હોય તોપણ રૂપજ્ઞાન છે. એટલે અંધકાર એ રૂપજ્ઞાન પ્રત્યે વૈકલ્પિક પ્રાગભાવ થશે. સૂત્રમાં **एव** શબ્દ મુકવાથી આવા જે વૈકલ્પિક હોય તે પ્રાગભાવ તેરીકે બની શકશે નહિં. આ પ્રાગભાવ એક વ્યક્તિને અને પર્યાયને અનુસરીને સાદિ સાન્ત છે અને દ્રવ્યને અનુસરીને અનાદિ અનન્ત છે.

પ્રધ્વંસાભાવનું સ્વરૂપ—

यदुत्पत्तौ कार्यस्यावश्यं विपत्तिः सोऽस्य प्रध्वंसाभावः ॥६१॥

અર્થ—જે પદાર્થની ઉત્પત્તિ થતાં કાર્યની અવશ્ય સ્વરૂપ

હાનિ થાય તે ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થ કાર્યનો પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય છે.

વિશેષ—કાર્યના નાશ પછીની જે અવસ્થા તે કાર્યનો પ્રધ્વંસાભાવ છે. આમાં કાર્યની પૂર્વાવસ્થા અને અભાવની ઉત્તરાવસ્થા છે.

પ્રધ્વંસાભાવનું ઉદાહરણ—

यथा कपाल कदम्बकोत्पत्तौ नियमतो
विपद्यमानस्य कलशस्य कपालकदम्बकम् ॥ ६२ ॥

અર્થ—જેમકે કપાળ કદમ્બ–ઠીકરાનો સમુહ ઉત્પન્ન થતાં અવશ્ય નાશ પામનાર ઘડાનો ઠીકરાનો સમુહ એ પ્રધ્વંસાભાવ છે.

વિશેષાર્થ—ઘડો નાશ થાય ત્યારે ઠીકરાના ટુકડા ઉત્પન્ન થાય છે એટલે ઠીકરાની ઉત્પત્તિએ ઘડાનો પ્રધ્વંસાભાવ છે.

ઇતરેતરાભાવનું સ્વરૂપ—

स्वरूपान्तरात् स्वरूपव्यावृत्तिरितरेतराभावः ॥ ६३ ॥

અર્થ—બીજાના સ્વરૂપથી પોતાના સ્વરૂપનું જુદાપણું તે ઇતરેતરાભાવ.

વિશેષ—કોઇપણ પદાર્થના પોતાના સ્વરૂપમાં બીજું સ્વરૂપ ન હોવું એટલે અન્ય પદાર્થનો સ્વભાવ પોતાનામાં ન હોય તેને ઇતરેતરાભાવ કહેવામાં આવે છે. આનું બીજુ નામ અપોહ છે.

ઇતરેતરાભાવનું ઉદાહરણ—

यथा स्तम्भस्वभावात् कुम्भस्वभावव्यावृत्तिः ॥ ६४ ॥

અર્થ-જેમકે થાંભલાના સ્વરૂપથી ઘડાના સ્વભાવનું જુદાપણું તે ઈતરેતરાભાવ છે.

અત્યન્તાભાવનું સ્વરૂપ—

कालत्रयाऽपेक्षिणी हि तादात्म्यपरिणामनिवृत्ति रत्यन्ताभावः ॥ ६५ ॥

અર્થ-ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાનત્રણે કાળમાં એક સ્વરૂપ ન હોવું તે અત્યન્તાભાવ.

અત્યન્તાભાવનું ઉદાહરણ—

यथा चेतनाचेतनयोः ॥ ६६ ॥

અર્થ:—જેમકે ચેતન અચેતનો અભાવ તે અત્યંતાભાવ.

વિશેષાર્થ—ચેતનાત્મક પદાર્થ ત્રણેકાળમાં અચેતન બને નહિં અને અચેતન ત્રણે કાળમા ચેતન બને નહિ તે અત્યન્તાભાવ છે.

અભાવ એટલે અવિદ્યમાનપણું. અને તે વાસ્તવિક રીતે તો એકજ છે. પરંતુ તેના ચાર ભેદ ભાવ-પદાર્થની સાથે જુદી જુદી અપેક્ષાથી પડે છે.

આમાં પ્રથમ અભાવ પદાર્થની પૂર્વવસ્થા ને લઇને બીજો ઉત્તરાવસ્થાને લઇને તીજો અપેક્ષાથી સહ અવસ્થાને લઇને અને ચોથો ત્રણેકાળની અવસ્થાને લઇને બને છે.

આ રીતે પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા વિધિ અને પ્રતિષેધ બન્નેને સાધનાર ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિ હેતુ છે.

અનુપલબ્ધિના આ રીતે અવસ્થાને લઇને ચાર ભેદો પડે છે.

ઉપલબ્ધિના પ્રકાર—

उपलब्धेरपि द्वैविध्यमविरुद्धोपलब्धि-र्विरुद्धोपलब्धिश्च ॥ ६७ ॥

અર્થ—ઉપલબ્ધિના પણ બે ભેદ છે. એક અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, અને બીજો વિરુદ્ધોપલબ્ધિ.

વિશેષાર્થ:—વિધિસાધક ઉપલબ્ધિ છે અને નિષેધ સાધક અનુપલબ્ધિ છે. આ[૨૧] બૌદ્ધની માન્યતા ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય ૫૬ મા સૂત્રમાં જણાવતાં આચાર્યે કહ્યું કે વિધિ અને નિષેધ બન્નેને સાધક ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિ બન્ને છે, સાથે સાથે વિધિનિષેધનું સ્વરૂપ પણ સ્પષ્ટ કર્યું.

સામાન્યરીતે કોઇપણ વિધિરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ હેતુની ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિ બન્ને દ્વારા થઈ શકે છે. જે હેતુ સાધ્યની સાથે વિરુદ્ધ ન હોય તે હેતુ હોય તો સાધ્ય-સિદ્ધ થઈ શકે છે. તેમજ જે હેતુઓ સાધ્યને સિદ્ધ કરવામાં વિઘ્નરૂપ હોય ત ન હોય તો પણ સાધ્ય સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે બન્નેદ્વારા વિધિરૂપ સાધ્ય સિદ્ધ થાય છે અને તેને જ અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ ને વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ કહેવામાં આવે છે.

તેવીજ રીતે નિષેધરૂપ સાધ્ય સિદ્ધ કરવું હોય તો સાધ્યની સાથે જે જે વિરુદ્ધ હોય તેની વિદ્યમાનતા અને જેનાથી સાધ્યસિદ્ધ થાય તેવા અવિરુદ્ધ હેતુઓની અવિદ્ય-માનતા કારણભૂત છે અને તેનેજ વિરુદ્ધોપલબ્ધિ અને અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ કહેવામાં આવે છે.

---

૨૧ अत्राद्यौ वस्तुसाधनौ ન્યાયબિન્દુ પૃ. ૩૯ બીજો પરિચ્છેદ
एकः प्रतिषेधहेतुः ન્યાયબિન્દુ પૃ. ૩૯ બીજો પરિચ્છેદ

આરીતે વિરુદ્ધ ઉપલબ્ધિ નિષેધસાધક અને અવિરુદ્ધઉપલબ્ધિ વિધિસાધક છે. તેમજ વિરુદ્ધઅનુપલબ્ધિ વિધિસાધક અને અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ નિષેધસાધક છે.

આ ચારે વિભાગવાળા હેતુઓ સાધ્યની સાથે કાર્ય કારણ વિગેરે જુદા જુદા સંબંધો ધરાવતા હોવાથી તે સંબંધોની અપેક્ષાએ તેના જુદા જુદા ભેદ પડે છે.

અવિરુદ્ધોપલબ્ધિના પ્રકાર—

तत्राविरुद्धोपलब्धि र्विधिसिद्धौ षोढा ॥ ६८ ॥

અર્થ:—તેમાં પૂર્વોક્ત બે પ્રકારની ઉપલબ્ધિમાંથી અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ વિધિની સિદ્ધિમાં છ પ્રકારની છે.

અવિરુદ્ધોપલબ્ધિના ભેદ:—

व्याप्य कार्य कारण पूर्वचरोत्तरचर सहचराणा मुपलब्धिः ॥ ६९ ॥

અર્થ—સાધ્યની સાથે અવિરુદ્ધ વ્યાપ્યની ઉપલબ્ધિ, અવિરુદ્ધ કાર્યની ઉપલબ્ધિ, અવિરુદ્ધ કારણની ઉપલબ્ધિ, અવિરુદ્ધ ઉત્તરચરની ઉપલબ્ધિ, અને અવિરુદ્ધ સહચરની ઉપલબ્ધિ એમ છ પ્રકાર અવિરુદ્ધોપલબ્ધિના છે.

વિશેષાર્થ—સાધ્યની સાથે અવિરુદ્ધ વ્યાપ્ય, કાર્ય, કારણ, પૂર્વચર, ઉત્તરચર અને સહચર હેતુ તરીકે વિદ્યમાન હોય તો તેને વ્યાપ્યાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, કાર્યાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, કારણાવિરુદ્ધોપબ્ધિ પૂર્વચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, ઉત્તરચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ અને સહચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ એમ છ ભેદ પડે છે.

'શબ્દ પરિણામી છે કારણકે તે પ્રયત્ન પૂર્વક થાય છે' આ અનુમાનમાં 'પરિણામી' સાધ્ય છે. અને આ સાધ્યની સાથે અવિરુદ્ધ વ્યાપ્ય પ્રયન્તાન્તરીયક–પ્રયત્નપૂર્વક તે હેતુ તરીકે યોજાયેલ છે. તેથી આ અનુમાનને અવિરૂદ્ધવ્યાપ્યો-પલબ્ધિ કહે છે. આ છએ પ્રકારની અવિરૂદ્ધોપલબ્ધિ સાધ્યની વિદ્યમાનતાને સાધનારી છે.

વિધિને સાધનાર અવિરૂદ્ધોપલબ્ધિ અને વિરૂદ્ધાનુપ-લબ્ધિના મૂખ્ય અનુક્રમે છ અને પાંચ પેટા ભેદો છે. અને એ કુળ અગિઆર ભેદો વિધિને સાધનાર છે. એમ જૈન દર્શનકારો માને છે.

હવે આ વિષયમાં બૌદ્ધો વિધિને સાધનાર સ્વભાવ અને કાર્યહેતુ એ બેજ છે. તેથી કોઇપણ જાતના વધારે હેતુ-ઓની વિધિને સાધવામાં આવશ્યકતા રહેતી નથી તેમ માને છે. આ રીતે આપણી માન્યતા મુજબના કારણ, પૂર્વચર, ઉત્તરચર ને સહચર એ ચાર અવિરૂદ્ધોપલબ્ધિના પેટા ભેદો બૌદ્ધો વિધિને સાધવામાં આવશ્યક નથી માનતા.

બૌદ્ધો કારણહેતુ ન માનવામાં ખુલાસો કરતાં જ-ણાવે છે કે કારણહેતુ માટે એવો કાંઈ ખાસ નિયમ નથી કે કારણ જ્યાં હોય ત્યાં જરૂર કાર્ય હોવુંજ જોઇએ. જેમકે, ધૂમાડાવિનાના ધગધગતા અંગારામાંથી આપણને ધૂમાડાનો બોધ થતો નથી આમાં અગ્નિરૂપ કારણ હોય છતાં ધૂમડારૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરતો નથી એટલે આ કારણહેતુ સાધ્યને સિદ્ધ કરવામાં સંપૂર્ણ સમર્થ થતો નથી.કદાચ આ સંબંધી એવી દલીલ કરવામાં આવે કે સંપૂર્ણ સામર્થ્યવાળું અને ઉગ્રસામગ્રીવાળું

કારણ જરૂર સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે તો તે બરાબર છે. પરંતુ આપણા સરખા સામાન્ય માણસને ઉગ્રસામગ્રી કે સંપૂર્ણ સામર્થ્યનો નિશ્ચય નથી હોતો. એટલાજ માટે કારણ હેતુની આવશ્યકતા નથી.

કારણાવિરુદ્ધોપલબ્ધિના ઉદાહરણવડે કાર્ય-હેતુનું સમર્થન—

तमस्विन्यामास्वाद्यमानादाम्रादिफलरसादेकसामग्र्यानुमित्या रूपाद्यनुमतिमभिमन्यमानैरभिमतमेव किमपि कारणं हेतुतया यत्र शक्तेरप्रतिस्खलनमपरकारणसाकल्यं च ॥ ७० ॥

અર્થ:—અંધારી રાત્રિને વિષે ચખાતા કેરી વિગેરેના રસથી ઉત્પન્ન થનારી અમુક સામગ્રીની અનુમિતિદ્વારા રૂપ વિગેરેની અનુમીતિને સ્વીકારનારા બૌદ્ધોને કોઈપણ કારણ હેતુ તેરીકે ઇષ્ટ હોવુંજ જોઈએ. કે જે હેતુમાં સંપૂર્ણ સામર્થ્ય, અને બીજાં સહકારિ કારણોનો સંબંધ હોય.

વિશેષાર્થ:—અંધારી રાત્રીને વિષે કેરીના રસને ચાખવાથી રસને ઉત્પન્ન કરનારી સામગ્રીનું અનુમાન થાય છે કે આ રસને ઉત્પન્ન કરનારી રૂપ, કાળ, ગરમી વિગેરે સામગ્રી થઇ ગયેલી હોવી જોઇએ, કારણકે અમુકરૂપ અમુક રસને કરે છે તે સામગ્રી જો ન થઇ હોતતો અત્યારે જે હું રસ ચાખું છું તે ન ચાખી શકત. આ રીતે રસના ચાખવાથી અમુક સામગ્રીનું અનુમાન થાય છે. તે વાત સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે.

ત્યારબાદ, તે સામગ્રીદ્વારા કેરીના રૂપનું અનુમાન થાય છે કે રસને ઉત્પન્ન કરનારી રૂપ વિગેરે સામગ્રીએ પોતાના

સજાતીય રૂપ વિગેરેને ઉત્પન્ન કરીને જ તે વખતે વિજાતીય રસ વિગેરેને ઉત્પન્ન કરેલાં હોવા જોઇએ. અને જો તેમ ન હોતતો રસ વખતે રૂપનું ભાન ન થાત. પરંતુ રસ વખતે રૂપનું ભાન થાય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે રસને ઉત્પન્ન કરનારી સામગ્રી એજરૂર રૂપને પણ ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે.

આરીતે રસદ્વારા સામગ્રીનું અને સામગ્રીદ્વારા રૂપનું અનુમાન બૌદ્ધો માને છે તે બૌદ્ધોએ રાત્રિને વિષે રૂપના પ્રત્યક્ષને જાણવા માટે શક્તિની જેમાં સ્ખલના ન હોય અને બીજાં સહકારિ કારણો જેમાં સંપૂર્ણ હોય તેવું કોઈને કોઇપણ કારણ જરૂર માનવુંજ જોઈએ.

આનો જવાબ આપતાં બૌદ્ધો જણાવે છે કે રસદ્વારા સામગ્રી અને સામગ્રીદ્વારા રૂપનું ભાન થાય છે તેમાં અમે કારણ હેતુ નથી માનતા પરંતુ સ્વભાવ હેતુ જ માનીએ છીએ. આવા પ્રકારના અન્યરૂપને ઉત્પન્ન કરનાર રૂપ અમુક પ્રકારના રસને ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યાં સ્વભાવ હેતુ છે. પરંતુ આ બૌદ્ધોના જવાબમાં પણ કાંઇ વજુદ નથી કારણ કે આ સ્વભાવ પણ પ્રતિબન્ધક કારણોના અભાવ અને સહકારિ કારણના સબંધ સિવાય નિશ્ચય કરી શકાતો નથી માટે કારણ હેતુ જરૂરી છે.

પૂર્વચર અને ઉત્તરચર અન્યહેતુમાં નથી સામાઈ શકતા તેની સિદ્ધિ—

पूर्वचरोत्तरचरयोर्न स्वभावकार्यकारणभावौ तयोः कालव्यवहितानुपलम्भात् ॥ ७१ ॥

અર્થ—પૂર્વચર અને ઉતરચર એ બન્ને હેતુઓ સ્વભાવ, કાર્ય અને કારણ હેતુ રૂપ નથી કારણકે સ્વભાવ

તથા કાર્યકારણભાવ ભિન્ન કાળમાં અમુક વખતને આંતરે થઈ શકતા નથી.

વિશેષાર્થ:—પૂર્વચર અને ઉત્તરચર હેતુઓનો સાધ્યની સાથે તાદાત્મ્ય સબંધ નથી અને તેટલાજ માટે તેઓ સ્વભાવહેતુમાં સમાઈ શકશે નહિં. કારણ કે સ્વભાવ હેતુ તાદાત્મ્ય સબંધ હોય તોજ સંભવી શકે છે. તેવીજ રીતે પૂર્વચર અને ઉત્તરચર હેતુઓનો સાધ્યની સાથે તદુત્પત્તિ સબંધ પણ નથી કે જેથી કાર્ય અને કારણ હેતુમાં સમાઈ શકે. કારણકે કાર્ય અને કારણહેતુ તદુત્પત્તિ સીવાય ઘટી શકતા નથી. આ બન્ને હેતુઓમાં સાધ્યની સાથે અમુક વખતનું આંતરૂં પડે છે તાદાત્મ્ય સંબંધમાં સાધ્ય અને સાધન સરખે ટાઇમે જોઈએ. તેમજ તદુત્પત્તિ સંબંધમાં કારણ પછી તરતજ કાર્ય જોઈએ આંતર હોવું ન જોઇએ જ્યારે આ બન્ને હેતુમાં અમુક વખતનું આંતરૂં પડે છે.

આ જૈનમતની માન્યતાપર બૌદ્ધો ખુલાસો કરતાં [illegible] છે [illegible] કાલનું વ્યવ[illegible] પણ [illegible]રણ ભાવ સ[illegible] શકે છે. જેમકે [illegible] પહેલાંની [illegible] અવસ્થાનુ જ્ઞાન સુ[illegible]ને ઉઠયા પછી વ[illegible] [illegible]ના જ્ઞાન[illegible] બને છે. તેમજ ભવિષ્યમાં થનારૂં મર[illegible] [illegible]શે નો[illegible] [illegible]ભાન [illegible]પર કાળના અ[illegible]કનો જોવામાં કારણ બને છે. આરીતે પૂર્વચ[illegible] [illegible]ાન ન[illegible] કાર્યકા[illegible]ભાવ ઘટી શકવાથી પૂર્વચર કાર્ય અને કારણમાં [illegible]નાર હો[illegible] [illegible]હોય છે.

પૂર્વોક્ત બૌદ્ધોની શંકાનુ સમાધાન

न चातिक्रान्तानागतयोर्जाग्रद्दशासंवेदनमरणयोः प्रबोधोत्पातौ प्रति कारणत्वं व्यवहितत्वेन निर्व्यापारत्वात्॥७२॥

અર્થ—ભૂતકાળમાં થયેલ સુતા પહેલાની જાગ્રત્ અવસ્થાનું ભાન સુઇને જાગ્યા પછાની વર્તમાન અવસ્થાનજ્ઞાનમાં કારણ નથી. તેમજ ભવિષ્યમાં થનારૂં મરણ વર્તમાનકાલીન ઉત્પાતમાં કારણ નથી કારણ કે સમયનું આંતરૂં પડતું હોવાથી તે બન્ને ક્રિયાસંયુક્ત નથી

વિશેષાર્થ:—કાર્ય, કારણના વ્યાપારની અપેક્ષા રાખનાર હોય છે. અને કારણના હોવાથી તે હોય છે પરંતુ અહિંતો જાગ્રદ્બોધ તે વખતે નાશ પામ્યા પછી કઈ રીતે જાગ્યા પછીના જ્ઞાનમાં ક્રિયાત્મક થઈ શકે. તેજ પ્રમાણે ભાવિ મરણ અત્યારે વિદ્યમાન નથા તો પછી તેનો વ્યાપાર વર્તમાન કાળના ઉત્પાતમાં કઇ રીતે ટકી શકે. આ રીતે બૌદ્ધે ઉઠાવેલી શંકા ઉડી જાય છે કારણકે કાર્ય કારણના વ્યાપારની અપેક્ષા રાખે છે.

કાય[illegible]રી થવામાં કારણના વ્યાપારની [illegible]:-

स्व[illegible]पारापेक्षिणी हि [illegible]र्यं प्रति प[illegible]र्थस[illegible] [illegible]स्वभ[illegible]
का[illegible] [illegible]व्यवस्था, [illegible]येव कलशं प्रति[illegible] ३ [illegible]३॥

અ[illegible] છે [illegible] નિ[illegible]ર્થમ[illegible] શંકાતોનત્યે) કારણપણા[illegible] વ્યવસ્થા [illegible] અને [illegible]ત[illegible]યમાં વ્યાપારની અપેક્ષા રાખે છે. જે[illegible] તેની [illegible]કાર્યમાં કુંભારમાં ઘડો બનાવવારૂપ ક્રિયાની અપેક્ષા [illegible].

વિશેષાર્થ:—કાર્ય, કારણની અપેક્ષા રાખનાર છે. દાખલા તરીકે, ઘડારૂપ કાર્યમાં કુંભારમાં ઘડો બનાવવારૂપ ક્રિયાની અપેક્ષા રહે છે.

ભિન્નકાળમાં રહેલ પદાર્થોનો પરસ્પર વ્યાપાર માનતાં અતિવ્યાપ્તિ:—

न च व्यवहितयोस्तयोर्व्यापारपरिकल्पनं न्याय्यमतिप्रसक्तेः

અર્થ:—જુદા જુદા સમયમાં રહેનારા તે બન્ને પદાર્થોમાં વ્યાપાર માનવો તે યોગ્ય નથી. કારણકે તેમ કરીએ તો અતિવ્યાપ્તિ થઇ જાય.

અતિવ્યાપ્તિનું દર્શન:—

परम्पराव्यवहितानां परेषामपि तत्कल्पनस्य निवारयितुमशक्यत्वात् ॥ ७९ ॥

અર્થ—પરંપરાએ જુદા જુદા વખતે રહેલા અન્ય પદાર્થોમાં પણ વ્યાપારની માન્યતા રોકી શકાશે નહિ.

વિશેષાર્થ:—જો અમુક કાળને આંતરે રહેલા પદાર્થોમાં પણ કાર્ય કારણભાવ ઘટાવીએ તો કોઈપણ જાતનો ચોક્કસ કાર્ય કારણભાવ નહિ ટકી શકે. ને પરંપરાએ જુદા જુદા વખતે રહેલા પદાર્થોમાં પણ વ્યાપાર ઘટી જશે. ઉપરોક્તરીતે અતીતકાળમાં થયેલ રાવણ તે ભવિષ્યમાં થનાર ચક્રવર્તિમાં કારણ બની જશે કારણકે તેઓમાં પણ આ રીતે વ્યાપારની કલ્પના રોકી શકાશે નહિં. પરંતુ આરીતે તો બનતું નથી. જ્યાં આગળ આંતરૂ–વ્યવધાન ન હોય અને કાર્યસાથે અન્વય અને વ્યતિકિને અનુસરનાર હોય તેજ શુદ્ધ કારણ છે. એટલે કારણ હોય ત્યાં કાર્ય હોય અને કાર્ય ન હોય ત્યાં કારણ ન હોય આ રીતના અન્વય વ્યતિરેક અને આંતરા રહિત કાર્યકારણભાવ ઘટી શકે છે. જો અન્વય અને વ્યતિરેક ન માનતાં કેવળ આંતરાર-

હિત જે પદાર્થ હોય તેને કારણ માનીએ તોપણ બરાબર નથી. દાખલા તરીકે અગ્નિ એ ધૂમાડાનું કારણ છે તે પ્રમાણે ધૂમાડાની સાથે રહેલ જમીન એ પણ ધૂમાડાનું કારણ બની જશે. આમાં આંતરાનું રહિતપણું તો છે પણ અન્વય ઘટી શકતો નથી માટે ધૂમાડાની પેઠે તે કારણ બની શકશે નહિ.

તેજ પ્રમાણે કાર્યકારણભાવની આપણે જે વ્યાખ્યા કરી તે વ્યાખ્યા પ્રસ્તુત બૌદ્ધની શંકાવાળા જાગ્રત્ અવસ્થાના જ્ઞાનમાં અને ભવિષ્યમાં થનાર મરણમાં ઘટે છે કે કેમ તે વિચારવું જોઇએ. જાગ્રદ્ અવસ્થાનું જ્ઞાન અને ભાવિમરણ આ બન્ને પોતાના કાર્ય હોય તે વખતે તો હોતા નથી. તે તો સ્પષ્ટ છે. એટલે કારણ કાર્યસાથે આંતરા રહિત હોય તેતો નિયમ ઉડી જાય છે.

હવે અમુક સમયના આંતરે રહ્યા છતાં તેમાં અન્વય ઘટી શકે છે એમ માનીએ તો જુદે જુદે વખતે રહેલા દરેક સાથે અન્વય ઘટી જાય. આ રીતે અન્વય પણ પ્રસ્તુત ઉદાહરણમાં ઘટી શકતો નથી. વ્યતિરેક સબંધનો વિચાર કરશું તો તે પણ ઘટી શકતો નથી.

આરીતે કાર્યકારણભાવનું એકે લક્ષણ અહિં ન ઘટી શકતું હોવાથી પૂર્વચર અને ઉતરચર કારણ હેતુમાં પણ સમાશે નહિ. પરંતુ પૂર્વચર અને ઉતરચરથી વિધિરૂપ અને નિષેધરૂપ બન્ને સાધ્યસિદ્ધ થાય છે. માટે પૂર્વચર અને ઉતરચર જુદા હેતુ તરીકે સ્વીકારવા એ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે.

સહચરહેતુની ભિન્નતા માટે આવશ્યકતા—

सहचारिणोः परस्परस्वरुपपरित्यागेन तादात्म्यानुपपत्तेः;

सहोत्पादेन तदुत्पत्तिविपत्तेश्च, सहचरहेतोरपि प्रोक्तेषु नानुप्रवेशः ॥ ७६ ॥

અર્થ—પરસ્પર સ્વરૂપના ત્યાગવડે રહેતા હોવાથી સહચારિઓનો તાદાત્મ્ય સબંધ ઘટી શકતો નથી. તેમજ સહચારીઓની ઉત્પત્તિ એકી સાથે થતી હોવાથી તદુત્પત્તિ સબંધ પણ ઘટી શકતો નથી. અને તેથી આ સહચરહેતુ સ્વભાવહેતુ કાર્યહેતુ કે કારણહેતુમાં સમાઇ શક્તો નથી.

વિશેષ—બે પદાર્થોનું એક સ્વરૂપ હોય ત્યારે તે પદાર્થોનો તાદાત્મ્યસબંધ બને છે પરંતુ આ સહચર હેતુમાં તો પરસ્પર સ્વરૂપ જુદું હોવાથી તાદાત્મ્ય સબંધ નથી. અને તાદાત્મ્યસબંધ ન હોવાથી સહચરહેતુ સ્વભાવ હેતુમાં સમાતો નથી. તેજ પ્રમાણે એક પદાર્થથી બીજા પદાર્થની તરત ઉત્પત્તિ થાય તેને તદુત્પત્તિ કહે છે. પરંતુ સહચર હેતુઓ તો સાધ્ય સાથેજ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તેઓનો તદુત્પત્તિ સબંધ ઘટી શકે નહિં. અને તેજ કારણથી તે કાર્ય કે કારણહેતુમાં પણ સમાઇ શકશે નહિં. છતાં સહચર હેતુઓ દ્વારા આપણે સ્પષ્ટ સાધ્ય સિદ્ધ થતું જોઇએ છીએ એટલે સહચર હેતુને આપણે જુદા હેતુ તરીકે સ્વીકાર્યા શીવાય છૂટકો નથી.

હવે છ પ્રકારના હેતુઓ કહ્યા તેનાં ક્રમસર ઉદાહરણો આપે છે.

અવિરુદ્ધ વ્યાપ્યોપલબ્ધિનું પંચાવયવી ઉદાહરણ—

ध्वनिः परिणतिमान् प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् यः प्रयत्ना

नन्तरीयकः स परिणतिमान्, यथा स्तम्भो, यो वा न परिणतिमान् स न प्रयत्नानन्तरीयको, यथा वान्ध्येय, प्रयत्नानन्तरीयकश्च ध्वनिः, तस्मात् परिणतिमानिति व्याप्यस्य साध्येनाविरुद्धस्योपलब्धिः साधर्म्येण वैधर्म्येणच ॥ ७७ ॥

અર્થ—શબ્દ પરિણુતિવાળો—પરિણામ ધર્મયુક્ત છે [પ્રતિજ્ઞા] કારણકે તે પ્રયન્ત પછી તરતજ ઉત્પન્ન થનારો છે. [હેતુ] જે જે પદાર્થ પ્રયત્ન પછી તરત ઉત્પન્ન થનાર હોય તે તે પદાર્થ પરિણુતિવાળા હોય છે [સાન્વય વ્યપ્તિ] જેમ કે સ્તંભ [સાધર્મ્ય દ્દષ્ટાન્ત] અથવા જે જે પરિણુતિવાળા ન હોય તે પ્રયત્નપૂર્વક થનાર હોતા નથી [વ્યતિરેક વ્યપ્તિ] જેમકે, વંધ્યાનો છોકરો [વૈધર્મ્ય દ્દષ્ટાન્ત], અને શબ્દ પ્રયત્નપૂર્વક ઉત્પન્ન થનારો છે. [ઉપનય] તેથી તે પરિણુતિવાળો છે [નિગમન] આ ઉદાહરણમાં સાધ્યની સાથે અવિરુદ્ધ વ્યાપ્યની હેતુ તેરીકેની વિદ્યમાનતા સાધર્મ્યથી અને વૈધર્મ્યથી એમ બન્ને પ્રકારે છે.

વિશેષાર્થ—આ ઉદાહરણમાં અનુમાનના પાંચે અવયવો દેખાડયાં છે. જેને માટે આચાર્ય મહારાજે કહ્યું છે કે વિશેષ અજ્ઞ પુરુષને માટે પાંચે અવયવોનો ઉપયોગ કરવામાં કાંઇ પણ દૂપણ નથી.

સાધ્યની સાથે અવિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—

अस्त्यत्र गिरिनिकुञ्जे धनञ्जयो धूमसमुपलंभादितिकार्यस्य ७८

અર્થ—આ પર્વત નિકુંજમાં અગ્નિ છે કારણકે ધુમા-

ડાનો યથાર્થ બોધ થાય છે. આ સાધ્યની સાથે કાર્યની અવિરુદ્ધ ઉપલબ્ધિ છે.

વિશેષાર્થ—આ ઉદાહરણમાં સાધ્ય 'અગ્નિ' છે અને તે અગ્નિનું વાસ્તવિક કાર્ય 'ધુમાડો' તે હેતુ તેરીકે છે માટે ધુમાડારૂપ કાર્ય સાધ્યની સાથે વાસ્તવિક હોવાથી કાર્યની અવિરુદ્ધ ઉપલબ્ધિ નામનો હેતુ છે. અને ત કારણને સાધ્ય તરીકે રાખી સિદ્ધ કરે છે. તેજ પ્રમાણે કાર્યકાર્ય વિરુદ્ધો-પલબ્ધિ સમજવી.

કારણાવિરુદ્ધોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—

भविष्यति वर्षं तथाविधवारिवाहविलोकनादिति कारणस्य ॥ ७९ ॥

અર્થ—વરસાદ થશે કારણકે વરસાદ યોગ્ય વાદળાં દેખાય છે આમાં કારણ અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ છે.

વિશેષાર્થ——આમાં 'વરસાદ'એ સાધ્ય છે. 'તેવા પ્રકારના વાદળાં' એ કારણ છે. વાદળાં એ વરસાદ આવવા માટેનુ સંગત કારણ છે. માટે સાધ્યરૂપ વરસાદ અને હેતુરૂપ વરસાદ યોગ્ય વાદળાં હોવાથી આ હેતુ **કારણાવિરુદ્ધોપ-લબ્ધિ** કહેવાય છે. તેજ પ્રમાણે કારણકારણાવિરુદ્ધોપ-લબ્ધિનો પણ આમાં સમાવેશ કરી લેવો.

પૂર્વચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—

उदेष्यति मुहूर्तान्ते तिष्यतारका पुनर्वसूदयदर्शनादिति पूर्वचरस्य ॥ ८० ॥

અર્થ—મુહૂર્તબાદ પુષ્યનક્ષત્ર ઉદય પામશે કારણ કે પુનર્વસૂનો ઉદય હાલ નજરે પડે છે. આ પૂર્વચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ છે.

વિશેષાર્થ—આમાં 'તિષ્યતારા' સાધ્ય છે અને હેતુ 'પુનર્વસૂ' છે. તિષ્યતારા (પૂષ્ય નક્ષત્ર) અને પુનર્વસુનો ઉદય અમુક અંતરે હોય છે. પ્રથમ તિષ્યતારા ઉદય પામે છે અને ત્યારબાદ પુનર્વસુ ઉદય પામે છે. એટલે તેઓ અનુક્રમે પૂર્વચર અને ઉત્તરચર કહેવાય છે. એટલે એકનો ઉદય બીજાના ઉદયનું ભાન કરાવે છે એથી પૂર્વચર 'પુનર્વસુ'ના ઉદયરૂપ હેતુથી સાધ્યરૂપ ઉત્તરચર 'તિષ્યતારા' સિદ્ધ થાય છે એટલે આ હેતુ **પૂર્વચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ** છે. આમાં પૂર્વપૂર્વચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિનો પણ સમાવેશ થાય.

ઉત્તરચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—

उदगुर्मुहूर्तात् पूर्वं पूर्वफल्गुन्य उत्तरफल्गुनीनामुद्गमोपलब्धेरित्युत्तरचरस्य ॥ ८१ ॥

અર્થ—મુહૂર્ત પહેલાં પૂર્વ ફલ્ગુની નક્ષત્ર ઉગ્યું છે કારણકે હાલ ઉત્તર ફાલ્ગુન નક્ષત્રનો ઉદય જણાય છે, આ ઉદાહરણમાં હેતુ તરીકે ઉત્તરચરની અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ છે.

વિશેષાર્થ—પૂર્વફલ્ગુની સાધ્ય છે. ઉત્તરફલ્ગુની હેતુ છે. પ્રથમ પૂર્વફલ્ગુની નક્ષત્ર ઉદય પામે છે અને ત્યારબાદ ઉત્તરફલ્ગુની નક્ષત્ર ઉદય પામે છે આવો ક્રમ અનુભૂત છે માટે જ તે બન્ને અનુક્રમે પૂર્વચર અને ઉત્તરચર કહેવાય છે. હવે હેતુતરીકે પૂર્વચર હોયતો પૂર્વચરાવિરુદ્ધોપ-

लब्धि કહેવાય. અહિયાં સાધ્ય પૂર્વચર છે અને હેતુ ઉત્તરચર છે માટે આ હેતુ ઉત્તરચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહેવાય છે. આમાં ઉત્તરોત્તરચરોપલબ્ધિ હેતુ પણ સંગ્રહિત કરી લેવો.

[22]સહચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિનુ ઉદાહરણ—

[23]अस्तीह सहकारफले रूपविशेषः समास्वाद्यमानरसविषादिति सहचरस्य ॥ ८२ ॥

અર્થ—આ કેરીને વિષે કોઇ ખાસ વિશિષ્ટરૂપ છે. કારણકે તેમાં ખાસ વિશિષ્ટ રસનો આસ્વાદ આવે છે. આ સહચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

વિશેષાર્થ—જે પદાર્થોની ઉત્પત્તિ સાથે હોય. અને જે સાથે રહેતા હોય તેને સહચર કહે છે. પદાર્થ માત્રમાં રૂપ રસ ગન્ધ અને સ્પર્શ પરસ્પર સહચર છે. આમાં વિશિષ્ટ રસથી રૂપનું ભાન કરવામાં આવે છે તેથી રસ એ **સહચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ** છે. કારણકે વિશિષ્ટ રૂપ સાધ્ય છે અને વિશિષ્ટ રસ હેતુ છે. અને તે વિશિષ્ટ રસરૂપ સાધ્યની સાથે અવિરુદ્ધસહચર છે.

આરીતે સાધ્યની સાથે સાક્ષાત્ વાસ્તવિક સબંધ ધરાવનારા પદાર્થો હેતુ તેરીકે મુકવામાં આવે તો તે સાક્ષાત્ સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે. તેમજ પરંપરાએ વાસ્તવિક સબંધ

22 નૈયાયિકો સહચરને સંયોગ અને એકાર્થસમવાયિ કહે છે.

23 સરખાવો:—

अविरुद्धोपलब्धिर्विधौ षोढा, व्याप्यकार्यकारणपूर्वोत्तरसहचरभेदात् ॥५९॥ —परीक्षामुख पृष्ट. ४५

ધરાવનાર પદાર્થો પણ હેતુ તેરીકે વપરાયા હોય તો તે પણ પરંપરાએ વાસ્તવિક સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે. દાખલા તેરીકે, અહિંઆં 'કોશ (ઘડાની અવસ્થા વિશેષ) થયો હોવો જોઇએ કારણકે હાલ ઘડો નજરે પડે છે.' આમાં સાધ્ય કોશ તેનું કાર્ય કુશુલ અને તેનુ કાર્ય ઘડો તે અહિં હેતુ તેરીકે છે એટલે તે કોશરૂપ સાધ્ય સિદ્ધ થાય છે.

[24]અવિરુદ્ધોપલબ્ધિના આરીતે છ પ્રકારો વિવિધ સાધ્ય સિદ્ધ કરે છે.

હવે સાધ્યની સાથે કઇ અને કેટલી વસ્તુઓ બાધક હોય છે કે જેની વિદ્યમાનતાથી સાધ્ય સિદ્ધ થતું નથી તે જણાવે છે.

વિરુદ્ધોપલબ્ધિના પ્રકાર—

[25]विरुध्धोपलब्धिस्तु प्रतिषेधप्रतिपत्तौ सप्तप्रकारा॥८३॥

અર્થ—નિષેધરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિમાં વિરુદ્ધોપબ્ધિ સાત પ્રકારની છે.

વિરુદ્ધોપલબ્ધિનો પ્રથમ પ્રકાર—

तत्राद्यास्त्रभावविरुद्धोपलब्धिः ॥८४॥

અર્થ:—તે વિરુદ્ધોપલબ્ધિમાં પહેલી સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ છે.

વિશેષ—અવિરુદ્ધોપલબ્ધિમાં આ ભેદ લીધો ન હતો. કારણકે તે અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ વિધિની સાધક હતી. અને જે

---

૨૪ સરખાવો स्वभावः कारणं कार्यमेकार्थसमवायि विरोधिचेति पञ्चधा साधनम्
પ્રમાણ મીમાંસા સૂત્ર ૧-૨-૧૨ પૃષ્ઠ ૬૧

૨૫ विरुद्धतदुपलब्धिःप्रतिषेधे यथा પરીક્ષામૂખ પૃષ્ઠ ૫૧

વસ્તુ સાધવાની છે તેનો સ્વભાવ હેતુ તેરીકે મુકાય નહિ. કેમકે વસ્તુનો સ્વભાવ જાણવામાં આવે તો તે વસ્તુ સ્હેજે જણાએલી હોય છે.અને પછી જાણેલ વસ્તુને ફરી જાણવાની અનુમાનમાં જરૂર રહેતી નથી માટે ત્યાં આ ભેદ લીધો ન હતો.

અહિંઆં સાધ્યનો સ્વભાવ તેથી વિરુદ્ધ સ્વભાવ હેતુ તરીકે હોય તો પ્રતિષેધ્ય સાધ્ય સિદ્ધથાય તેને **સ્વભાવ વિરુદ્ધોપલબ્ધિ** કહેવામાં આવે છે. વસ્તુનો સ્વભાવ વસ્તુમાં રહેછે અને વિરુદ્ધસ્વભાવ વિરુદ્ધવસ્તુમાં રહેછે. અને તે વિરુદ્ધવસ્તુ વાસ્તવિક વસ્તુને સિદ્ધ ન કરી શકે. માટે નિષેધની સિદ્ધિમાં સમર્થ એવા વિરુદ્ધોપલબ્ધિના ભેદમાં આ પ્રકાર પાડવાની ખાસ આવશ્યકતા રહે છે. દિગમ્બરોએ આ સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ માની નથી.

સ્વભાવ વિરૂદ્ધોપલબ્ધિનુ ઉદાહરણઃ—

[२१]यथा नास्त्येव सर्वथैकान्तोऽनेकान्तस्योपलम्भात् ॥८५॥

અર્થ—જેમકે, સર્વથા એક ધર્માત્મક (વસ્તુ) નથી કારણકે દરેક પદાર્થ અનેક ધર્માત્મક સ્પષ્ટ જણાય છે.

વિશેષાર્થઃ—આ સ્વભાવ વિરુદ્ધોપલબ્ધિ બૌદ્ધો માને છે તે પ્રમાણે કોઈપણ રીતે અનુપલબ્ધિરૂપ ઠરી શકતી નથી.

આ ઉદાહરણમાં પ્રતિષેધ્ય ' સર્વથા એકાન્ત' ને તેના સ્વભાવની સાથે તદ્દન વિરુદ્ધ સ્વભાવ અનેકાન્તનો છે. અને તે અનેકાન્તની વિદ્યમાનતા હેતુ તેરીકે હોવાથી તે એકાન્તે નિષેધરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે.

અહિં આગળ બૌદ્ધ દલાલ કરેછે કે જે હેતુ નિષે-

---

२१ स्वभावविरुद्धोपलब्धिर्यथा नाऽत्रशीतस्पर्शो भेरिति
न्यायबिन्दु पृ४. ४९.

धर्म साध्य सिद्धकरे ते सर्व अनुपलब्धिमां समाववा जोईए. तो पछी आ स्वभावविरुद्धोपलब्धिने तमे केम उपलब्धिना भेद तरीके गणो छो ?

जैनो आनो उत्तर आपतां जणावेछे के स्वभाव विरुद्धोपलब्धिमां कोइपण रीते अनुपलब्धि घटी शकती नथी. कारणके अनुपलब्धि एटले अभाव. परंतु अहिंआं तो विरुद्ध स्वभावनो हेतु तरीके भाव छे एटले तेने अनुपलब्धिमां घटावी न शकाय.

हवे आ उत्तरनो जवाब आपतां बौद्धो कहेछे के सर्वथा एकान्त अने अनेकान्तनो अग्नि अने शीतस्पर्श जेवो विरोध परस्पर स्वभावनी प्राप्ति न होवाथी ज जणाय छे. ने आ परस्पर स्वभावनी अप्राप्ति होवाना कारणथी स्वभाव विरुद्धोलब्धि अनुपलब्धि पूर्वकज थाय छे माटे तेने अनुपलब्धिमां समावेश करवो व्याजबी छे.

जैनो कहेछेके एम मानो तो हेतुना प्रत्यक्षपूर्वक अनुमान थाय छे तो ते अनुमान पण प्रत्यक्ष थइ जाय. जेवीरीते तमे अहिं वास्तविक स्वभावनी अनुपब्धि होवाथी विरुद्ध स्वभाव जणाय छे एम मानी तेने अनुपलब्धिमां समावो छो, तेम प्रत्यक्षथी अनुमान थाय छे माटे प्रत्यक्षज अनुमान थवुं जोइए. परंतु तेम थतुं नथी.

आरीते अनुपलब्धिना बौद्धोए पाडेला केटलाक भेदो परस्पर मान्यता भेदवाळा छे.

विरुद्धोपलब्धिना बीजा प्रकारः—

प्रतिषेध्यविरुद्धव्याप्तादीनामुपलब्धयः षट् ॥८६॥

અર્થ—નિષેધ કરવા યોગ્ય પદાર્થથી સાક્ષાત્ વિરુદ્ધ વ્યાપ્ય વિગેરેની ઉપલબ્ધિઓ છ પ્રકારની છે.

વિશેષ—નિષેધકરવા યોગ્ય પદાર્થ તેથી વિરુદ્ધ સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય, કાર્ય, કારણ, પૂર્વચર, ઉત્તરચર અને સહચરની ઉપલબ્ધિ છ પ્રકારે થાય છે.

વિરુદ્ધ વ્યાપ્યોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધ કાર્યોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધ કારણોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધ પૂર્વચરોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધ ઉત્તરચરોપલબ્ધિ અને વિરુદ્ધ સહચરોપલબ્ધિ એ છ અને પૂર્વોક્ત વિરુદ્ધ સ્વભાવોપલબ્ધિ એમ સાત પ્રકારે વિરુદ્ધોપલબ્ધિ છે.

કોઈપણ સાધ્ય સિદ્ધકરવું હોયતો તેના વાસ્તવિક કાર્ય કારણ વિગેરે દ્વારા તે સિદ્ધ થાય છે. તેજરીતે સાધ્યનો નિષેધ ત્યારે સિદ્ધ કરી શકાય કે સાધ્યના વાસ્તવિક કાર્ય-કારણ ન હોય પરંતુ સાધ્યથી વિપરીત વ્યાપ્ય કાર્ય કારણ હેતુ તરીકે હોય. અહિં તેજપ્રમાણે, તે વિપરીતતાને લઈને વિરુદ્ધોપબ્ધિના સાત ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે.

વિરુદ્ધ વ્યાપ્યોલબ્ધિનું ઉદાહરણ:—

विरुद्धव्याप्योपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य पुंसस्तत्त्वेषु निश्चयस्तत्र सन्देहात् ॥८७॥

અર્થ—આ પુરુષને તત્ત્વોનેવિષે નિશ્ચય નથી કારણકે તેમાં તેને સંદેહ છે. આ વિરુદ્ધ વ્યાપ્યોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

વિશેષ—નિષેધ કરવા યોગ્ય પદાર્થથી વિરુદ્ધ પદાર્થનું વ્યાપ્ય જે અનુમાનમાં હેતુ તરીકે હોય તો તે હેતુને વિરુદ્ધ વ્યાપ્યોપલબ્ધિ કહે છે.

પ્રસ્તુત ઉદાહરણમાં પુરુષનો તત્ત્વને વિષે નિશ્ચય તે નિષેધ કરવા યોગ્ય છે. અને તે નિશ્ચયથી વિરુદ્ધ અનિશ્ચય છે. અને આ અનિશ્ચય સન્દેહનો વ્યાપક છે અને સન્દેહ વ્યાપ્ય છે. પ્રતિષેધ્યનો વરુદ્ધવ્યાપ્ય સન્દેહ પ્રસ્તુત અનુમાનમાં હેતુ તેરીકે છે માટે આ હેતુ વિરુદ્ધ વ્યાપ્યોપલબ્ધિ છે. તેજ પ્રમાણે 'અહિં શીત સ્પર્શ નથી ઉષ્ણતા હોવાથી' વિગેરે ઉદાહરણો પણ આમાં સમાવી શકાય છે

વિરુદ્ધ કાર્યોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ:—

विरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा—

न विद्यतेऽस्य क्रोधाद्युपशान्तिर्वदनविकारादेः ॥८८॥

અર્થ—આને ક્રોધનો ઉપશમ નથી કારણકે તેના મૂખ ઉપર (ક્રોધના) વિકારો જણાય છે. આ ઉદાહરણ વિરુદ્ધ કાર્યોપલબ્ધિનું છે.

વિશેષ—નિષેધ કરવા યોગ્યથી વિરુદ્ધનું કાર્ય જે અનુમાનમાં હેતુ તેરીકે હોય તે હેતુને **વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ** કહે છે.

આ ઉદાહરણમાં નિષેધકરવાયોગ્ય ક્રોધનો ઉપશમ છે ને તેથી વિરુદ્ધ ક્રોધનો અનુપશમ છે. અને જ્યારે ક્રોધ શમ્યો ન હોય ત્યારેજ વદનવિકાર–મૂખ ઉપર લાલાશ અને આદિ શબ્દથી હોઠ ફડફડવા વિગેરે કાર્ય બને છે. અને આ પ્રતિષેધ્ય વિરુદ્ધ કાર્ય આ અનુમાનમાં હેતુ તેરીકે મુકાયેલ છે માટે આ હેતુ વિરુદ્ધ કાર્યોપલબ્ધિ કહેવાયછે. તે પ્રમાણે 'અહિં શીત નથી કારણકે ધૂમાડો જણાય છે' વિગેરે ઉદાહરણો જાણી લેવાં.

विरुद्ध કારણોપલબ્ધિનુ ઉદાહરણ:—

विरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा:—

नास्य महर्षेरसत्यं वचः समस्ति रागद्वेषकालुष्याकलङ्कित ज्ञानसंपन्नत्वात् ॥ ८९ ॥

અર્થ—આ મહર્ષિનું વચન અસત્ય નથી કારણકે તે રાગદ્વેષરૂપ કાલુષ્યથી અકલંકિત જ્ઞાનવાળા છે.

વિશેષાર્થ:—નિષેધ કરવા યોગ્ય પદાર્થથી વિરુદ્ધનું કારણ જે અનુમાનમાં હેતુ તરીકે યોજાયેલ હોય તે હેતુને વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિ કહે છે.

આ ઉદાહરણમાં નિષેધકરવા યોગ્ય અસત્ય વચન છે. અને તેનું વિરુદ્ધ સત્યવચન છે. અને આ સત્યવચન ત્યારેજ બોલાય કે જો રાગદ્વેષરૂપ સ્વાર્થથી રહિત તેનામાં શુદ્ધજ્ઞાન હોય. કારણકે શુદ્ધજ્ઞાન વિના સત્ય ન સંભવી શકે. અને તે જ્ઞાન પૂર્વાપર વિરોધરહિત વાસ્તવિક છે કે અવાસ્તવિક છે તે તેના બોલવા ઉપરથી સિદ્ધ થતાં સત્ય સ્હેજે સિદ્ધ થાય છે. અને તે સિદ્ધ થતાં અસત્યનો નિષેધ સિદ્ધ થાય. એટલે સત્યનું કારણ શુદ્ધ જ્ઞાન આ અનુમાનમાં હેતુ તરીકે હોવાથી આ હેતુ વિરુદ્ધ કારણોપલબ્ધિ છે. તેજ પ્રમાણે 'આ પ્રાણિને સુખ નથી. કારણકે તેના હૃદયમાં કોઇપણ જાતનું શલ્ય છે.' વિગેરે ઉદાહરણો પણ સમજવાં.

વિરુદ્ધ પૂર્વચરોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ:—

विरुद्धपूर्वचरोपलब्धिर्यथा—

नोद्गामिष्यति मुहूर्तान्ते पुष्यतारा रोहिण्युद्गमात् ॥९०॥

અર્થ—મુહૂર્ત્ત પછી પુષ્ય નક્ષત્ર ઉગશે નહિ કારણ

કે હાલ રોહિણી નક્ષત્ર ઉગેલું છે. આ ઉદાહરણ વિરુદ્ધ પૂર્વચરોપલબ્ધિનું છે.

વિશેષાર્થ—નિષેધકરવા યોગ્ય સાધ્યથી વિરુદ્ધ પદાર્થ તેનો પૂર્વચર જે અનુમાનમાં હેતુ તરીકે યોજાયેલ હોય તે હેતુને **વિરુદ્ધ પૂર્વચરોપલબ્ધિ** કહે છે.

આ ઉદાહરણમાં નિષેધ કરવાયોગ્ય પુષ્યનક્ષત્રનો ઉદય છે. તેથી વિરુદ્ધ મૃગશીર્ષ નક્ષત્રનો ઉદય છે. પુષ્ય નક્ષત્રનું પૂર્વચર પુનર્વસુ અને મૃગશાર્ષનું પૂર્વચર નક્ષત્ર રોહિણી નક્ષત્ર છે. તેથી પ્રતિષેધ્ય પુષ્ય નક્ષત્રના વિરુદ્ધ એવા મૃગશીર્ષનું પૂર્વચર રોહિણી નક્ષત્ર તે આ ઉદાહરણમાં હેતુ તરીકે મુકાયેલ છે. માટે આ 'રોહિણીનો ઉદય' એ હેતુ વિરુદ્ધ પૂર્વચરોપલબ્ધિ છે. તેજપ્રમાણે 'મુહૂર્ત પછી શકટ નક્ષત્ર ઉદય નહિ પામે કારણ કે હાલ રેવતીનો ઉદય છે.' વિગેરે દૃષ્ટાન્તો સમજી લેવાં.

વિરુદ્ધોત્તરચરોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—

विरुद्धोत्तरचरोपलब्धिर्यथा—नोदगान्मुहूर्तात्पूर्वं मृगशिरः पूर्वफल्गुन्युदयात् ॥९१॥

અર્થ—મુહૂર્ત પહેલાં મૃગશિર નક્ષત્ર ઉગ્યું નથી કારણકે હાલ પૂર્વફાલ્ગુની નક્ષત્રનો ઉદય નજરે પડે છે. આ ઉદાહરણ વિરુદ્ધોત્તરચરોપલબ્ધિનું છે.

વિશેષાર્થ—પ્રતિષેધ્ય વસ્તુથી વિરુદ્ધ પદાર્થનું ઉત્તરચર જે અનુમાનમાં હેતુ તરીકે યોજાયેલ હોય તે હેતુને **વિરુદ્ધોત્તરચરોપલબ્ધિ** કહે છે.

રોહિણી, મૃગશીર્ષ અને આર્દ્રા આ ત્રણમાં મૃગશીર્ષનું પૂર્વચર રોહીણી અને ઉત્તરચર આર્દ્રા નક્ષત્ર છે. આ ઉદાહરણમાં મૃગશિર પ્રતિષેધ્ય છે ને તેનું વિરુદ્ધ મઘા નક્ષત્રનો ઉદય છે. મૃગશિરનું ઉત્તરચર આર્દ્રા અને માઘાનું ઉત્તરચર પૂર્વફાલ્ગુન નક્ષત્ર છે.તેથી મૃગશીર્ષના વિરુદ્ધ એવા મઘાનક્ષત્રનું ઉત્તરચર પૂર્વફાલ્ગુન છે ને તે અહિં હેતુ તરીકે મૂકાયેલ છે. માટે 'પૂર્વફાલ્ગુની' એ હેતુ વિરુદ્ધોત્તરચરોપલબ્ધિ છે.

વિરુદ્ધ સહચરોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ:—

विरुद्धसहचरोपलब्धिर्यथा–नास्त्यस्य मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनात् ॥९२॥

અર્થ—આ માણસને ખોટું જ્ઞાન નથી કારણકે તેને સમ્યગ્દર્શન છે.

વિશેષાર્થ—નિષેધ કરવાયોગ્ય પદાર્થથી વિરુદ્ધ પદાર્થનું સહચર જે અનુમાનમાં હેતુ તરીકે હોય તે અનુમાનને **વિરુદ્ધસહચરોપલબ્ધિ** કહે છે.

પ્રતિષેધ્ય મિથ્યાજ્ઞાનની સાથે વિરુદ્ધ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. અને તે સમ્યગ્જ્ઞાનનું સહચર સમ્યગ્દર્શન છે તેથી તે પ્રતિષેધ્યનો વિરુદ્ધ સહચર છે. ને તે હેતુ તરીકે હોવાથી આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ હેતુ વિરુદ્ધ સહચરોપલબ્ધિ છે.

સાક્ષાત્ વિરોધ ધરાવતા હેતુઓ આ સાત પ્રકારે સંભવી શકે છે. બાકી પરંપરાએ વિરોધ દર્શાવનારા હેતુઓ અનેક પ્રકારે થાય છે. છતાં તેનો પણ આમાં અંતર્ભાવ કરી લેવો. જેમકે, કાર્યવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, વ્યાપકવિરુદ્ધોપલબ્ધિ

અને કારણુવિરુદ્ધોપલબ્ધિ આ ત્રણુનો સ્વભાવ વિરુદ્ધોપલબ્ધિમાં સમાવેશ કરી શકાય. તેમજ કારણુવિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ વિગેરે ભેદો વિરુદ્ધ કાર્યોપલબ્ધિમાં સમાવેશ કરી શકાય છે.

આરીતે વિધિ અને નિષેધને સિદ્ધ કરવામાં સમર્થ ઉપલબ્ધિરૂપ હેતુ બત્રીસ પ્રકારે થાય છે. અવિરુદ્ધોપલબ્ધિના છ ભેદ અને વિરુદ્ધોપલબ્ધિના સાક્ષાત્ સાતભેદ અને પરંપરાએ ઓગણીસ ભેદ, એમ કુલ મળીને બત્રીસ પ્રકારના હેતુઓ સાધ્યની સાથે જુદા જુદા સમ્બન્ધો દ્વારા ઘટી શકે છે.

આરીતે સાત પ્રકારના હેતુઓ પોતે જે વિધિરૂપ સાધ્ય સિદ્ધ કરતા હોય તેનાથી ઉલટા–વિરૂધ્ધ પદાર્થના નિષેધ રૂપ સાધ્યને પણ તેજ હેતુઓ સિદ્ધ કરે છે. આ વિરૂદ્ધોપલબ્ધિ હેતુઓના માત્ર સાત પ્રકાર એટલામાટે છે કે આ સાત હેતુઓ નિષેધ યોગ્ય પદાર્થથી સાક્ષાત્ વિરુદ્ધ છે. પરંપરાના વિરોધને આશ્રયીને હેતુઓનો વિચાર કરીએ તો તેના ઘણા પેટા ભાગ થવા સંભવ છે. અને તે આ પ્રમાણે છે.

૧ કારણ વિરુદ્ધ કાર્યોપલબ્ધિ
૨ વ્યાપક વિરુદ્ધ કાર્યોપલબ્ધિ
૩ કારણ વ્યાપક વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ
૪ વ્યાપક કારણ વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ
૫ કારણ વિરુદ્ધ કારણોપલબ્ધિ
૬ વ્યાપક વિરુદ્ધ કારણોપલબ્ધિ
૭ કારણ વ્યાપક વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિ
૮ વ્યાપક કારણ વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિ
૯ કારણ વિરુદ્ધ વ્યાપ્યોપલબ્ધિ
૧૦ વ્યાપક વિરુદ્ધ વ્યાપ્યોપલબ્ધિ

૧૧ કારણ વ્યાપક વિરુદ્ધ વ્યાપ્યોપલબ્ધિ
૧૨ વ્યાપક કારણ વિરુદ્ધ વ્યાપ્યોપલબ્ધિ
૧૩ કારણ વિરુદ્ધ સહચરોપલબ્ધિ
૧૪ વ્યાપક વિરુદ્ધ સહચરોપલબ્ધિ
૧૫ કારણ વ્યાપક વિરુદ્ધ સહચરોપલબ્ધિ
૧૬ વ્યાપક કારણ વિરુદ્ધ સહચરોપલબ્ધિ
૧૭ કાર્યવિરુદ્ધોપલબ્ધિ
૧૮ વ્યાપક વિરુદ્ધોપલબ્ધિ
૧૯ કારણ વિરુદ્ધોપલબ્ધિ

૧ કારણ વિરૂદ્ધ કાર્યોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—'આને હિમથી ઉત્પન્ન થએલ રોમ હર્ષ વિશેષ નથી. કારણકે ધૂમાડો દેખાય છે.' આમાં પ્રતિષેધ્ય રોમહર્ષવિશેષ છે અને તેનું કારણ હિમ છે. અને હિમની વિરૂદ્ધ વસ્તુ અગ્નિ છે ને અગ્નિનું કાર્ય ધૂમાડો છે. અને આ ધૂમાડાની ઉપલબ્ધિ–વિદ્યમાનતા હેતુ તરીકે હોવાથી રોમહર્ષવિશેષનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

૨ વ્યાપક વિરુદ્ધ કાર્યોપલબ્ધિનું ઉદાહરણઃ—'અહિંઆં શીતસ્પર્શવિશેષ નથી. કારણકે ધૂમાડો નજરે પડે છે' આ અનુમાનમાં 'શીતસ્પર્શવિશેષ' પ્રતિષેધ્ય સાધ્ય છે અને 'ધૂમાડો હોવાથી' એ હેતુ છે. પ્રતિષેધ્ય 'વિશિષ્ટશીતસ્પર્શનું' વ્યાપક શીતસામાન્ય અને આ શીતસામાન્યથી તદ્દન ઉલટો વિરૂદ્ધપદાર્થ અગ્નિસામાન્ય છે. અને અગ્નિથી ઉત્પન્ન થનાર ધૂમાડા રૂપ કાર્યની ઉપલબ્ધિ–વિદ્યમાનતા હેતુરૂપે હોવાથી વિશિષ્ટશીતસ્પર્શનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

૩ કારણવ્યાપક વિરૂદ્ધ કાર્યોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ–'અહિંઆં રોમ હર્ષવિશેષ નથી. કારણકે ધૂમાડો દેખાયછે.' આ અનુમાનમાં પ્રતિષેધ્ય રોમહર્ષવિશેષ ને હેતુ તરીકે ધૂમાડોછે. રોમહર્ષવિશેષનું કારણ વિશિષ્ટ હિમ છે. અને આહિમ હિમપણાથી વ્યાપ્તહોવાથી હિમત્વ વ્યાપક છે.

અને એ હિમત્વથી વિરૂદ્ધ પદાર્થ અગ્નિછે. ને અગ્નિનું કાર્ય ધૂમાડો છે. ને તે ધૂમાડાની ઉપલબ્ધિ–વિદ્યમાનતા હેતુ તેરીકે હોવાથી વિશિષ્ટરોમહર્ષનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

૪ વ્યાપક કારણ વિરૂદ્ધ કાર્યોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—'અહિંઆં શીતસ્પર્શ વિશેષ નથી. કારણકે ધૂમાડો દેખાય છે.' આ અનુમાનમાં શીતસ્પર્શવિશેષનું વ્યાપક શીતસ્પર્શમાત્ર છે. તે શીતસ્પર્શમાત્રનું કારણ હિમ અને હિમથી વિરૂદ્ધ પદાર્થ અગ્નિછે. અને તે અગ્નિનું કાર્ય ધૂમાડો છે. અને ધૂમાડાની ઉપલબ્ધિ હેતુ તેરીકે હોવાથી શીતસ્પર્શવિશેષનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે

આ ચારે ઉદાહરણો વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિના પેટા વિભાગ રૂપે છે. વિરુદ્ધ કાર્યોપલબ્ધિમાં પ્રતિષેધ્યપદાર્થના સાક્ષાત્ વિરુદ્ધ કાર્યની વિદ્યમાનતા હેતુ તેરીકે હતી. ત્યારે આ ચાર ઉદાહરણોમાં પરંપરાએ વિરુદ્ધ કાર્યની ઉપલબ્ધિ છે. એટલે પ્રતિષેધ્ય પદાર્થના સંગત કારણ, સંગત વ્યાપક, સંગત કારણવ્યાપક અને સંગત વ્યાપકકારણ ઘટાવી છેલ્લા પદાર્થના વિરુદ્ધકાર્યની ઉપલબ્ધિ હેતુ તેરીકે ઘટાવવામાં આવી છે.

પહેલા બે ઉદાહરણોમાં સાક્ષાત્ વિરુદ્ધ કાર્યોપલબ્ધિ કરતાં કારણ અને વ્યાપક એકેક વસ્તુનું આંતરૂં છે. જ્યારે છેલ્લા બે ઉદાહરણોમાં કારણ-વ્યાપક અને વ્યાપકકારણ એમ બે બેનું આંતરૂં છે. આ રીતે આ ચારે ઉદાહરણો પરંપરા વિરુદ્ધ કાર્યોપલબ્ધિના હેતુ તેરીકે કહેવાય છે. આ ચારે ઉદાહરણોમાં જે પદાર્થ વિરુદ્ધ કાર્યોપલબ્ધિના ઉદાહરણમાં હેતુ તેરીકે છે તેજ પદાર્થ અહિંઆં પરંપરાના ચારે ઉદાહરણોમાં પણ હેતુ તેરીકે છે. પરંતુ પરંપરાએ માનવાથી ફેરમાત્ર એટલો પડયો કે દરેકના સાધ્ય બદલાતાં ગયાં. છતાં પહેલા અને ત્રીજા તેમજ બીજા અને ચોથા ઉદાહરણમાં તો સાધ્ય એકનું એકજ છે. કારણકે તેમાં વ્યાપ્ય વ્યાપક અપેક્ષા ભેદથી અંતર્ગત કરી લેવામાં આવ્યો છે. આજ પ્રમાણે, વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધવ્યાપ્યોપલબ્ધિ અને વિરૂદ્ધસહચરોપલબ્ધિના પણ ચાર ચાર અવાન્તર ભેદો પડે છે.

૫. કારણ વિરૂદ્ધ કારણોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—'આ પુરૂષને મિથ્યાત્વ મોહનીયનું આવરણ નથી. કારણકે તે તત્ત્વાર્થનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરતો જણાય છે.' આમાં પ્રતિષેધ્ય મિથ્યાત્વઆવરણ છે તે હેતુ તેરીકે તત્ત્વાર્થના ઉપદેશનું ગ્રહણ છે. પ્રતિષેધ્ય મિથ્યાત્વમોહનીયનું આવરણ મિથ્યાજ્ઞાન હોય તો ઉત્પન્ન થાય છે એટલે મિથ્યાજ્ઞાન મિથ્યાત્વનું કારણ છે. આ મિથ્યાજ્ઞાનથી વિરૂદ્ધ સમ્યગ્જ્ઞાન છે અને એ સમ્યગ્ જ્ઞાન પણ તત્ત્વાર્થના ઉપદેશને ગ્રહણ કરવાથી થાય છે. (ગ્રહણશબ્દ એટલા માટે લેવો પડેછે કે કેટલીકવાર શ્રવણકર્યામાત્રથી તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી.) માટે તત્ત્વાર્થના ઉપદેશનું ગ્રહણ એ સમ્યગ્જ્ઞાનનું કારણ છે. ને તે તત્ત્વાર્થના ઉપદેશના ગ્રહણની વિદ્યમાનતા—ઉપલબ્ધિ હેતુ તેરીકે હોવાથી મિથ્યાત્વ આવરણનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

૬ વ્યાપક વિરૂદ્ધ કારણોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—'આ પુરુષના આત્માને વિષે વિશિષ્ટ મિથ્યાજ્ઞાન નથી. કારણ કે તત્ત્વાર્થનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરતો તે જણાય છે.' આ અનુમાનમાં વિશિષ્ટ મિથ્યાજ્ઞાનનું વ્યાપક મિથ્યાજ્ઞાનમાત્ર છે. અને તેનું વિરૂદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનમાત્ર છે અને તેનું કારણ તત્ત્વાર્થોપદેશ ગ્રહણ છે. આ તત્ત્વાર્થોપદેશ ગ્રહણની વિદ્યમાનતા ઉપલબ્ધિ હેતુ તેરીકે હોવાથી વિશિષ્ટમિથ્યાજ્ઞાનનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

૭ કારણ વ્યાપક વિરૂદ્ધ કારણોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—'આને મિથ્યાત્વમોહનીયનું આવરણ નથી. કારણ કે તત્ત્વાર્થનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરતો તે જણાય છે.' આમાં પ્રતિષેધ્ય મિથ્યાત્વમોહનીયનું આવરણ છે. અને તે મિથ્યાવરણનું કારણ વિશિષ્ટમિથ્યાજ્ઞાનને તેનું વ્યાપક મિથ્યાજ્ઞાનમાત્ર છે. અને આ મિથ્યાજ્ઞાનમાત્રનું વિરૂદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનમાત્ર અને તેનું કારણ તત્ત્વાર્થના ઉપદેશનું ગ્રહણ છે. ને તેની વિદ્યમાનતા ઉપલબ્ધિ હેતુ તેરીકે હોવાથી મિથ્યાત્વમોહનીયના આવરણનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

૮ વ્યાપક કારણ વિરૂદ્ધ કારણોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—'આને વિશિષ્ટ મિથ્યાત્વ મોહનીયનું આવરણ નથી. કારણકે તે તત્ત્વાર્થનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરતો જણાય છે.' વિશિષ્ટ મિથ્યાત્વ આવરણનું વ્યાપક મિથ્યાવરણસામાન્ય છે. આ મિથ્યાવરણસામાન્ય મિથ્યાજ્ઞાનથી થાય છે માટે મિથ્યાજ્ઞાન એ કારણ છે. ને તે મિથ્યાજ્ઞાનથી વિરૂદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનનું કારણ તત્ત્વાર્થોપદેશગ્રહણ છે. અને તે તત્ત્વાર્થોપદેશ ગ્રહણની વિદ્યમાનતા–ઉપલબ્ધિ હેતુ તરીકે હોવાથી આ મિથ્યાવરણવિશેષનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

આરીતે વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિની પેઠે પરંપરાએ આના પણ ચાર ભેદ થાય છે. અને તે ચારે ભેદો વિરુદ્ધ કારણોપલબ્ધિમાં સમાવવામાં આવ્યા છે. આ ચાર ઉદાહરણો પૈકી પહેલું અને ત્રીજું ઉદાહરણ એકસરખું છે પરંતુ વ્યાપ્ય વ્યાપક ત્રીજા ઉદાહરણમાં જુદા પાડવામા આવ્યા છે. જ્યારે પહેલા ઉદાહરણમાં વ્યાપ્ય વ્યાપકનો ભેદ પાડવામાં નથી આવ્યો. ચોથા ઉદાહરણમાં પણ પહેલા અને તીજા જેવુંજ પ્રતિષેધ્ય સાધ્ય છે પરંતુ વ્યાપ્ય વ્યાપક ભાવ ઘટાવવા માટે 'વિશિષ્ટ' પદ મુકવામાં આવ્યું છે. આમાં પણ દરેક ઉદાહરણમાં હેતુ તરીકે એક હોવા છતાં એક અને બે પદાર્થના આંતરાને અનુસરીને પરંપરાએ કારણોપલબ્ધિ હેતુ તરીકે પ્રતિષેધ્ય પદાર્થ ઘટાવવામાં આવ્યા છે.

૯ કારણ વિરુદ્ધ વ્યાપ્યોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—'સર્વથા એકાન્તવાદી પુરુષને પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકમ્પા અને આસ્તિક્ય વિગેરે લક્ષણો હોતા નથી. કારણકે તે એકાન્તવાદિને વિષે વિશિષ્ટ મિથ્યાદર્શન જણાય છે.' આમાં પ્રતિષેધ્ય પ્રશમ વિગેરેનું કારણ સમ્યગ્દર્શન છે. કારણકે સમ્યગ્દર્શન હોય તો પ્રશમ વિગેરે ભાવો હોય છે અને તે સમ્યગ્દર્શનનું વિરુદ્ધ મિથ્યાદર્શન સામાન્ય છે. ને તે મિથ્યાદર્શન સામાન્યનું વ્યાપ્ય મિથ્યાદર્શન છે. ને તે વિશિષ્ટમિથ્યાદર્શનની હેતુ તરીકે ઉપલબ્ધિ હોવાથી પ્રશમ વિગેરે ભાવોનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

१० **વ્યાપક વિરુદ્ધ વ્યાપ્યોપલબ્ધિનું** ઉદાહરણ–"સ્યાદ્વાદમતવાળા મિથ્યાદર્શનવાળા હોતા નથી. કારણકે સ્યાદ્વાદીને વિષે વિશિષ્ટ તત્ત્વજ્ઞાન હોય છે." આ અનુમાનમાં પ્રતિષેધ્ય મિથ્યાદર્શન છે. તેનું **વ્યાપક** મિથ્યાદર્શનસામાન્ય છે. અને તેનું **વિરુદ્ધ** તત્વજ્ઞાનસામાન્ય છે. અને તે તત્વજ્ઞાનસામાન્યનું **વ્યાપ્ય** તત્ત્વજ્ઞાન છે. ને તે તત્ત્વજ્ઞાનની હેતુ તરીકે **વિદ્યમાનતા** હોવાથી મિથ્યાદર્શનનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

૧૧ **કારણ વ્યાપક વિરુદ્ધ વ્યાપ્યોપલબ્ધિનું** ઉદાહરણ—"આને પ્રશમ વિગેરે ભાવો નથી કારણકે તેનામાં વિશિષ્ટ મિથ્યાજ્ઞાન વિદ્યમાન છે." આ અનુમાનમાં પ્રતિષેધ્ય પ્રશમ વિગેરે ભાવો છે. પ્રશમ વિગેરેનું **કારણ** વિશિષ્ટ સમકૃત્વદર્શન છે. ને સમકૃત્વ દર્શનનું **વ્યાપક** દર્શન સામાન્ય છે. ને તેનું **વિરુદ્ધ** મિથ્યાજ્ઞાન સામાન્ય છે. અને મિથ્યાજ્ઞાનસામાન્યનું **વ્યાપ્ય** વિશિષ્ટ મિથ્યાજ્ઞાન છે. આ વિશિષ્ટ મિથ્યાજ્ઞાનની હેતુ તરીક **ઉપલબ્ધિ** હોવાથી પ્રશમ વિગેરે ભાવોનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

૧૨ **વ્યાપક કારણ વિરુદ્ધ વ્યાપ્યોપલબ્ધિનું** ઉદાહરણ—"આને તત્ત્વજ્ઞાન વિશેષ નથી. કારણકે તે મિથ્યાર્થોપદેશને ગ્રહણ કરતો નજરે પડે છે." પ્રતિષેધ્ય તત્ત્વજ્ઞાનવિશેષ, તેનું **વ્યાપક** તત્ત્વજ્ઞાન સામાન્ય ને તેનું **કારણ** તત્ત્વાર્થોપદેશ ગ્રહણ છે. તેનું **વિરુદ્ધ** મિથ્યાર્થોપદેશ ગ્રહણસામાન્ય ને તેનું **વ્યાપ્ય** મિથ્યાર્થોપદેશ ગ્રહણ છે. આ વિશિષ્ટ મિથ્યાર્થોપદેશગ્રહણની **ઉપલબ્ધિ** અહિં હેતુ તરીકે હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાનવિશેષનો નિષધ સિદ્ધ થાય છે.

આ ચારે ઉદાહરણો વિરુદ્ધ વ્યાપ્યોપલબ્ધિના પેટા વિભાગ તરીકે છે. ને તે ચારે વિરુદ્ધવ્યાપ્યોલાબ્ધમાં અંતર્ગત કરવામાં આવ્યા છે.

૧૩ **કારણ વિરુદ્ધ સહુચરોપલબ્ધિનું** ઉદાહરણ–"આને પ્રશમ વિગેરે ભાવો નથી. કારણકે મિથ્યાજ્ઞાન છે."આમાં પ્રશમ વિગેરે પ્રતિષેધ્ય છે તેનું કારણ સમ્યગ્દર્શન છે. ને આ સમ્યગ્દર્શનનું વિરુદ્ધ મિથ્યાદર્શન છે અને મિથ્યાદર્શનનું **સહચર** મિથ્યાજ્ઞાન છે, ને તેની **વિદ્યમાનતા** હેતુ તરીકે હોવાથી પ્રશમવિગેરેનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

૧૪ વ્યાપક વિરૂદ્ધ સહચારોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ-"આને વિશિષ્ટ મિથ્યાદર્શન નથી કારણકે તેનામાં સમ્યગ્જ્ઞાન છે" આમાં પ્રતિષેધ્ય વિશિષ્ટ મિથ્યાદર્શન છે. તેનું વ્યાપક મિથ્યાદર્શન સામાન્ય ને તે મિથ્યાદર્શન સામાન્યનું વિરૂધ્ધ તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધારૂપ સમ્યગ્દર્શન અને તેનું સહચર સમ્યગ્જ્ઞાન છે. તે સમ્યગ્જ્ઞાનની તેની ઉપલબ્ધિ હેતુ તરીકે હોવાથી વિશિષ્ટ મિથ્યાદર્શનનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

૧૫ કારણ વ્યાપક વિરૂધ્ધ સહચારોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—"આને પ્રશમ વિગેરે ભાવો નથી કારણકે તેને વિષે મિથ્યાજ્ઞાન છે." આ ઉદાહરણમાં પ્રતિષેધ્ય પ્રશમ વિગેરે ભાવો છે. તેનું કારણ વિશિષ્ટ સમ્યગ્દર્શન છે. તેનું વ્યાપક સમ્યગ્દર્શનસામાન્ય ને તેનું વિરૂધ્ધ મિથ્યાદર્શન છે. ને તે મિથ્યાદર્શનનું સહચર મિથ્યાજ્ઞાન છે. તેની ઉપલબ્ધિ હેતુ તરીકે હોવાથી પ્રશમ વિગેરે ભાવોનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

૧૬ વ્યાપક કારણ વિરૂધ્ધ સહચરોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ-"આને વિશિષ્ટ મિથ્યાદર્શન નથી કારણકે તેને વિષે તત્ત્વજ્ઞાન છે." આમાં પ્રતિષેધ્ય વિશિષ્ટ મિથ્યાદર્શન છે. ને તેનું વ્યાપક મિથ્યાદર્શન સામાન્ય ને મિથ્યાદર્શન સામાન્યનું કારણ મિથ્યાદર્શનમોહનીયનો ઉદય છે. ને તે મિથ્યાદર્શનથી વિરૂધ્ધ સમ્યગ્દર્શન છે, ને તેનું સહચર સમ્યગ્જ્ઞાન છે. અને આ સમ્યગ્જ્ઞાનની હેતુ તરીકે ઉપલબ્ધિ હોવાથી વિશિષ્ટ મિથ્યાદર્શનનો નિષેધ સિદ્ધ થાયછે. આ ચારે ઉદાહરણો વિરૂદ્ધ સહચરોપલબ્ધિમાં પરંપરાએ સંભવી શકે છે.

૧૭ કાર્ય વિરૂદ્ધોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—"આ પ્રાણીને વિષે દુઃખનું કારણ નથી કારણકે સુખ જણાય છે." આ અનુમાનમાં પ્રતિષેધકરવા યોગ્ય દુઃખનું કારણ છે. તેનું કાર્ય દુઃખ ને તેનું વિરૂધ્ધ સુખ ને તે સુખની ઉપલબ્ધિ હેતુ તરીકે હોવાથી દુઃખના કારણનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

૧૮ વ્યાપક વિરૂધ્ધોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ–" સન્નિકર્ષાદિ પ્રમાણ નથી કારણકે તે અજ્ઞાન છે." આમાં પ્રતિષેધ્ય સન્નિકર્ષાદિનું પ્રમાણ પણું છે. તેનું વ્યાપક જ્ઞાનત્વ છે ને જ્ઞાનત્વનું વિરૂદ્ધ અજ્ઞાનત્વ છે. તે અજ્ઞાનની અહિં ઉપલબ્ધિ હોવાથી સન્નિકર્ષના પ્રમાણપણાનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે. એ પ્રમાણે ' અહિં હિમનો સ્પર્શ નથી અગ્નિ હોવાથી ' વિગેરે અનુમાનો પણ આપ્રકારમાં સમાય છે

૧૯ કારણ વિરૂદ્ધોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—"આ મુનીશ્વરને મિથ્યાચારિત્ર નથી કારણકે સમ્યગ્જ્ઞાન તેમનામાં રહ્યું છે" આ અનુમાનમાં મિથ્યાચારિત્ર પ્રતિષેધ્ય છે. અને તેનું કારણ મિથ્યાજ્ઞાન છે ને તેનું વિરૂધ્ધ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. ને તે સમ્યગ્જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ હેતુ તરીકે હોવાથી મિથ્યાચારિત્રનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે. એજપ્રમાણે "આને રુવાંડામાં હર્ષવિશેષ નથી કારણકે સમીપે અગ્નિ રહ્યો છે" વિગેરે ઉદાહરણો પણ આમાં સમાઈ શકશે.

અનુપલબ્ધિના પ્રકાર—

अनुपलब्धेरपि द्वैरूप्यम्, अविरुद्धानुपलब्धि-
र्विरुद्धानुपलब्धिश्च ॥ ९३ ॥

અર્થ—અનુપલબ્ધિના બે પ્રકાર છે. એક અવિરુધ્ધાનુપલબ્ધિ અને બીજી વિરુધ્ધાનુપલબ્ધિ.

વિશેષાર્થ:—નિષેધ કરવા યોગ્ય પદાર્થની સાથેના અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ—વાસ્તવિક પદાર્થનું હેતુ તરીકે ન હોવું તેને **અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ** કહે છે.

પ્રતિષેધ્ય પદાર્થથી વિરુદ્ધ પદાર્થનું હેતુ તરીકે હોવું તે **વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ.**

કોઈપણ પદાર્થના નિષેધ અને વિધિમાં અનુક્રમે અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ અને વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ એ બે હેતુઓ વાપરવામાં આવે છે.

અવિરૂદ્ધાનુપલબ્ધિના પ્રકાર—

[27] तत्राविरुद्धानुपलब्धिः प्रतिषेधावबोधे सप्तप्रकारा॥९४॥

અર્થ—આ બે અનુપલબ્ધિ હેતુઓમાં અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ નિષેધનું ભાન કરાવવામાં સાત પ્રકારે છે.

તે પ્રકારોનો નામ નિર્દેશ—

प्रतिषेध्येनाविरुध्धानां स्वभावव्यापककार्यकारण-पूर्वचरोत्तरचरसहचराणामनुपलब्धिरिति ॥ ९५ ॥

અર્થ—પ્રતિષેધકરવાયોગ્ય પદાર્થની સાથેના વાસ્તવિક સ્વભાવ, વ્યાપક, કાર્ય, કારણ, પૂર્વચર, ઉત્તરચર અને સહચરની હેતુ તરીકે અવિદ્યમાનતા તે અવિરુદ્ધ અનુપલબ્ધિ.

વિશેષાર્થ:—૧ અવિરુદ્ધ સ્વભાવાનુપલબ્ધિ, ૨ અવિરુદ્ધ વ્યાપકાનુપલબ્ધિ ૩ અવિરુદ્ધ કાર્યાનુપલબ્ધિ, ૪ અવિરુદ્ધ કારણાનુપલબ્ધિ ૫ અવિરુદ્ધ પૂર્વચરાનુપલબ્ધિ ૬ અવિરુદ્ધ ઉત્તરચરાનુપલબ્ધિ ૭ અવિરુદ્ધ સહચરાનુપલબ્ધિ. એરીતે નિષેધને સિદ્ધ કરવામાં સાત પ્રકારની અનુપલબ્ધિ સમર્થ છે.

અવિરુદ્ધ સ્વભાવાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—

स्वभावानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यत्र भूतले कुम्भः, उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तत्स्वभावस्यानुपलम्भात् ॥९६॥

અર્થ—આ પ્રદેશને વિષે ઘડો નથી. કારણકે ઉપ-

---

२७ अविरुद्धानुपलब्धि प्रतिषेधे सप्तधा स्वभाव व्यापक कार्यकारण पूर्वोत्तरसहचरानुपलम्भभेदात् ॥७८॥

પરિક્ષામૂખ. પૃ. ૫૪.

લબ્ધિલક્ષણ—જ્ઞાનના કારણોને પ્રાપ્ત તેનો સ્વભાવ જણાતો નથી. આ અવિરુદ્ધ સ્વભાવાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

વિશેષાર્થ—જ્ઞાન કરવામાં ચક્ષુવિગેરે ઉપયોગી કારણો હોવા છતાં, ચક્ષુઆદિ ઇંદ્રિયના વિષયને પ્રાપ્ત તેનો સ્વભાવ નહિં જણાતો હોવાથી ઘડો અહિં નથી એ સિદ્ધ થાય છે.

જે ઉદાહરણમાં સાધ્યની સાથેના અવિરુદ્ધ–વાસ્તવિક સ્વભાવની અવિદ્યમાનતા હેતુ તેરીકે હોય તો તે હેતુને અવિરુદ્ધ સ્વભાવાનુપલબ્ધિ કહે છે.

ઉપલબ્ધિ એટલે જ્ઞાન. અને તેનાં લક્ષણો ચક્ષુ વિગેરે છે. તે હોવા છતાં ઘડાનો સ્વભાવ નથી જણાતો માટે ઘડો નથી. એ સિદ્ધ થાય છે.

અવિરૂદ્ધ વ્યાપકાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—

व्यापकानुपलब्धिर्यथा—

नास्त्यत्र प्रदेशे पनशः पादपानुपलब्धेः ॥ ९७ ॥

અર્થ—આ પ્રદેશમાં પનશ નથી કારણકે ઝાડ દેખાતું નથી. આ ઉદાહરણ વ્યાપકાનુપલબ્ધિનું છે.

વિશેષાર્થ:—આમાં 'પનસ' એ વ્યાપ્ય છે. ઝાડ એ અવિરુદ્ધ વ્યાપક છે. જો વ્યાપક હોય તો તો વ્યાપ્યરૂપ પનસ હોય. પરંતુ તે વ્યાપકરૂપ ઝાડ ન હોવાથી વ્યાપ્ય પનસ પણ નથી. આરીતે અવિરુદ્ધ વ્યાપક ઝાડ એની અવિદ્યમાનતા હેતુ તેરીકે છે. તેથી પનસરૂપ પ્રતિષેધ્ય સિદ્ધ થાય છે.

જે વસ્તુનો પ્રતિષેધ સિદ્ધ કરવાનો હોય તેના અવિરુદ્ધ વ્યાપકનો આભાવ જેમાં હેતુ તરીકે મુકવામાં આવે તેને **અવિરુદ્ધ વ્યાપકાનુપલબ્ધિ** કહે છે.

અવિરૂદ્ધકાર્યાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—

कार्यानुपलब्धिर्यथा—

नास्त्यत्राप्रतिहतशक्तिकं बीजं अङ्कुरानवलोकनात् ॥९८॥

અર્થ—આ પ્રદેશમાં શક્તિસંપન્ન બીજ નથી કારણ કે અંકુરો દેખાતો નથી.

વિશેષાર્થ—શક્તિસંપન્ન બીજ એ અંકુરાને ઉત્પન્ન કરવામાં પરિપૂર્ણ સામર્થ્યવાળું છે. શક્તિસંપન્ન બીજ કારણ છે. અને અંકુરો અવિરુદ્ધ કાર્ય છે. જો અંકુરો હેતુરૂપે હોય તો તો વિધિરૂપ સાધ્યસિદ્ધ થાય. પરંતુ પ્રસ્તુત અનુમાનમાં અંકુરાની અવિદ્યમાનતા હેતુરૂપે હોવાથી નિષેધરૂપ સાધ્ય સિદ્ધ થશે. આમાં બીજને શક્તિસંપન્ન વિશેષણ એટલા માટે મુકયું કે કેટલી વખત બીજ હોવા છતાં અંકુરો ઉત્પન્ન થતો દેખી શકાતો નથી. માટે અંકુરો ન હોય ત્યાં સામાન્ય બીજ ભલે હોય પરંતુ શક્તિ સંપન્ન બીજ તો નજ હોય.

આજપ્રમાણે કાર્યની અવિદ્યમાનતા હેતુરૂપે હોય તેવાં બીજાં ઉદાહરણો પણ ઘટાવી લેવાં. જેમકે, ‘મૃત કલેવરમાં ચૈતન્ય નથી કારણકે વાણી અને ક્રિયા વગેરે જણાતાં નથી.’

જે વસ્તુનો પ્રતિષેધ સિદ્ધ કરવાનો હોય તેના અવિરુદ્ધ કાર્યની અવિદ્યમાનતા હેતુ તેરીકે મુકવામાં આવે તો તે હેતુને **અવિરુદ્ધ કાર્યાનુપલબ્ધિ** કહે છે.

અવિરૂદ્ધકારણનુલબ્ધિનું ઉદાહરણ—

अविरूद्ध कारणानुपलब्धिर्यथा—

न सन्त्यस्य प्रशमप्रभृतयो भावास्तत्त्वार्थश्रद्धानाभावात्॥९९॥

અર્થ—આ પુરુષને પ્રશમ આદિભાવો નથી કારણકે તેને તત્ત્વાર્થમાં શ્રદ્ધા નથી. આ ઉદાહરણ અવિરુદ્ધકારણાનુપલબ્ધિનું છે.

વિશેષાર્થ:—પ્રતિષેધ્ય સાધ્યના અવિરુદ્ધ કારણનું જે અનુમાનમાં હેતુ તેરીકે નહોવું તે હેતુને **અવિરુદ્ધ કારણાનુપલબ્ધિ** કહે છે.

પ્રસ્તુત અનુમાનમાં પ્રતિષેધ્ય પ્રશમ વિગેરે ભાવો છે. પ્રભૃતિશબ્દથી સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકમ્પા અને આસ્તિક્ય વિગેરે જીવના પરિણામો પણ ગ્રહણ કરવાં. આ ભાવોનું અવિરુદ્ધ કારણ તત્ત્વાર્થની શ્રધ્ધારૂપ સમ્યગ્દર્શન છે. અને આ સમ્યગ્દર્શનનો અભાવ પ્રમાતા પુરુષમાં દેવદ્રવ્ય ભક્ષણ વિગેરે પાપકર્મો જોવાથી સિધ્ધ થતાં તે દ્વારા તેના કાર્યભૂત પ્રશમ વિગેરેના અભાવનો પણ નિર્ણય થાય છે.

"આજરીતે અહિં ધૂમાડો નથી કારણકે અગ્નિના અભાવ છે." વગેરે લોક પ્રસિધ્ધ ઉદાહરણો પણ આ કક્ષામાં આવી શકશે.

અવિરૂદ્ધપૂર્વચરાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—

पूर्वचरानुपलब्धिर्यथा—

नोद्गमिष्यति मुहूर्तान्ते स्वातिनक्षत्रं चित्रोदयादर्शनात्॥१००॥

અર્થ—મુહૂર્તબાદ સ્વાતિ નક્ષત્ર ઉગશે નહિં. કારણ કે સ્વાતિ નક્ષત્રનું પૂર્વચર નક્ષત્ર ચિત્રાનો ઉદય જણાતો નથી.

વિશેષાર્થ:—પ્રતિષેધ્યના અવિરુધ્ધ પૂર્વચરની અવિદ્યમાનતા હેતુ તેરીકે હોય તો તે હેતુ **અવિરુદ્ધપૂર્વચરાનુપલબ્ધિ** કહેવાય છે.

આ અનુમાનમાં પ્રતિષેધ્ય સ્વાતિ નક્ષત્ર છે. તેનું અરુધ્ધ પૂર્વચર ચિત્રા નક્ષત્ર છે. ને તેની અવિદ્યમાનતા હેતુ તેરીકે હોવાથી તેના ઉત્તરચર સ્વાતિ નક્ષત્રની પણ અવિદ્યમાનતા નક્કી થાય છે.

"એજ પ્રમાણે, મુહૂર્તબાદ શકટ નક્ષત્ર ઉગશે નહિ કારણકે હાલ કૃતિકા નક્ષત્રનો ઉદય જણાતો નથી." વિગેરે ઉદાહરણો પણ ગ્રહણ કરવાં.

અવિરુદ્ધ ઉત્તરચરાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—

उत्तरचरानुपलब्धिर्यथा—

नोद्गमत्पूर्वभद्रपदा मुहूर्त्तात्पूर्वमुत्तरभाद्रपदोद्गमानवगमात् ॥ ॥ १०१ ॥

અર્થ—મુહૂર્ત્ત પહેલાં પૂર્વભાદ્રપદા નક્ષત્ર ઉગ્યું નથી, કારણકે હાલ ઉત્તરભાદ્રપદાનો ઉદય જણાતો નથી આ ઉદાહરણ અવિરુદ્ધ ઉત્તરચરાનુપલબ્ધિનું છે.

વિશેષાર્થ—પ્રતિષેધ્યના અ વરુદ્ધ ઉત્તરચરની અવિદ્યમાનતા હેતુ તેરીકે હોય તો તે હેતુને **અવિરુદ્ધ ઉત્તરચરાનુપલબ્ધિ** કહે છે.

આમાં પ્રતિષેધ્ય પૂર્વભાદ્રપદા છે. તેનું અવિરુદ્ધ ઉત્ત-

ચર ઉત્તરભાદ્રપદા છે. ને તે ઉત્તરભાદ્રપદાની અવિદ્યમાનતા હેતુ તેરીકે હોવાથી પૂર્વચરની અવિદ્યમાનતા નક્કી થાય છે.

તેજ પ્રમાણે, "મુહૂર્ત પહેલાં ભરણી નક્ષત્ર ઉગ્યું નથી. કારણકે હાલ કૃતિકાનો ઉદય જણાતો નથી" વિગેરે ઉદાહરણો પોતાની મેળે આ હેતુમાં વિચારી લેવાં.

અવિરુદ્ધ સહચરાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—

सहचरानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य सम्यग्ज्ञानं सम्यग्दर्शनानुपलब्धेः ॥ १०२ ॥

અર્થ—આ પુરુષને સમ્યગ્જ્ઞાન નથી. કારણકે તેને વિષે સમ્યગ્દર્શન જણાતું નથી. આ ઉદાહરણ અવિરુદ્ધ સહચરાનુપલબ્ધિનું છે.

વિશેષાર્થ—પ્રતિષેધ્યનું અવિરુદ્ધ સહચર જેમાં હેતુ તેરીકે ન જણાતું હોય તેવા હેતુને અવિરુદ્ધ **સહચરાનુપલબ્ધિ** કહે છે.

આમાં પ્રતિષેધ્ય સમ્યગ્જ્ઞાન છે. તેનું અવિરુદ્ધ સહચર સમ્યગ્દર્શન છે. તે સમ્યગ્દર્શનનો અભાવ પ્રશમ વિગેરે કાર્યો નહિ જોવાથી નિશ્ચિત થતાં, તેના પ્રતિષેધ્ય સાધ્યરૂપ સહચર સમ્યગ્જ્ઞાનનો અભાવ પણ નિશ્ચિત થાય છે.

"આજપ્રમાણે, જીવમાં રુપ રસ ગન્ધ વિગેરે નથી. કારણકે તેમાં સ્પર્શ જણાતો નથી. વિગેરે ઉદાહરણો પણ આને અનુસરતાં જાણી લેવાં.

સાધ્યની સાથેના સંગત વ્યાપ્ય, કાર્ય, કારણ વિગેરે હેતુ તેરીકે હોયતો તે વિધિરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે. આ વાત સર્વ પ્રસિદ્ધ છે. હવે જો તે સંગત વ્યાપ્ય, કાર્ય, કારણ

વિગેરેની અવિદ્યમાનતા હેતુ તેરીકે હોય તો તે સાધ્યને પણ અવિદ્યમાન તેરીકે સિદ્ધ કરે એ સ્પષ્ટ છે.

એરીતે આ અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ પ્રતિષેધને સિદ્ધ કરવામાં સમર્થ છે. ને તે પ્રતિષેધ્ય વસ્તુના અવિરુદ્ધસ્વભાવ કાર્ય વિગેરે સાત વસ્તુઓની સાક્ષાત્ અવિદ્યમાનતાથી સાત પ્રકારની થાય છે. તે ઉદાહરણ સહિત સ્પષ્ટ બતાવીx

xહવે તે પ્રતિષેધ્ય વસ્તુના અવિરુદ્ધ પરંપરાના પદાર્થની એ અવિદ્યમાનતા હેતુ તેરીકે હોય તો તેના અગિઆર ભેદ પડેછે. તે બતાવે છે.

૧ કાર્ય વ્યાપકાનુપલબ્ધિ.
૨ કાર્ય વ્યાપક વ્યાપકાનુપલબ્ધિ
૩ કારણ કારણાનુપલબ્ધિ.
૪ કારણ વ્યાપકાનુપલબ્ધિ.
૫ કારણ વ્યાપકવ્યાપકાનુપલબ્ધિ
૬ સહચર કારણાનુપલબ્ધિ
૭ સહચર કાર્યાનુપલબ્ધિ
૮ સહચર વ્યાપકાનુપલબ્ધિ
૯ સહચર વ્યાપક કારણાનુપલબ્ધિ
૧૦ સહચર વ્યાપક કારણ કારણાનુપલબ્ધિ
૧૧ સહચર વ્યાપક કારણવ્યાપકાનુપલબ્ધિ.

૧ કાર્યવ્યાપકાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—"કોઇપણ પદાર્થ એકાન્ત નિરન્વય નથી કારણકે નિરન્વય પદાર્થમાં ક્રમે કે અક્રમે બન્ને પ્રકારે ક્રિયા ઘટી શકતી નથી." આ ઉદાહરણમાં બૌદ્ધો એ માનેલ એકાન્ત નિરન્વય પદાર્થ પ્રતિષેધ્ય છે, પદાર્થમાત્રનું કાર્ય અર્થક્રિયાલક્ષણ છે. ને તે અર્થક્રિયાનું વ્યાપક ક્રમાક્રમ

સ્વરૂપ છે. ને તે ક્રમાક્રમની અવિદ્યમાનતા—અનુપલબ્ધિ હેતુ તરીકે હોવાથી એકાન્ત નિરન્વયનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

૨ કાર્યવ્યાપક વ્યાપકાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—"કોઇપણ પદાર્થ એકાન્ત નિરન્વય નથી કારણકે તેમાં પરિણામ વિશેષનો અભાવ છે" તેમાં પ્રતિષેધ્ય નિરન્વય એકાન્ત પદાર્થ છે અને તેનું કાર્ય અર્થક્રિયાલક્ષણ છે. ને તેનું વ્યાપક ક્રમાક્રમ અર્થક્રિયાસ્વરૂપ છે. અને તે અર્થક્રિયાસ્વરૂપનું વ્યાપક પરિણામ વિશેષ છે. (પરિણામ તદ્દન નિત્ય કે અનિત્ય હોતો નથી પરંતુ અવસ્થા પરિવર્તનરૂપ હોય છે.) ને તેની અવિદ્યમાનતા—અનુપલબ્ધિ હેતુતરીકે હોવાથી એકાન્ત નિરન્વયનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

૩ કારણ કારણાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—" જેને વિષે મિથ્યાત્વ વિગેરેનો અભાવ હોય છે તેવા કોઇક આત્માને વિષે સંસાર નથી." આમાં આત્માને વિષે સંસાર એ પ્રતિષેધ્ય છે. અને આ સંસારનું કારણ સંસારને વધારનાર કર્મ છે. આ કર્મ મિથ્યાત્વ અવિરતિ કષાય અને યોગદ્વારા બંધાય છે. તેથી મિથ્યાદિક તે કર્મોનુ કારણ છે. અને આ મિથ્યાત્વાદિક કર્મોના કારણોની અનુપલબ્ધિ હેતુ તરીકે હોવાથી પરંપરાએ સંસારનો અભાવ કોઇપણ પ્રાણી વિષે સિદ્ધ થાય છે.

૪ કારણ વ્યાપકાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—"રાખ વિગેરેને વિષે પ્રાણ વિગેરે નથી. કારણકે રાખ વિગેરેને વિષે જીવપણાનો જ અભાવ છે." આ અનુમાનમાં પ્રતિષેધ્ય પ્રાણ વિગેરે છે. ને આ પ્રાણ વિગેરેનું કારણ જીવ છે. અને આ જીવની અંદર રહેલ જીવ સામાન્ય તે વ્યાપક છે. ને આ જીવત્વનો અભાવ હેતુ તરીકે છે અને તે હેતુ રાખ વિગેરેમાં સિદ્ધ થતાં પરંપરાએ જીવમાં પ્રાણ નથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે. તેજ પ્રમાણે, "સાંખ્યમતમાં મોક્ષ નથી કારણકે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રનો અભાવ છે." વિગેરે ઉદાહરણો ઘટાવી લેવાં.

૫ કારણવ્યાપક વ્યાપકાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—'સાંખ્યમતમાં નિર્વાણ નથી કારણકે તેમાં વિશિષ્ટ પરિણામનો અભાવ જણાય છે'.

આ ઉદાહરણમાં પ્રતિષેધ્ય નિર્વાણ છે. તેનું **કારણ** મોક્ષમાર્ગ છે. અને આ મોક્ષમાર્ગના સમ્યગ્દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ ચરિત્ર એ **વ્યાપક** છે. ને વળી આ સમ્યગ્દર્શનાદિનાં વ્યાપક પૂર્વ નિર્ણીત કરેલ વિશિષ્ટપરિણામ છે. તેની **અનુપલબ્ધિ** હેતુ તરીકે હોવાથી પરંપરાએ સાંખ્યમતમાં નિર્વાણનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

૬ સહચર કારણાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—" આ પુરૂષને મતિઅજ્ઞાન વિગેરે નથી. કારણકે દર્શનમોહનીયના ઉદયનો તેને વિષે અભાવ સિદ્ધ થાયછે." આમાં પ્રતિષેધ્ય મતિઅજ્ઞાન વિગેરે છે ને તેનુ **સહચર** મિથ્યાદર્શન છે. આ મિથ્યાદર્શન દર્શનમોહનીયના ઉદય દ્વારા થાય છે માટે દર્શનમોહનીય **કારણ** છે. ને તે દર્શનમોહનીયની હેતુતરીકે **અનુપલબ્ધિ** હોવાથી પરંપરાએ મતિઅજ્ઞાન વિગેરેનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે.

૭ સહચર કાર્યાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—" મારે વિષે મતિ અજ્ઞાન વિગેરે નથી. કારણકે મારે વિષે નાસ્તિક પુરૂષને યોગ્ય અધ્યવસાય નથી " આમાં પ્રતિષેધ્ય મતિઅજ્ઞાન વિગેરે છે. તેનું **સહચર** મિથ્યાદર્શન છે. ને આ મિથ્યાદર્શનનું **કાર્ય** નાસ્તિકપુરૂષને યોગ્ય અધ્યવસાય છે. ને તે અધ્યવસાયની **અનુપલબ્ધિ** મારે વિષે છે એ મને અનુભવ સિદ્ધ છે. એટલે મારે વિષે અજ્ઞાનનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

૮ સહચર વ્યાપકાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—' આને સમ્યગ્જ્ઞાન નથી. કારણકે તેનામાં તત્ત્વાર્થની શ્રદ્ધા નથી." આમાં પ્રતિષેધ્ય સમ્યગ્જ્ઞાન છે. તે સમ્યગ્જ્ઞાનનું **સહચર** સમ્યગ્દર્શન ને તેનું તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા **વ્યાપક** છે. અને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનું સમ્યગ્દર્શન વ્યાપ્ય છે, અને તે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાની **અનુપલબ્ધિ** હેતુ તેરીકે હોવાથી પરંપરાએ સમ્યગ્જ્ઞાનનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

૯ સહચર વ્યાપક કારણાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—"અભવ્યને વિષે સમ્યગ્ જ્ઞાન હોતું નથી. કારણકે તે અભવ્યને વિષે

દર્શનમોહનીયના ઉપશમ વિગેરેનો અભાવ હોયછે." આમાં પ્રતિષેધ્ય અભવ્યને વિષે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. અને સમ્યગ્જ્ઞાનનુ **સહચર** સમ્યગ્દર્શન છે, આ સમ્યગ્દર્શન તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધા સાથે વ્યાપ્યવ્યાપક ભાવે રહેલ છે. તેમાં સમ્યગ્દર્શન વ્યાપ્ય અને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા સમ્યગ્દર્શનનું **વ્યાપક**છે. ને આ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા સમ્યગ્દર્શન મોહનીયનો **ઉપશમ** થાય તોજ થાય છે. માટે દર્શનોપશમ તેનું કારણ છે. તે દર્શનોપશમની **અનુપલબ્ધિ** હેતુ તરીકે હોવાથી અભવ્યને વિષે સમ્યગ્જ્ઞાનનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

૧૦ સહચરવ્યાપક કારણ કારણાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ— "અભવ્યને વિષે સમ્યગ્જ્ઞાન નથી કારણકે તે અભવ્યને વિષે યથાપ્રવૃત્તાદિ કરણને વખતે થનારી લબ્ધિનો અભાવ જણાય છે." આમાં પ્રતિષેધ્ય સમ્યગ્જ્ઞાન છે ને તેનું **સહચર** સમ્યગ્દર્શન છે. આ સમ્યગ્દર્શનનું **વ્યાપક** તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા છે ને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનું **કારણ** દર્શનમોહનીયનો ઉપશમ છે. વળી આ દર્શનમોહનીયના ઉપશમનું **કારણ** યથાપ્રવૃત્તાદિકરણ વખતે થનારી લબ્ધિ વિગેરે છે. પરંતુ આ લબ્ધિઓનો તો **અભાવ** હેતુ તરીકે સ્પષ્ટ અભવ્યને વિષે છે એમ સિદ્ધ થાય છે અને તે સિદ્ધથતાં સમ્યગ્જ્ઞાનનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

૧૧ સહચરવ્યાપક કારણ વ્યાપકાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ— "અભવ્યને વિષે સમ્યગ્જ્ઞાન નથી કારણકે તેને વિષે દર્શનમોહોશમ સામાન્યાદિનો અભાવ છે" આમાં પ્રતિષેધ્ય સમ્યગ્જ્ઞાન છે, ને તેનું **સહચર** સમ્યગ્દર્શન છે. આ સમ્યગ્દર્શનનું **વ્યાપક** તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા છે; ને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા દર્શનમોહનીયના ઉપશમ દ્વારા થાય છે માટે દર્શનમોહનીયનો ઉપશમ એ **કારણ** છે. તેમજ આ દર્શનમોહનીયના ઉપશમમાં રહેલ ઉપશમસામાન્ય એ **વ્યાપક** છે. આ દર્શન ઉપશમ સામાન્યનો **અભાવ** અભવ્યને વિષે શાસ્ત્રોથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ છે. માટે અભવ્યને વિષે સમ્યગ્જ્ઞાન સિદ્ધ થતું નથી.

આમાં પહેલા ચોથા અને આઠમા ઉદાહરણમાં વ્યાપકાનુપલબ્ધિ કરતાં કાર્ય કારણ અને સહચર એમ એક વસ્તુનું આંતરૂ છે. બીજા અને પાંચમામાં ક્રમે કાર્યવ્યાપક ને કારણવ્યાપકરૂપ બેનું અંતર છે, અને અગિઆરમામાં સહચર, વ્યાપક અને કારણ એ ત્રણનું અંતર છે.

તેજ પ્રમાણે કારણાનુપલબ્ધિ કરતાં તીજા અને છઠ્ઠામાં એકનું અંતર, નવમામાં બેનું અને દસમામાં ત્રણનું અંતર છે. અને સાતમા ઉદાહરણમાં કાર્યાનુપલબ્ધિ કરતાં એક સહચરનુંજ અંતર છે.

સાધ્યના સંગત અવિરુદ્ધ પદાર્થોની અવિદ્યમાનતા હેતુ તેરીકે હોયતો સાધ્ય નિષેધરૂપ સિદ્ધ થાય છે. તેજપ્રમાણે સાધ્યથી જે જે પદાર્થો વિરુદ્ધ હોય કે જે સાધ્યની સિદ્ધિમાં વિઘ્નભૂત હોય છે. તે આ વિઘ્નભૂત પદાર્થો ચાલ્યા જાય ત્યારે સાધ્ય સ્હેજે સિદ્ધ થાય છે. અને આવા વિઘ્નભૂત પદાર્થોનું નહોવું તેનેજ વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ કહે છે.

વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિના ભેદ—

विरुद्धानुपलब्धिस्तु विधिप्रतीतौ पञ्चधाः ॥ १०३ ॥

અર્થ—આ વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ વિધિરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે. અને તે પાંચ પ્રકારની છે.

વિશેષાર્થ—પૂર્વે જણાવેલ અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ નિષેધની સિદ્ધિમાં સાક્ષાત્ સાત અને પરંપરાની અગિઆર મળી અઢાર પ્રકારે થાય છે. તેમ આ વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ વિધિની સિદ્ધિમાં પાંચ પ્રકારની થાય છે.

વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિના પાંચપ્રકારોનો નામનિર્દેશ—

विरुद्धकार्यकारणस्वभावव्यापकसहचरानुपलम्भभेदात् ॥ ॥ १०४ ॥

અર્થ:—સાધ્યની સાથે વિરુદ્ધ રહેલાં કાર્ય, કારણ, સ્વભાવ, વ્યાપક અને સહચરની અવિદ્યમાનતાના ભેદે કરીને આ વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ પાંચ પ્રકારે છે.

વિશેષાર્થ:—વિધિરૂપ સાધ્યની સાથે જે વિરુદ્ધ કાર્ય હોય તેની અવિદ્યમાનતા હેતુ તેરીકે હોયતો તે હેતુ **વિરુદ્ધ કાર્યાનુપલબ્ધિ** કહેવાય છે.

વિધિરૂપ સાધ્યની સાથે જે વિરુદ્ધ કારણ હોય તેની અવિદ્યમાનતા જો હેતુતેરીકે હોયતો તે હેતુ **વિરુદ્ધકારણાનુપલબ્ધિ** કહેવાય છે.

વિધિરૂપ સાધ્યની સાથે જે વિરુદ્ધસ્વભાવ હોય તેની અવિદ્યમાનતા જો હેતુ તેરીકે હોયતો તે હેતુ **વિરુદ્ધસ્વભાવાનુપલબ્ધિ** કહેવાય છે.

વિધિરૂપ સાધ્યની સાથે જે વિરુદ્ધવ્યાપક હોય તેની અવિદ્યમાનતા જો હેતુતેરીકે હોયતો તે હેતુ **વિરુદ્ધવ્યાપકાનુપલબ્ધિ** કહેવાય છે.

વિધિરૂપ સાધ્યની સાથે જે સહચર વિરુદ્ધ હોય તેની અવિદ્યમાનતા જો હેતુ તેરીકે હોય તો તે હેતુ **વિરુદ્ધ સહચરાનુપલબ્ધિ** કહેવાય છે.

હવે તે દરેકનાં ક્રમસર ઉદાહરણો દેખાડે છે.

વિરુદ્ધકાર્યાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—

विरुद्धकार्यानुपलब्धिर्यथा—

अत्र शरीरिणि रोगातिशयः समस्ति निरोगव्यापारानुपलब्धेः ॥ १०५ ॥

અર્થ—આ પ્રાણીને વિષે રોગનો વધારો છે. કારણ-કે તેને વિષે નિરોગી પુરુષની ચેષ્ટા જણાતી નથી. આ વિરુદ્ધ કાર્યોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

વિશેષાર્થ—પ્રસ્તુત અનુમાનમાં વિધિરૂપ સાધ્ય 'રોગનો વધારો' છે. તેનું વિરુદ્ધ આરોગ્ય હોઇ શકે. અને તે અરોગ્યનું કાર્ય અમુક વિશિષ્ટ ચેષ્ટા છે. તે ન હોવા-થી રોગી છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે.

વિરુદ્ધકારણાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—

विरुद्धकारणानुपलब्धिर्यथा—

विद्यतेऽत्र प्राणिनि कष्टमिष्टसंयोगाभावात् ॥१०६॥

અર્થ—આ પ્રાણીને વિષે કષ્ટ છે. કારણકે તેને ઇષ્ટ પદાર્થનો મેળાપ થયો નથી. આ વિરુદ્ધ કારણાનુપ-લબ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

વિશેષાર્થ—આમાં વિધિરૂપ સાધ્ય કષ્ટ છે. ને તે કષ્ટનું વિરુદ્ધ સુખ છે. અને આ સુખ ઇષ્ટપુરુષના સંયોગ-દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઇષ્ટસંયોગરૂપ કારણ ન હોવાથી દુ:ખ છે એ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે.

વિરુદ્ધસ્વભાવાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—

विरुद्धस्वभावानुपलब्धिर्यथा—वस्तुजातमनेकान्तात्मकमेकान्तस्वभावानुपलम्भात् ॥ १०७ ॥

અર્થ—વસ્તુમાત્ર અનેક ધર્માત્મક છે. કારણકે વસ્તુનો

કેવળ એકાંત–એક ધર્મ સ્વભાવ જણાતો નથી. આ ઉદાહરણ વિરુદ્ધ સ્વભાવાનુપલબ્ધિનું છે.

વિશેષાર્થ—દરેક પદાર્થ માત્રમાં નિત્ય, અનિત્ય, સદ્, અસદ્, સામાન્ય, વિશેષ વિગેરે અનેક ધર્મો છે. પરંતુ નિત્યજ કે અનિત્યજ એવો નિશ્ચિત વસ્તુનો એક ધર્મ સ્વભાવ નથી.

પ્રસ્તુત અનુમાનમાં વિધિરૂપ સાધ્ય 'અનેક ધર્મસ્વભાવ છે.' તેનો વિરુદ્ધ સ્વભાવ એક ધર્મસ્વભાવ છે. તે એક ધર્મસ્વભાવ કોઈપણ વસ્તુમાં ન હોવાથી અનેક ધર્માત્મક પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે.

વિરુદ્ધવ્યાપકાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—

विरुद्ध व्यापकानुपलब्धिर्यथा—

अस्त्यत्र छाया औष्ण्यानुपलब्धेः ॥ १०८ ॥

અર્થ—અહિંઆં છાયા છે. કારણકે ગરમી–ઉષ્ણુતા જણાતી નથી. આ ઉદાહરણ વિરુદ્ધ વ્યાપકાનુપલબ્ધિનું છે.

વિશેષાર્થ—પ્રસ્તુત અનુમાનમાં 'છાયા' વિધિરૂપ સાધ્ય છે. તેથી વિરુદ્ધ તડકો છે, અને આ તડકો વ્યાપ્ય અને તેની વ્યાપક ગરમી છે. ને તે ગરમી જણાતી નહિ હોવાથી છાયા સિદ્ધ થાય છે.

વિરુદ્ધસહચરાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—

विरुद्धसहचरानुपलब्धिर्यथा—

अस्त्यस्य मिथ्याज्ञानं, सम्यग्दर्शनानुपलब्धेः ॥ १०९ ॥

અર્થ—આને વિષે મિથ્યાજ્ઞાન છે. કારણકે તેને વિષે સમ્યગ્દર્શન દેખાતું નથી. આ ઉદાહરણ વિરુદ્ધ સહચરાનુપલબ્ધિનું છે.

વિશેષાર્થ—આમાં વિધેય મિથ્યાજ્ઞાન છે. તેનું વિરુદ્ધ સમ્યગ્જ્ઞાન છે અને તેનું સહચર સમ્યગ્ દર્શન છે તે અહિં નહિ જણાતું હોવાથી મિથ્યાજ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે.

આ રીતે આ પાંચ વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિના ભેદો અને અઢાર અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિના ભેદો એમ કુલ ત્રેવીશ અનુપલબ્ધિના ભેદો પડે છે.

અન્યદર્શનીય હેતુઓનો સંક્ષિપ્ત નિર્દેશ.

૧

બૌદ્ધોની હેતુ વિષયક માન્યતા—

બૌદ્ધો અનુપલબ્ધિ સ્વભાવ અને કાર્ય એમ ત્રણ પ્રકારે હેતુ માને છે. અર્થાત્ આ ત્રણેને બે વિભાગમાં પણ વેંચી શકાય છે. એક ઉપલબ્ધિહેતુ અને બીજો અનુપલબ્ધિ હેતુ.

જે હેતુ દ્વારા સાધ્ય અભાવસ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે તેને અનુપલબ્ધિ કહે છે. એટલે તે અનુપલબ્ધિ નિષેધને સિદ્ધ કરે છે. અને તે અનુપલબ્ધિના મૂળ ચાર ભેદ અને ઉત્તર અગિઆર ભેદો છે તે આ પ્રમાણે.

૧ **સ્વભાવાનુપલબ્ધિ**—અહિં ધૂમ નથી કારણકે ઉપલબ્ધિના લક્ષણની પ્રાપ્તિ છતાં તે જણાતો નથી.

૨ **કાર્યાનુપલબ્ધિ**—અહિં સંપૂર્ણ સમર્થ્યવાળાં ધૂમાડાનાં કારણો નથી કારણકે ધૂમ રૂપ કાર્ય નથી.

વ્યાપકાનુલબ્ધિ—અહીં શિશમનું વૃક્ષ નથી કારણકે કોઇપણ વૃક્ષ જણાતું નથી. (આ ત્રણે બૌદ્ધ ઉદાહરણો અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ હેતુના પ્રકરણમાં પ્રસ્તુત પ્રમાણનયતત્ત્વમાં બતાવવામાં આવેલા પૃ. ૧૧૪,૧૧૬,૧૧૫ માં અનુક્રમે ૯૬–૯૮–૯૭ માં સૂત્રમાં બતાવેલા ઉદાહરણોને અનુસરતા છે)

૪ **સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ**—અહિં ઠંડો સ્પર્શ નથી કારણકે અહિં અગ્નિ જણાય છે. (સરખાવો. જુઓ. પ્રમાણનયતત્ત્વ સૂત્ર. ૮૪ પૃ. ૯૯)

૫ **વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ**—અહિં ઠંડો સ્પર્શ નથી કારણકે અહિં ધૂમાડો જણાય છે. (સરખાવો. સૂત્ર ૮૮ પૃ. ૧૦૨)

૬ **વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિ**—ધ્રુવ ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થનો નાશ અવશ્ય હોતો નથી કારણકે તે નાશને યોગ્ય બીજા હેતુની અપેક્ષા રાખે છે. (સરખાવો સૂત્ર ૮૭ પૃ. ૧૦૧)

૭ **કાર્યવિરુદ્ધોપલબ્ધિ**—અહિંઆં સંપૂર્ણ સામર્થ્યવાળાં શીતના

કારણ નથી કારણકે અહિંઆં અગ્નિ છે. (સરખાવો જુઓ સૂત્ર ૯૨ નું વિવેચન પૃ. ૧૧૨)

૮ **વ્યાપકવિરુદ્ધોપલબ્ધિ**—અહિં હિમનો સ્પર્શ નથી કારણકે અગ્નિ છે. (સરખાવો જુઓ સૂત્ર ૯૨ નું વિવેચન પૃ. ૧૧૩)

૯ **કારણાનુપલબ્ધિ**—અહિ ધૂમ નથી કારણકે અહિં અગ્નિનો અભાવ છે. (સરખાવો સૂત્ર ૯૯ પૃ. ૧૧૭)

૧૦ **કારણવિરુદ્ધોપલબ્ધિ**—આ પુરુષને રોમહર્ષવિશેષ નથી કારણકે પાસે અગ્નિ છે. સૂત્ર ૯૨ નું વિવેચન પૃ. ૧૧૩)

૧૧ **કારણવિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ**—અહિંઆં રોમ હર્ષ યુક્ત પુરુષ નથી કારણકે અહિં ધૂમાડો છે.(સરખાવો સૂત્ર ૯૨નું વિવેચન પૃ.૧૦૭)

આ અગિઆરે હેતુઓ સ્વભાવાનુપલબ્ધિમાંજ સમાઈ જાય છે. એમ બૌદ્ધ માન્યતા છે. આ રીતે બૌદ્ધોના માનેલા અનુપલબ્ધિના અગિઆરે ભેદો જૈનો અને બૌદ્ધો એક સરખી રીતે માને છે. છતાં આ વિષયમાં ફેર એટલો છે કે બૌદ્ધોએ જે હેતુ નિષેધને સિદ્ધ કરે તેને અનુપલબ્ધિ માન્યો છે. જ્યારે આપણે જૈનોએ હેતુની વિદ્યમાનતા તે ઉપલબ્ધિ અને હેતુની અવિદ્યમાનતા તે અનુપલબ્ધિ અને આ ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિ વિધિને પણ સિદ્ધ કરે છે અને નિષેધને પણ સિદ્ધ કરે છે.

હવે વિધિને સાધનાર તરીકે બૌદ્ધો સ્વભાવ અને કાર્યહેતુ માને છે. જે પદાર્થ પોતાના હેતુની વિદ્યમાનતાથી હોય છે તેમજ હેતુસત્તાવિના બીજા કોઇની અપેક્ષા રાખતો નથી તે પદાર્થ સ્વસત્તામાત્ર ભાવી છે. આવા સાધ્યમાં જે હેતુ હોય તે સ્વભાવ હેતુ છે.

સ્વભાવ હેતુ–દાખલ તરીકે આ ઝાડ છે. કારણ કે શિશમ હોવાથી. આ સ્વભાવ હેતુનું ઉદાહરણ છે.

કાર્યહેતુ—અહિંઆં અગ્નિ છે. ધૂમાડો હોવાથી. આ કાર્યહેતુનું ઉદાહરણ છે. (સરખાવો સૂત્ર ૭૮ પૃ. ૯૪)

આ રીતે સ્વભાવહેતુને જૈનોએ સ્વીકાર્યો નથી. અને કાર્યહેતુને એજ રીતે જૈનોએ શબ્દાંતરથી અવિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિમાં સમાવ્યો છે.

હવે કારણ, પૂર્વચર, ઉત્તરચર અને સહચર વિગેરે હેતુઓ બૌદ્ધો નથી માનતા તેનો ખુલાસો તો ગ્રંથકારે સ્વયંસૂત્રો મુકીને આપ્યો છે એટલે તે વિષે કાંઇપણ વધારે વિવેચનની અહિં જરૂર નથી.

આપણે ત્યાં અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ વિધિને સાધનાર છ પ્રકારની છે. તેમાં બૌદ્ધો પ્રથમના સ્વભાવ અને કાર્યને સ્વીકારે છે. બાકીના કારણ સહચર, ઉત્તરચર અને પૂર્વચરને હેતુ તરીકે સ્વીકારતા નથી. કારણ કે તાદાત્મ્ય અને તદુત્પત્તિ સબંધ હોય તેનેજ શુદ્ધ હેતુ તરીકે સ્વીકારે છે. ને બાકીનાને હેત્વાભાસ તરીકે માને છે. અને તેની પુષ્ટિમાં જણાવે છે કે તાદાત્મ્ય અને તદુત્પત્તિ સીવાય વ્યાપ્તિ ઘટી શકતી નથી ને વ્યાપ્તિ ઘટી ન શકવાથી શુદ્ધ હેતુ રહેતા નથી.

જૈન વિરુદ્ધોપલબ્ધિ પ્રતિષેધને સિદ્ધ કરવામાં સાત પ્રકારનો છે. તેમાં પણ કારણ, પૂર્વચર. સહચર ને ઉત્તરચર સિવાય જૈનોની પેઠેજ તેમણે પણ ત્રણ હેતુઓ નિષેધની સિદ્ધિમાં માન્યા છે.

અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ નિષેધની સિદ્ધિમાં સાત પ્રકારની માનેલ છે. તેમાં પણ બૌદ્ધોએ શરૂઆતની ચાર અનુપલબ્ધિ નિષેધની સિદ્ધિમાં માની છે.

વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ વિધિની સિદ્ધિમાં પાંચ પ્રકારની છે ને તેના ભેદો બૌદ્ધોએ એકે સ્વીકાર્યો નથી.

૨

નૈયાયિકોની હેતુના ભેદ વિષયક માન્યતા—નૈયાયિકોએ પક્ષસત્ત્વ સપક્ષસત્ત્વ, વિપક્ષાસત્ત્વ, અબાધિતવિષયત્વ અને, અસત્પ્રતિપક્ષત્વરૂપ પાંચ લક્ષણોવાળો ઉપાધિ રહિત શુદ્ધ હેતુ માન્યો છે. પરંતુ જૈનો અને બૌદ્ધની પેઠે હેતુઓના જુદા જુદા પ્રકારો તેમણે પાડ્યાં નથી. છતાં તેઓએ અનુમાનના પૂર્વવત્ શેષવત્ અને સામાન્યતોદષ્ટ એ ત્રણ ભેદો પાડ્યા છે અને તે ત્રણે ભેદો વસ્તુતઃ હેતુઓના ભેદથીજ પડાયેલા છે. આ ત્રણે અનુમાનો પ્રત્યક્ષપૂર્વકજ થાય છે.

ત્રણ અનુમાનનું સ્વરૂપ—જ્યાં આગળ કારણદ્વારા કાર્યનું અનુમાન કરવામાં આવે તેને **પૂર્વવત્** કહે છે. જ્યાં કાર્યદ્વારા કારણનું અનુમાન કરવામાં આવે તેને **શેષવત્** કહે છે. ને કાર્યકારણ છોડીને બીજા સાધનોદ્વારા સાધ્યની સિદ્ધિ થાય તેને **સામાન્યતોદૃષ્ટ** કહે છે.

ત્રણના ઉદાહરણ—આ મેઘ વરસાદને ઉત્પન્ન કરશે કારણકે તેવા પ્રકારનો ગંભીરગર્જારવ, વીજળીનું વારંવાર થવું, મેઘની ઉન્નત દશા વિગેરે વરસાદનાં ચિન્હો માલુમ પડે છે. આને પૂર્વવત્ અનુમાન કહે છે. ને તે અવિરુદ્ધ કારણોપલબ્ધિ નામના હેતુથી જૈનો જે અનુમાન સ્વીકારે છે તેવા પ્રકારનું આ અનુમાન છે. (સરખાવો આજ પ્રકરણનું સૂત્ર ૭૯. **भविष्यति वर्षं तथाविधवारिवाहविलोकनादिति कारणस्य ॥ ७९ ॥**)

અહિં 'વરસાદ વરસ્યો હોવો જોઇએ. કારણકે નદીમાં પુર આવવું વિગેરે નજરે પડે છે' આ અનુમાનને શેષવત્ અનુમાન કહે છે. અને આવા પ્રકારનું અનુમાન તે જૈનોના અવિરુદ્ધ કાર્યોપલબ્ધિ નામના હેતુથી થાય છે તેમાં સમાઇ શકે છે નદીમાં પુર આવવું વિગેરે કાર્ય હેતુ છે અને કારણરૂપ વરસાદનું આવવું તે સાધ્ય છે. (સરખાવો સૂત્ર ૭૮. **अस्त्यत्र गिरिनिकुञ्जे धनञ्जयो धूमसमुपलम्भादितिकार्यस्य ॥ ७८ ॥**)

'આ આંબા ફળેલા છે કારણક તેમાં આંબાપણું છે' આને નૈયાયિકો સામાન્યતોદૃષ્ટ અનુમાન કહે છે. આ અનુમાન જૈનોએ પડેલા વિધિસાધક બીજા અનુમાનોમાં સમાઇ જાય છે.

બીજી રીતે નૈયાયિકોની ત્રણ અનુમાનની માન્યતા—નૈયાયિકો કેવળાન્વયીને પૂર્વવત્, કેવળવ્યતિરેકીને શેષવત્ અને અન્વય વ્યતિરેકીને સામાન્યતોદૃષ્ટ કહે છે. પરંતુ આ ત્રણે ભેદ જૈનોના માનેલા શુદ્ધ હેતુના લક્ષણમાં સમાઇ જાય છે અને જૈનોએ જે હેતુના પેટાભેદો પાડયા છે તેતો સાધ્યની સાથે જુદીજુદી રીતે અપેક્ષાપૂર્વક સંબંધિત હેતુને

લઇને છે. તેમજ નૈયાયિકોએ માનેલ આ ત્રણે અનુમાનો ત્યારેજ શુદ્ધ બને છે કે જેમાં આપણા માનેલ શુદ્ધ હેતુનું લક્ષણ ઘટતું હોય.

જે હેતુ પક્ષમાં વ્યાપીને રહે અને જે સપક્ષમાં પણ રહેતો હોય પરંતુ જેનો વિપક્ષ ન હોય તેને કેવળાન્વયી કહે છે. અને આ કેવળાન્વયી સર્વસપક્ષવ્યાપક અને સપક્ષ એકદેશવૃત્તિવ્યાપક એમ બે પ્રકારે છે.

જે હેતુ પક્ષમાં વ્યાપીને રહે અને સપક્ષરહિત તેમજ વિપક્ષથી વ્યાવૃત્ત હોય તેને કેવળવ્યતિરેકી કહે છે. તે પ્રસંગોન્નેયી અને અપ્રસંગોન્નેયી એમ બે પ્રકારે છે.

જે હેતુ પાંચે પ્રકારના રૂપવાળો હોય તેને અન્વય વ્યતિરેકી કહે છે. તેના પણ સર્વસપક્ષવ્યાપક અને સપક્ષએકદેશવ્યાપક એમ બે ભેદ પડે છે.

ત્રીજા પ્રકારની માન્યતા—પૂર્વના બોધની પેઠે જે તુલ્ય બોધ થાય તેને પણ પૂર્વવત્ કહે છે. જેમકે, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા વિગેરે ગુણો એક દ્રવ્યને આશ્રિત રહેલા હોવા જોઇએ. કારણકે તે દરેક ગુણો છે. જેમકે રૂપ વિગેરે છે તેમ.

પ્રસક્તિનો પ્રતિષેધ કરવાથી અને બાકીનામાં પ્રસક્તિનો અસંભવ હોવાથી જે બોધ થાય તેને પણ શેષવત્ કહે છે.

જેમાં ધર્મિ અને સાધનધર્મ પ્રત્યક્ષ હોય પરંતુ સાધ્યધર્મ અપ્રત્યક્ષ હોય તેને સાધવામાં આવે તેને સામન્યતોદષ્ટ કહે છે. જેમકે, 'સર્વે ઇચ્છા વિગેરે ગુણો પરતંત્ર છે ગુણ હોવાથી રૂપની પેઠે' વિગેરે ઉદાહરણો પણ ઘટાવી શકાય છે. આ રીતે નૈયાયિકોની હેતુ વિષયક માન્યતાનું સૂચન માત્ર કર્યું પણ તે સર્વ જૈન હેતુના એક વિભાગ માત્ર છે.

૩

વૈશેષિક દર્શન સમ્બંધી હેતુઓની માન્યતા—अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि चेति लैङ्गिकम् ॥ અ. ૯. આ. ૨. સૂ. ૧ વૈશેષિકદર્શન.

આ સાધ્ય આ હેતુનું કાર્ય છે કારણ છે સંયોગિ છે વિરોધિ છે કે સમવાયિ છે વિગેરે વિચારદ્વારા અનુમાનના જુદા જુદા ભેદો પડે છે.

આ સાધનનું આ સાધ્ય કાર્ય છે તેનું ઉદાહરણ— "વિશિષ્ટ અમુક નદીનું પુર થયું હોવું જોઇએ કારણકે વૃષ્ટિ થઇ છે." આમાં સાધ્ય નદીનું પુર તે કાર્ય છે અને સાધન વૃષ્ટિ તે કારણ છે.

આ સાધનનું આસાધ્ય કારણ છે તેનું ઉદાહરણ— "વિશિષ્ટ મેઘની ઉન્નતિ થઇ હોવી જોઇએ કારણકે વરસાદ થાય છે." આમાં 'મેઘની ઉન્નતિરૂપ' સાધ્ય કારણ અને સાધન 'વૃષ્ટિ' તે કાર્ય છે.

આ સાધનનું આ સાધ્ય સંયોગિ, વિરોધિ અને સમવાયિ છે તેના ક્રમે ઉદાહરણો—'અહિં ધૂમાડો છે અગ્નિ હોવાથી' તે સંયોગીનું. અને 'અહિં ઝાડી વિગેરેમાં નોળીયો હોવો જોઇએ કારણકે ભયભીત સર્પ જણાય છે.' તે વિરોધીનું ઉદાહરણ. તેમજ 'અહિં તેજ છે કારણકે પાણીમાં ઉષ્ણ સ્પર્શ હોવાથી'. આ સમવાયીનું ઉદાહરણ છે.

अस्येदं कार्यं...વિગેરે લિંગ બતાવવા માટે જણાવેલ છે પરંતુ આટલાંજ લિંગ છે એવો કાંઈ આગ્રહ રાખવા બદલ નથી. કારણકે ચંદ્રનો ઉદય સમુદ્રની ભરતી અને કુમુદવિકાસને જણાવે છે તેમાં પરસ્પર કાર્યકારણભાવ ન છતાં વાસ્તવિક અનુમાન બની શકે છે.

પૂર્વે જણાવેલ વૈશેષિક સૂત્રમાં च મુકયો છે તેથી एकार्थ समवायि પણ સમજવો. અને તેના બે ભેદ પાડયા છે પહેલો એક કાર્ય બીજા કાર્યને જણાવે તે. અને બીજો એક કારણ બીજા કારણને જણાવે તે.

તેજ પ્રમાણે વિરોધિના પણ ચાર ભેદ પડે છે ૧ ન થયેલ પદાર્થ થએલાનું લિંગ બને ૨ ન થયેલ પદાર્થ ન થયેલાનું લિંગ બને ૩ થયેલ પદાર્થ ન થયેલાનું લિંગ બને ૪ અને થયેલ પદાર્થ થયેલાનું લિંગ બને. આ ચારે વિરોધીના પેટાભેદરૂપે છે.

આ વૈશેષિકના બધા ભેદો જૈનાના અમુક ભેદોમાં સમાઇ જાય છે.

"तथाच कार्यं यत्रलिङ्गं तच्छेषवत्, कारणंयत्रलिङ्गं तत्पूर्ववत् सबन्धिकार्यकारणभिन्नं साध्यस्य यथाकथंचित्स बन्धविशिष्टं यत्र लिङ्गं तत् सामान्यतोदृष्टम् इत्युक्तानुमानानाम् सामान्यतोदृष्ट एवान्तार्भावः इति भावः

અ. ૯, આ. ૨ સૂ. ૨ વૈ. ૬.

આ રીતે, જૈન બૌદ્ધ, નૈયાયિક અને વૈશેષિકના દરેકના હેતુઓ તપાસતાં સાંગોપાંગ, સુંદર અને વ્યવસ્થિત જો હેતુઓ માલમ પડતા હોય તો જૈન દર્શનનાજ છે.

અને આ સાથે સાથે પૃ. ૧૩૬ માં જૈન હેતુઓનું ચક્ર પણ આપેલ છે.

इति श्री देवसूरिरचितप्रमाणनयतत्त्वे विशेषार्थसहितः
तृतीयपरिच्छेदः समाप्तः

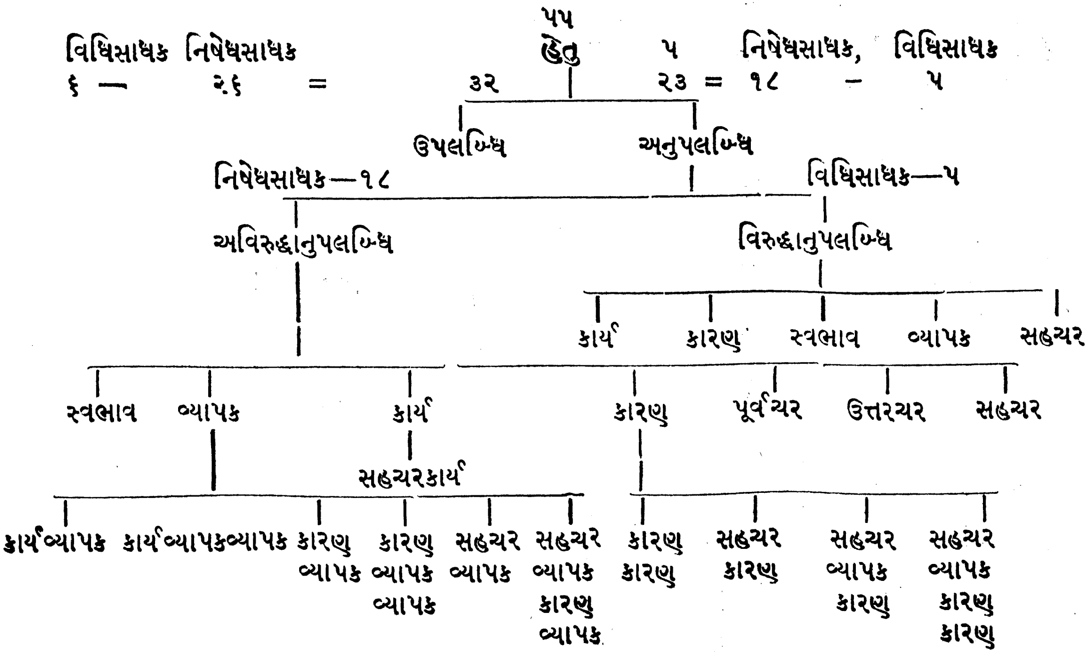

વિધિસાધક નિષેધસાધક
૬ — ૨.૬ =
૫૫
હેતુ
૩૨
૫
૨૩ = ૧૮ — ૫
નિષેધસાધક, વિધિસાધક
ઉપલબ્ધિ
અનુપલબ્ધિ
નિષેધસાધક—૧૮
વિધિસાધક—૫
અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ
વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ
કાર્ય
કારણ
સ્વભાવ
વ્યાપક
સહચર
સ્વભાવ
વ્યાપક
કાર્ય
સહચરકાર્ય
કારણ
પૂર્વચર
ઉત્તરચર
સહચર
કાર્યવ્યાપક
કાર્યવ્યાપકવ્યાપક
કારણ વ્યાપક
કારણ વ્યાપક વ્યાપક
સહચર વ્યાપક
સહચર વ્યાપક કારણ વ્યાપક
કારણ કારણ
સહચર કારણ
સહચર વ્યાપક કારણ
સહચર વ્યાપક કારણ કારણ

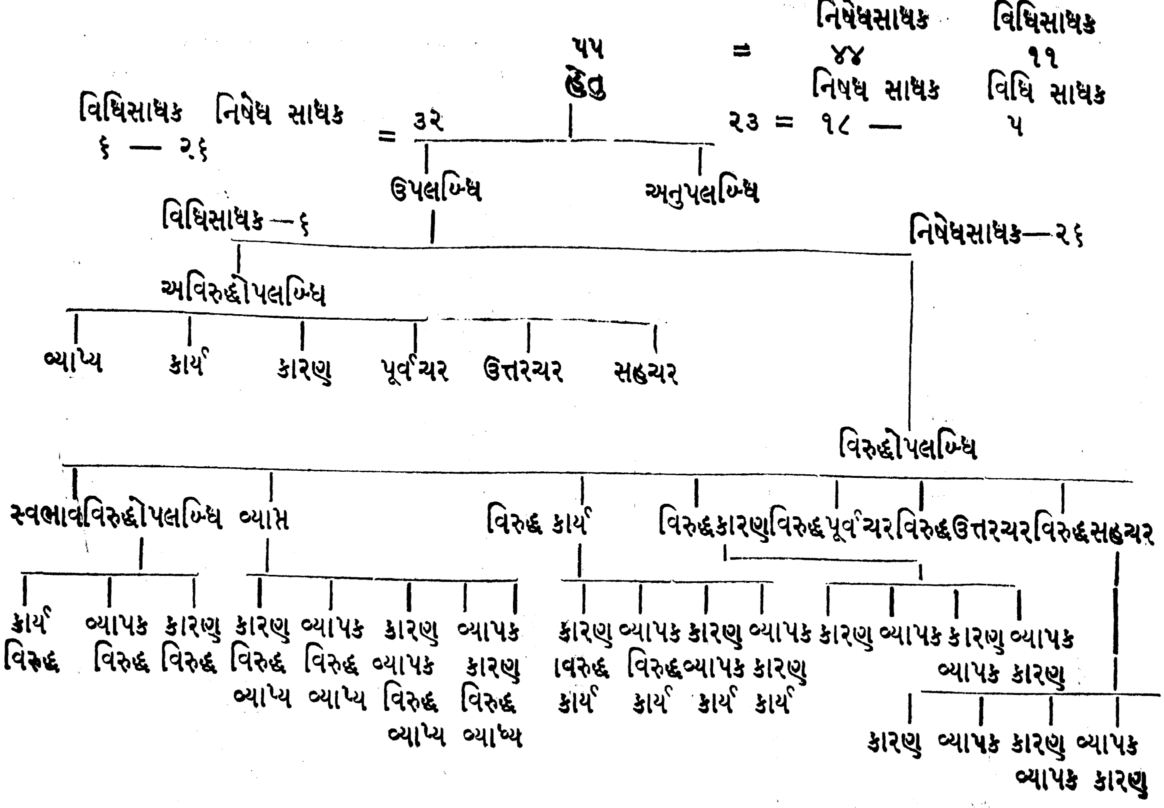

હેતુ
૫૫
= નિષેધસાધક ૪૪ વિધિસાધક ૧૧
વિધિસાધક નિષેધ સાધક ૬ — ૨૬ = ૩૨
ઉપલબ્ધિ
અનુપલબ્ધિ
૨૩ = નિષધ સાધક ૧૮ — વિધિ સાધક ૫
વિધિસાધક—૬
નિષેધસાધક—૨૬
અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ
વ્યાપ્ય
કાર્ય
કારણ
પૂર્વચર
ઉત્તરચર
સહચર
વિરુદ્ધોપલબ્ધિ
સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ
વ્યાપ્ત
વિરુદ્ધ કાર્ય
વિરુદ્ધકારણ
વિરુદ્ધપૂર્વચર
વિરુદ્ધઉત્તરચર
વિરુદ્ધસહચર
કાર્ય વિરુદ્ધ
વ્યાપક વિરુદ્ધ
કારણ વિરુદ્ધ
કારણ વિરુદ્ધ વ્યાપ્ય
વ્યાપક વિરુદ્ધ વ્યાપ્ય
કારણ વ્યાપક વિરુદ્ધ વ્યાપ્ય
વ્યાપક કારણ વિરુદ્ધ વ્યાપ્ય
કારણ વિરુદ્ધ કાર્ય
વ્યાપક વિરુદ્ધ કાર્ય
કારણ વ્યાપક કાર્ય
વ્યાપક કારણ કાર્ય
કારણ
વ્યાપક
કારણ વ્યાપક
વ્યાપક કારણ
કારણ
વ્યાપક
કારણ વ્યાપક
વ્યાપક કારણ

श्री पार्श्वनाथाय नमः

॥ अथ चतुर्थपरिच्छेदः ॥

ચોથો પરિચ્છેદ.

પરોક્ષ પ્રમાણ (ચાલુ)

આગમ પ્રમાણ વિચાર.

આગમલક્ષણ

आप्तवचनादाविर्भूतमर्थसंवेदनमागमः[1] ॥ १ ॥

અર્થ: પ્રમાણિક પુરુષના વચનથી ઉત્પન્ન થયેલ અર્થજ્ઞાન તે આગમ પ્રમાણ છે.

વિશેષાર્થ: આ આગમ પ્રમાણ પરોક્ષનો પાંચમો ભેદ છે; પ્રત્યક્ષમાં વસ્તુનો સાક્ષાત્ બોધ થાય છે, સ્મરણમાં અનુભવેલ પદાર્થનો વિષય થાય છે, પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં 'તેજ આ' એ પ્રકારનું સંકલના પૂર્વક જ્ઞાન થાય છે, તર્કમાં ત્રણેકાળમાં રહેલ સાધ્ય સાધનના સબંધનો વિષય કરવામાં આવે છે; અને અનુમાનમાં હેતુદ્વારા સાધ્યનું ભાન કરવામાં આવે છે. અને તેજપ્રમાણે આ આગમપ્રમાણમાં પ્રમાણિક પુરુષના

---

१ समयबलेन सम्यक्परोक्षानुभवसाधनं आगमः

ન્યાયસાર પૃષ્ઠ. ૨૮

आप्तवाक्यनिबन्धमर्थज्ञानमागमः ન્યાયદીપીકા પૃ. ૧૧૭

વિશ્વાસ દ્વારા તેના વચનથી અર્થજ્ઞાન થાય છે. આ રીતે દરેકનાં સ્વરૂપો ભિન્ન છે. માટે આગમ પ્રમાણુ ભિન્ન માનવાની જરૂર છે.

આ સૂત્રમાં 'આગમ' લક્ષ્ય છે અને 'પ્રમાણિક પુરુષના વચનથી ઉત્પન્ન થયેલ અર્થજ્ઞાન' એ લક્ષણુ છે.

હવે જો કેવળ 'અર્થજ્ઞાન' ને આગમ પ્રમાણુ માનવામાં આવે તો પ્રત્યક્ષ વિગેરેથી પણુ અર્થજ્ઞાન થઈ શકે છે અને તે રીતે પ્રત્યક્ષ પણુ આગમ પ્રમાણુ બની જાય. પરંતુ આ આગમ પ્રમાણુ તો પરોક્ષ છે. માટે '**વાકયથી ઉત્પન્ન થયેલ**' આ પદ વધારવાની જરૂરિયાત ઉત્પન્ન થાય છે.

તેમજ 'વાકયથી ઉત્પન્ન થયેલ અર્થજ્ઞાન તે આગમ', એ પ્રમાણે માનીએ તો પણુ સ્પષ્ટ પ્રવૃતિ અને નિવૃત્તિ યોગ્ય પ્રમાણુરૂપ જ્ઞાન નહિ બને. કારણુકે મૂર્ખ, લુચ્ચા અને બકવાદ કરનાર પુરુષના યદ્વા તદ્વા બોલાયેલા વાકયો-દ્વારા આપણુને અર્થ સબંધી ભાન તો થાય છે. પરંતુ તે તે પદાર્થમાં પ્રવૃતિ કરતાં તે પ્રકારની તે વસ્તુ ન જણુાતી હોવાથી તે જ્ઞાન જુઠું થાય છે. માટે '**પ્રમાણિક પુરુષના**' આ પદ વધારવાની આવશ્યકતા છે.

હવે 'અર્થ' શબ્દનો ઉડાડી દઈ 'પ્રમાણિક પુરુષના વચનથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન તે આગમ પ્રમાણુ.' એમ માનીએ તો પણુ આગમ પ્રમાણુની સાર્થકતા સિદ્ધ થતી નથી. કારણુકે તે લક્ષણુદ્વારા તો ઉચ્ચારણુકરાતા વાકય યા શબ્દનું શ્રાવણુ પ્રત્યક્ષ વિગેરે પણુ આગમ પ્રમાણુ બની જાય. માટે **અર્થ** શબ્દની જરૂરિઆત છે.

આ રીતે શુદ્ધ આગમનું લક્ષણ તો 'પ્રમાણિક પુરુષના વચનદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ અર્થજ્ઞાન તે આગમ.' આજ ઘટી શકે છે. આ રીતે આગમના લક્ષણ તરીકે વપરાયેલા દરેક શબ્દની સાર્થકતા સિદ્ધ થાય છે.

વસ્તુતઃ વિચાર કરીએ તો સત્યવચન તે આગમ. ને આ આગમનો આધાર લઇનેજ ધર્મનો ઉદ્ધાર સમાજનો ઉદ્ધાર કે રાજ્યનીતિઓના પરાવર્તનો થતાંજ આવ્યાં છે. અને તેજ પ્રમાણે વચન માત્રને આગમ અને યથાર્થ સત્ય માનીને આજ સુધીની ધર્મ, સમાજ, જ્ઞાતિ કે રાજ્યોની અવદશા થતી આવી છે. આજ કારણને લઈને જૈનદર્શનકારોએ પુરુષના પ્રમાણિકતાને અનુસરીને તેના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો છે અને તે વિશ્વાસુ વચનોને આગમ તરીકે લેખ્યાં છે.

કદાચ કોઈ શંકા કરેકે આપ્ત પરીક્ષા કરી તેના વચનને પ્રમાણિક માનવું તે અત્યંત દુર્ઘટ છે માટે આગમ ન હોવું તેજ શ્રેયસ્કર છે.

જો ઉપરોક્ત માન્યતાનો સ્વીકાર કરીએ તો જગતની તમામ ભાષા અને જગતનો વ્યવહાર દુર્ઘટ બને. કારણકે બાળક જે ભાષા બોલે છે અને જગતનો જે કાંઈ વ્યવહાર ચાલે છે તે આ પ્રમાણિક પુરુષના વચનની શ્રદ્ધાને લઇનેજ છે. કોઈક વખત કદાચ આપ્તપરીક્ષા દુર્ઘટ બને તેથી આગમનો સ્વીકાર અયોગ્ય છે તે પ્રમાણે તો નજ માની શકાય, કારણકે તેપ્રમાણે માનીએ તો પ્રત્યક્ષ અનુમાન વિગેરે

પ્રમાણો પણ કોઈને આશ્રયીને દુર્ઘટ બને છે તેથી શું આપણે તેનો નિષેધ થોડોજ કરી શકીએ છીએ ?

તેમજ આ આગમપ્રમાણમાં સામા માણસને તદ્દન સત્યરૂપે સિદ્ધ થયેલી વસ્તુ પરને બોધ કરવા માટે વચનદ્વારા જણાવવામાં આવે છે.

અહિં એક શંકા એ કરવામાં આવેછે કે શાસ્ત્રોના પ્રણેતાને જોયા વિના તેની આપ્તપરીક્ષા શી રીતે થઈ શકે ? ને તે પરીક્ષા થયા વિના તેમના વચન ઉપર કેમ વિશ્વાસ બેસી શકે ?

આનો ઉત્તર એ હોઈ શકે કે જેમના વચનોથી ઉત્પન્ન થતો અર્થબોધ વ્યવસ્થિતરીતે ચોક્કસ અર્થસંગત હોય તો તે વચનના પ્રણેતાને આપણે આપ્ત તરીકે સ્વીકારવામાં કોઈ જાતનો બાધ ન ઉઠાવી શકીએ.

ઉપચારથી આપ્તવચન આગમ પ્રમાણ બને છે—

उपचारादाप्तवचनं च ॥२॥

અર્થ—અને ઉપચારથી પ્રમાણિક પુરુષનું વચન તે આગમ પ્રમાણ બને છે.

વિશેષાર્થ—જગતમાં તો અર્થજ્ઞાનને કોઈ આગમ કહેતું નથી. પરંતુ પ્રમાણિક પુરુષોના કથિત વચનોજ આગમ કહેવાય છે. તેનું કારણ એ છે કે અર્થજ્ઞાનમાં પ્રમાણિક પુરુષોનું વચન એ અનન્ય કારણ છે. માટે આ અનન્ય કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવામાં આવ્યો છે. એટલેજ પ્રમાણિક પુરુષોનું વચન તે આગમ તરીકે લેખાય છે.

પ્રમાણિકપુરુષના વચનોના બે પ્રકારનાં ઉદાહરણ—

समस्त्यत्र प्रदेशे रत्ननिधानं, सन्ति रत्नसानुप्रभृतयः ॥३॥

અર્થ—આ સ્થળને વિષે રત્નનો ભંડાર છે; મેરુ વિગેરે પર્વતો વિદ્યમાન છે.

વિશેષાર્થ—જેણે રત્નનો ભંડાર જોએલો છે તેવા લૌકિક આપ્તપુરુષના વચનદ્વારા રત્નના ભંડારનું ભાન થાય તે, તેમજ હાલના સામાન્ય માણસથી નહિ જણાતા એવા મેરૂ પર્વતની વિદ્યમાનતાનો નિશ્ચય લોકોત્તર પુરુષના વચન દ્વારા થાય તે બન્ને આગમ પ્રમાણ છે.

આપ્તનું સ્વરૂપ—

[२]अभिधेयं वस्तु यथावस्थितं जानीते यथाज्ञानं चाभिधत्ते स आप्तः ॥ ४ ॥

અર્થ—કહેવા યોગ્ય વસ્તુને યથાર્થ જાણે. અને જાણ્યા પ્રમાણે જે કહે તે આપ્ત.

વિશેષાર્થ—આ આગમ પ્રમાણમાં શબ્દ દ્વારા વસ્તુનો બોધ થાય છે.તો તે શબ્દનો પ્રરૂપક પોતે પદાર્થને બરોબર જાણતો હોય અને પોતાના જાણ્યા પ્રમાણે કોઈ પણ જાતનો સ્વાર્થ રાખ્યા વિના બરોબર કહેતો હોય તો તે પ્રમાણિક કહેવાય છે. અને આ પ્રમાણેના પ્રમાણિક પુરુષના વચનો દ્વારા જે બોધ થાય તેજ યથાર્થ આગમ જ્ઞાન કહેવાય છે.

આ સૂત્રમાં આપ્તના બે વિશેષણ આપ્યાં. એક યથાર્થ વસ્તુનો જાણનાર અને બીજું જાણ્યા પ્રમાણે કહેનાર. આ

---

२ आप्तः प्रत्यक्षप्रमितसकलार्थत्वे सति परमहितोपदेशकः

પૃ. ૧૧૯ ન્યાયદીપીકા

વિશેષણો આપ્તમાં હોવાં જોઇએ. અને આ બે ન હોવાના કારણેજ જગતમાં જુઠું બોલાય છે.

અમદાવાદથી નરોડા કેટલું દૂર છે તે ન જાણનાર પુરુષને આપણે તેનું અંતર પૂછીએ કે પૂછયા સિવાય જવાબ આપે તો તે સાચો જવાબ ન આપી શકે. આ ખોટો જવાબ તેની અજ્ઞાનતાને લઇને છે. ને આ અજ્ઞાનતા પહેલા વિશેષણના અભાવે છે.

બીજુ વિશેષણ 'જાણ્યા પ્રમાણે કહેનાર' તે આપ્તને લાગડવામાં આવ્યું છે. પરંતુ જે જાણ્યા પ્રમાણે ન કહેવાનું બને છે તે તો કેવળ કષાયને જ આભારી છે.

સામાન્ય સરળ માણુસ પણ ક્રોધાવેશને લઇને બોલે કે 'આજે જીવતો ન મુકું.' આ ક્રોધથી અસત્ય છે.

'મારા જેવો બુદ્ધિશાળી જોતો નથી કે જે આટલા વખતમાં આટલું ભણે, ?' અથવા 'શું હું મ્હોટો થઇને નાનાને નમું ?' આ માનથી અસત્ય છે.

નોકરી કરતો નોકર બોલે કે 'સાહેબ આપને તાવ આવ્યો ત્યારે મારા તમ્મરજ વછૂટી ગયા'. આ માયાથી અસત્ય છે.

બે રૂપીઆના જોટાની ત્રણ રૂપીઆ કિંમત કરનાર કાપડીઓ બોલે કે 'શેઠ પોણાત્રણ રૂપીએ તો ઘરમાં જ પડે છે'. આ લોભથી અસત્ય છે.

હાસ્ય ખાતર કહેવામાં આવે કે 'અરે તારો લોટરીનો નંબર લાગી ગયો હમણાં જોઇનેજ આવુંછુંને.' આ હાસ્ય સબંધી જુઠું છે.

'મારા છોકરા જેવો કોઈ રૂપાળો નથી.' એ પ્રમાણે માતા પ્રેમથી બોલે તે રતિસબંધી અસત્ય છે.

આર્યાવર્તપર અપ્રેમને લઈને કોઈ પરદેશી કહે કે 'હજી આર્યાવર્ત ઉન્નતિને યોગ્ય નથી.' તે અરતિને લઈને અસત્ય છે.

કોઈપણ માણસ ધનનો નાશ કે વ્હાલાના અકાળ મરણથી બોલી ઉઠે કે 'જીવવા કરતાં મરવું સારૂં.' તો તે શોકથી અસત્ય છે.

ચોરને રાજા પૂછે કે કેમ ચોરી કરી છે? તો તે ભયને લીધે કહે કે 'હું ચોરી કરતો જ નથી.' આ ભયને લઈને અસત્ય છે.

જગ્યા હોવા છતાં ગંદા માણસને આપણી પાસે કોઈ જમવા બેસાડે તો કહીએ કે 'ભાઇ અહિં જગ્યા નથી બીજે બેસાડો'. આ જુગુપ્સા સબંધી અસત્ય છે.

કોઈ સ્ત્રી પુરુષ ઉપર રાગાંધ થવાથી બોલે કે 'કામ પણ તમારાથી પરાજય પામ્યો છે.' આ પુરુષવેદથી અસત્ય છે. આ રીતે નપુંસક અને સ્ત્રીવેદથી પણ અસત્ય બોલાય છે. પરંતુ દરેકજણ અજ્ઞાન કે કષાયદ્વારા જુઠું ન બોલવાનો સંભવ હોય તેવા પુરુષોના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખી પદાર્થનું ભાન કરે છે.

આ બોધ વચન દ્વારા જ થાય તેવો કોઈ નિયમ નથી. પરંતુ લખવાથી, આંકડાથી હાથ મૂખની ચેષ્ટાદ્વારા, શબ્દ સ્મરણથી કે બીજા અન્ય કોઈપણ પ્રકારથી કહેવાદ્વારા પરોક્ષ અર્થસબંધી પારકાને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તે આગમ છે. અને આગમનો કારક યા ઉત્પાદક તે આપ્ત છે. અર્થાત જે જેનો અવંચક તે તેનો આપ્ત તે સાધારણ લક્ષણ છે.

પરંતુ આ આખા આગમ પ્રમાણનો આધાર આપ્તની પરીક્ષા ઉપરજ અવલંબેલો છે. એટલે તેની સત્ય પ્રતીતિ ઉપરજ તેનાથી બોલાતા વચન ઉપર સત્યની પ્રતીતિ થાય છે.

આપ્તના લક્ષણનો હેતુ:—

तस्य हि वचनमविसंवादि भवति ॥ ५ ॥

અર્થ:—તેવા પ્રમાણિક પુરુષનું વચનજ અવિસંવાદિ હોય છે.

વિશેષાર્થ:—જે પ્રમાણે વસ્તુ હોય તે પ્રમાણે કહેનાર પુરુષનું વચનજ ખોટું પડતું નથી.

આપ્તના પ્રકાર:—

स च द्वेधा लौकिको लोकोत्तरश्च ॥ ६ ॥

અર્થ:—તે પ્રમાણિકપુરુષ લૌકિક અને લોકોત્તર એમ બે પ્રકારે હોય છે.

વિશેષાર્થ:—સામાન્યલોકમાં રહેલ હિતસ્વી પુરુષ તે લૌકિક. અને જગત્ માત્રના કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા અને મોક્ષમાર્ગના ઉપદેશક તે લોકત્તર. એમ બે પ્રકારના આપ્ત પુરુષો છે.

બન્ને પ્રકારોના આપ્ત પુરૂષોનું ઉદાહરણ:—

लौकिको जनकादिर्लोकोत्तरस्तु तीर्थकरादिः ॥७॥

અર્થ:—પિતા વિગેરે લૌકિક અને તીર્થંકર વિગેરે લોકોત્તર પ્રમાણિક પુરુષો છે.

વિશેષાર્થ:—લૌકિક પ્રમાણિક પુરુષોમાં પિતા, માતા, મિત્ર વિગેરે હિતસ્વી પુરુષો ગણી શકાય. અને લોકોત્તર પ્રમાણિક પુરુષોમાં તીર્થંકર, ગણધર, કેવળી વિગેરે લેખી શકાય છે.

લૌકિક પ્રમાણિક પુરુષોમાં તો માતા પિતા વિગેરે સાધારણ રીતે સર્વને આપ્ત તરીકે કબુલ છે. પરંતુ લોકોત્તર પુરુષમાં તીર્થંકર ગણધર વિગેરે જૈન દર્શનમાં ગ્રહણ કરાય છે. પરંતુ દરેક મતમાં પોતપોતાના દેવ, ગુરૂ વિગેરેને લોકોત્તર તરીકે ગણવામાં જુદા જુદા અભિપ્રાયો છે. છતાં તે વાત તે તે ગ્રન્થોને સોંપી આપણે ચાલુ વિષયમાં આગળ વધીશું.

નૈયાયિક વિગેરેને અભિમત આપ્ત વસ્તુત: આપ્ત ઘટી શકતો નથી. કારણકે તેઓ જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશક નથી માનતા તેમજ આપ્તને એક માને છે. અને તેથી તેઓને ઈષ્ટ આપ્ત પોતે જાણી શકતો નથી કે જણાવી શકતો નથી.

છતાં તે તે લોકોત્તર આપ્તની પરીક્ષામાટે આપણે ત્યાંના આપ્તપરીક્ષા અને આપ્તમીમાંસા વિગેરે ગ્રન્થો જોઈ લેવા. કારણકે તે સર્વનું વિવેચન કરતાં ગ્રન્થનું દળ વધી જાય તેમ છે.

[૩] મીમાંસકો વેદને અપૌરુષેય માનેછે અને તેને જ સર્વોત્તમ આગમ તરીકે સ્વીકારે છે. અને તેની પુષ્ટિમાં તેઓ જણાવેછે કે પુરુષમાત્રમાં કાંઈને કાંઈ દોષ હોય છે માટે

---

३ "दोषाः सन्ति न सन्तीति पौरुषेयेषु युज्यते
वेदेकर्तुरभावाद्धि दोषाशङ्कैव नास्ति नः"

રત્નાકર પૃ. ૩૦૭

તેના વચન ઉપર યોગ્ય વિશ્વાસ ન બેસી શકે. પરંતુ અપૌ-રુષેય નિત્ય વેદકથિત વચન જ સત્ય છે.

પરંતુ આ શંકા વ્યાજબી નથી. કારણકે આજે આપણે કોઇપણ ગ્રંથ બુદ્ધિથી વિચારીએ તો નિત્ય કે અપૌરુષેય ન હોઈ શકે. કારણકે ગ્રંથના શબ્દો જરૂર કોઇને કોઈ આઠ સ્થાનો દ્વારા થાય છે. અને આ સ્થાનો દ્વારા શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરનાર જરૂરને જરૂર કોઈ વ્યક્તિ હોયજ છે. અને વેદોની વાકયરચના ને અર્થરચના આપણે આજે પણ સમજી શકીએ છીએ અને તેપણ શબ્દ રચનામય છે. તેથી કોઇ વ્યક્તિનિર્મિત છે. એટલે કોઇપણ ગ્રંથને નિત્ય કે અપૌરુષેય માની તેને સાચો માનવો તેતો કેવળ કદાગ્રહ જ છે.

હવે કોઇપણ ગ્રંથના કે ઉપદેશના પ્રરૂપક આપ્ત લોકોત્તર તો ત્યારે જ કહેવાઈ શકે કે જે સ્વાર્થી ન હોય, અને આ સ્વાર્થ રાગદ્વેષ રૂપ કષાય દૂરથાય ત્યારેજ હઠી શકે છે. અને સાથે સાથે તે લોકોત્તર આપ્ત જ્ઞાની અને હિતસ્વી પણ હોવા જોઇએ. આ ત્રણે વસ્તુ મેળવવામાં ચાર ઘાતી કર્મનો ક્ષય ખાસ આવશ્યક છે. અને તે ઘાતી કર્મના ક્ષય કરનાર તીર્થંકર કેવળી અને પ્રત્યેકબુદ્ધ વિગેરે હોઈ શકે છે. ગણધર વિગેરે જે આપ્ત લોકોત્તર કહેવાય છે. તે પણ તીર્થંકર વિગેરેને અનુસરીને જ છે.

લૌકિક આપ્ત કરતાં લોકોત્તર આપ્તની વિશેષતા એ છે કે જેઓ જગદુપકારાક અને જેઓનું વચન ત્રણેકાળ અબા-

ધિત છે. જે જૈનધર્મમાં અંગપ્રવિષ્ટરૂપ [૪]બારઅંગ છે તે આ લોકોત્તર આપ્તપુરુષ કથિત છે.

વચનવ્યાખ્યા:—

वर्णपदवाक्यात्मकं वचनम् ॥ ८ ॥

અર્થ:—અક્ષર, પદ અને વાક્યરૂપ હોય તેને વચન કહેવામાં આવે છે.

વિશેષાર્થ—અત્યારસુધી આપ્તની વ્યાખ્યા કરી. હવે તેના વચનની વ્યાખ્યા કરે છે. વચનમાં વર્ણ, પદ અને વાક્ય હોય છે. ઉપલક્ષણથી સૂત્ર પાદ, અધ્યાય, પ્રકરણ, પરિચ્છેદ, કાંડ, વિભાગ વિગેરે ગ્રંથના વિભાગો પણ વચન તરીકે ગણી શકાય છે.

વર્ણવ્યાખ્યા:—

अकारादि पौद्गलिको वर्णः ॥ ९ ॥

અર્થ:—અકાર વિગેરે પૌદ્ગલિક વર્ણ છે.

વિશેષાર્થ:—આ અકારાદિકવર્ણ ભાષાપર્યાપ્તિ દ્વારા જીવમાં ઉત્પન્નથયેલ શક્તિથી પ્રગટ થતાં ભાષાવર્ગણાના પુદ્ગલો છે. પરંતુ અન્યદર્શનવાળા જેમ માને છે તેમ નિત્ય કે આકાશગુણ નથી.

---

૪. ૧ અચારાંગ ૨ સૂયગડાંગ ૩ ઠાણાંગ ૪ સમવાયાંગ ૫ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ ૬ જ્ઞાતાધર્મકથા ૭ ઉપાસકાધ્યયનદશાંગ ૮ અનન્તકૃદ્દશાંગ ૯ અનુત્તરોપપાતિકદશાંગ ૧૦ પ્રશ્નવ્યાકરણ ૧૧ વિપાકસૂત્ર ૧૨ દૃષ્ટિવાદ.

પદ વ્યાખ્યા:—

वर्णानामन्योन्यापेक्षाणां निरपेक्षा संहतिः
पदम्; पदानां तु वाक्यम् ॥ १० ॥

અર્થ:—પરસ્પર અપેક્ષા રાખનારા અક્ષરોનો નિરપેક્ષ સમુદાય તેને પદ કહેવામાં આવે છે. ને તેજ પ્રમાણે પરસ્પર અપેક્ષા રાખનારા પદોનો નિરપેક્ષ સમુદાય તેને વાક્ય કહેવામાં આવે છે.

વિશેષાર્થ:—પોતપોતાને યોગ્ય અર્થ જેની દ્વારા જાણવામાં આવે તેને પદ કહેવામાં આવે છે. આ પદમાં ઘણુંકરીને બે ત્રણ કે તેથી વધારે અક્ષરો રહેલા હોય છે. અને તે દરેક અક્ષરો પરસ્પર એ એક પદમાં સંબંધવાળા હોય છે. છતાં એ અક્ષરો બીજા પદની અંદર રહેલા અક્ષરો સાથે કોઈપણ જાતનો સંબંધ ધરાવતા નથી.

જેની દ્વારા પોતાનો ઉચિત અર્થ જણાવવામાં આવે તેને વાક્ય કહે છે. આ વાક્યમાં બે ત્રણ કે તેથી વધારે પદો ઘણું કરીને સમાયેલાં હોય છે. અને તે દરેક પદો તે વાક્યમાં રહેલા બીજા પદો સાથે પરસ્પર સબંધવાળાં હોય છે છતાંપણ તે વાક્યથી બીજા વાક્યોમાં રહેલા પદો સાથે તે વાક્યના પદોનો કોઇ પણ જાતનો સબંધ હોતો નથી.

ઉપરપ્રમાણે પદ અને વાક્યની સામાન્ય રચના છતાં એકજ અક્ષરનું પદ અને એકજ પદનું વાક્ય પણ બની શકે છે. એટલે ઉપરનું સૂત્રવચન બહુલતાને અનુસરીને મુકાયેલ છે.

હવે વર્ણ પદ અને વાક્યની ભાષામાં શી જરૂર છે તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઇએ.

ભાષાની ઉપયોગીતા—પ્રાણીમાત્રને હૃદયમાં વ્યક્ત અને અવ્યક્તબોધ અનેક પ્રકારે થાય છે. પરંતુ હૃદયમાં થયેલા વ્યક્તબોધનો વિનિમય અને પરને સારૂ તેનો ઉપયોગ ભાષા ઉપર આધાર રાખે છે.

પ્રથમ દરેકને વારંવાર વસ્તુના પરિચયથી સાદૃશ્ય જ્ઞાન થાય છે. અને તે સાદૃશ્યજ્ઞાનથી જુદી જુદી વસ્તુના જુદી જુદી રીતે વિભાગો પડે છે. ને આ પડેલા વિભાગોનો પરને બોધ કરાવવા માટે ભાષાના અભાવથી અત્યંત મુશ્કેલી પડેછે. કારણકે ભાષાના અભાવે સાદૃશ્ય વસ્તુઓનો બોધ પણ તે તે વસ્તુને લાવીને કરાવવો પડે છે. અને જ્યારે ભાષાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ત્યારે ઉપરોક્ત પડતી સર્વ મુશ્કેલી આપોઆપ દૂર થાય છે. જેમકે બરફ પાણી, ચંન્દ્ર વિગેરે શીત વસ્તુઓ જાણ્યા છતાં તેઓના શીતતાના બોધ માટે તેની આગળ તે તે વસ્તુઓ લાવવી પડે છે. પરંતુ આ સર્વ 'શીત' છે. તેમ શબ્દ વાપરવામાં આવે તો તે સર્વ મુશ્કેલી મટી જાય અને તેઓના શીત ગુણનું ભાન થાય. તેજ પ્રમાણે જુદાં જુદાં વૃક્ષોને જાણ્યા છતાં 'વૃક્ષ' એ શબ્દ બોલતાં તમામ જાતના વૃક્ષોમાં એક જાતની સાદૃશ્યતો જણાય છે તે ભાષાના ઉપયોગમાં આવશ્યક છે.

આ રીતે ઇન્દ્રિયજન્ય વ્યક્તજ્ઞાનને પરને જણાવવા માટે ભાષા આવશ્યક ઠરે છે. હવે આ વ્યક્તજ્ઞાનરૂપ વિચારને ભાષામાં ઉતારવામાં આવે તે વાક્ય છે. અને આ વાક્ય

પદ સિવાય ન બની શકે. અને પદો વર્ણ કે શબ્દ સિવાય ન બની શકે.

વર્ણ વિચાર—હવે તે વર્ણ કે શબ્દ સ્વાભાવિક અને પ્રાયોગિક એમ બે પ્રકારે છે. મેઘ વિગેરેના શબ્દો સ્વાભાવિક છે, અને પ્રાયોગિક શબ્દ યા વર્ણ તત, વિતત, ઘન, શુષિર, સંઘર્ષ અને ભાષા એમ છ પ્રકારે છે.

મૃદંગ અને ઢોલ વિગેરેનો શબ્દ તે તત છે. વીણા વિગેરે વગાડવાથી જે શબ્દ થાય તે વિતત છે, અને કાંસીઓ વિગેરે બે વસ્તુ ભેગી કરવાથી જે શબ્દ થાય તે ઘન છે. વાંસ વિગેરેને ફુંકવાથી જે શબ્દ થાય તે શુષિર છે. અને કોઇ પણ બે વસ્તુના ઘસાવાથી જે શબ્દ તે ઉત્પન્ન થાય તે સંઘર્ષ છે. અને કંઠ્ય તાલવ્ય વિગેરે આઠ સ્થાનો દ્વારા જે શબ્દ બોલીએ તે ભાષાશબ્દ છે. હવે આ શબ્દને કેટલાક નિત્ય માને છે. કેટલાક અપૌદ્દગલિક માને છે. કેટલાક ગુણરૂપ માને છે. ને કેટલાક સ્ફોટ રૂપ માને છે. પરંતુ તે માન્યતાનો વિસ્તૃત વિચાર આપણે રત્નાકરને સોંપી અહિં પ્રસ્તુત વિષયમાં આગળ વધીશું. છતાં આ શબ્દ ભાષાવર્ગણાના પરમાણુઓ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ પૌદ્દગલિક છે. અને તે તે વખતે ઉત્પન્ન થઇ નાશ પામનારો છે. તે આપણને અનુભવ સિદ્ધ છે. છતાં આપણે જાણવા ખાતર સામાપક્ષની આપણા વિરૂદ્ધ શી દલીલો છે. ને તેનો શો પ્રત્યુત્તર હોઇ શકે તે જાણવું જોઇએ. અને તેનો ટુંક નિર્દેશ અત્રે ટિપ્પણમાં આપવામાં આવ્યો છે.*

*** શબ્દના અનિત્ય પક્ષનો વિચાર.**

શબ્દ એ ભાષાવર્ગણાના પરમાણુએ કરીને આરંભાય છે ને

તેમ હોવાથી તે પૌદ્‌ગલિક છે આ જૈનની માન્યતા વિરૂદ્ધ મીમાંસકો જણાવે છે કે શબ્દ નિત્ય છે અને જ્યારે તે નિત્ય હોવાથી તેને ભાષાવર્ગણાના પરમાણુઓવડે આરંભાવાની જરૂર રહેતી નથી. અને તેને માટે અમારી પાસે નીચેની ત્રણ દલીલો છે.

શબ્દ એ પ્રત્યભિજ્ઞાનનો વિષય છે અને પ્રત્યભિજ્ઞાન એ નિત્ય પદાર્થની થાય છે. અર્થાપત્તિપ્રમાણથી પણ શબ્દ નિત્ય સિદ્ધ થાય છે. તેમજ શબ્દ એ શ્રવણેન્દ્રિયનો વિષય છે માટે પણ શબ્દ નિત્ય છે. આ રીતે આ ત્રણ દલીલો શબ્દને નિત્ય સિદ્ધ કરેછે.

આ ત્રણે દલીલોનો જવાબ આપણે અહિં ટુંકમાં તપાસીએ. પ્રત્યભિજ્ઞાન એકાન્ત નિત્યપદાર્થની ન થઇ શકે પરંતુ તેમાં કથંચિત્ અનિત્ય પદાર્થ હોવો જ જોઇએ. કારણકે પ્રત્યભિજ્ઞાન '**सएवायं**' તે રૂપ ઉભયસ્વરૂપવાળી છે. અને નિત્યપદાર્થ તો સદાકાળ એક સ્વરૂપ હોય છે. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે આત્મામાં પણ પ્રત્યભિજ્ઞાન હોય છે અને આત્મા નિત્ય છે તો તે પણ વ્યાજબી નથી. કારણકે આત્માને પણ કથંચિત્ અનિત્ય સ્વીકારવો જોઇએ. આ રીતે વસ્તુતઃ આ શબ્દમાં જણાતી પ્રત્યભિજ્ઞાન એ પ્રત્યભિજ્ઞાન નથી પરંતુ પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસ છે.

તેજપ્રમાણે, શબ્દની નિત્યપણાની સિદ્ધિમાં પ્રત્યક્ષથી પણ બાધ આવે છે. કારણકે આપણને સર્વને અનુભવ સિદ્ધછે કે શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેજ પ્રમાણે નષ્ટ થતો પણ આપણે જોઇએ છીએ. અને આ પ્રમાણે જેનો પ્રત્યક્ષથી બાધ હોય. તેનું પ્રત્યભિજ્ઞાન કઈ રીતે સાચું પડે ?

શબ્દની નિત્યપણાની સિદ્ધિમાં અનુમાન પ્રમાણ પણ બાધક નીવડે છે. કારણકે આપણે સુખ, દુખ વિગેરેમાં તીવ્રતા મંદતા વિગેરે અવસ્થા ભેદોથી તે સુખદુઃખને અનિત્ય માનીએ છીએ. તેજ પ્રમાણે શબ્દ પણ હ્રસ્વ દીર્ઘ અને પ્લુતવિગેરે તીવ્રમંદધર્મયુક્ત હોવાથી અનિત્ય માનવો જોઇએ. અને એ રીતે અનુમાનપ્રમાણ પણ શબ્દને અનિત્ય

સિદ્ધ કરે છે. આ રીતે પ્રત્યક્ષ ને અનુમાનથી બાધિત પદાર્થની પ્રત્યભિજ્ઞાન એ પ્રત્યભિજ્ઞાન નથી પરંતુ પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસ છે.

બીજી દલીલ પણ વાસ્તવિક નથી. કારણકે તે દલીલ પ્રમાણે તો જણાવવામાં આવેછે કે શબ્દ નિત્ય હોવો જોઇએ ને તેને સિદ્ધ કરવા માટે આ અનુમાન –અર્થાપત્તિ સ્થાપિત કરવામાં આવે છે " શબ્દ નિત્ય હોવો જોઇએ. કારણકે તેને નિત્ય માનવામાં ન આવે તો પરને માટે તેનું ઉચ્ચારણ કોઈ રીતે ઘટી શકે નહિ. પરંતુ પરપુરુષ તેનું ઉચ્ચારણ કરી શકે છે એટલે નિત્ય હોવો જોઇએ." તેમજ " જે શબ્દદ્વારા અર્થ અને શબ્દનો સબંધ જાણ્યો હોય તેજ શબ્દ તે અર્થને જણાવે પરંતુ નવો ઉત્પન્ન થયેલ શબ્દ સબંધને નહિ જાણેલ હોવાથી ન જણાવી શકે." માટે શબ્દ નિત્ય છે. તે સિદ્ધ થાય છે.

આ પક્ષ પણ યુક્ત નથી. કારણકે શબ્દ અનિત્ય હોય છે છતાં સાદશ્યતાને લઇને સબંધ ગ્રહણ થાય છે અને તેને લઈને તે તે વસ્તુમાં પ્રાણી પ્રવૃતિ કરે છે. જેમકે, 'એક બાળક આગળ ગાય લાવવામાં આવે અને તેને કહેવામાં આવે છે કે આ ગાય છે. તેમજ ફરી એકાદ દીવસ પછી ગાય લાવી કહેવામાં આવે કે આ શું ? તો તે ગાય આ પ્રમાણે જે કહે છે તેમાં બીજીવાર બોલાયેલ 'ગાય' શબ્દ પૂર્વની સાદશ્યતા વાળો છે નહિં કે એ એકજ છે.

તેજપ્રમાણે એવો કાંઇ નિયમ નથી કે જે શબ્દદ્વારા જ્યાં જ્ઞાતસબન્ધ થયો હોય તેજ દ્વારા ત્યાં જ્ઞાત સબન્ધ થાય. જેમ આપણે રસોડામાં ધૂમ અને અગ્નિનો સબન્ધ જાણીએ છીએ છતાં તે ત્યાંજ કેવળ ન થતાં સાદશ્યતાને લઈને પર્વતમાં પણ ધૂમ અને અગ્નિનો સબંધ થાય છે. અહિંઆં જેમ સાદશ્યતાને લઈને બોધ થાય છે, તેમ શબ્દના સબંધમાં પણ આપણે નિત્ય ન માનતાં અનિત્ય માની સાદશ્યતા સ્વીકારવી જોઈએ. અને જો તમારો ઉપ. રોક્ત નિયમ સ્વીકારીએ તો જે ગાયમાં જે શબ્દદ્વારા જ્ઞાત સબન્ધ થાય છે તે શબ્દદ્વારા તેજ ગાયમાં જ્ઞાત સબન્ધ રહેવો જોઇએ. અને તેમ થતાં પદાર્થ પણ નિત્ય અને એકજ થશે.

કારણકે શબ્દ નિત્ય હોવાથી જ્ઞાતસબન્ધ યોગ્ય દ્રવ્ય પણ નિત્ય રહેવું જોઇએ. પણ આતો વ્યવહારથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે. એટલે બીજી દલીલ પણ ટકી શકતી નથી.

તીજી દલીલમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે 'શબ્દ નિત્ય છે કારણકે શ્રવણેન્દ્રિયનો વિષયભૂત છે' અને તેને લઈને તે નિત્ય છે.

પરંતુ આ વાત પણ સત્ય ઠરતી નથી, કારણકે જે શ્રવણેન્દ્રિયનો વિષય હોય તેને નિત્ય માનવાનું કાંઈ ખાસ કારણ નથી. ઉદાત્ત અનુદાત્ત અને સ્વરિત વિગેરે ઉચ્ચાર ભેદો શ્રવણેન્દ્રિયના વિષયભૂત હોવા છતાં નિત્ય નથી તે પ્રમાણે મીમાંસકોજ સ્વીકારે છે. ને તેજ પ્રમાણે વીણા વિગેરેનો શબ્દ પણ શ્રોત્રેન્દ્રિય ગ્રાહ્ય હોવા છતાં તેઓ અનિત્ય માને છે. તો શ્રોત્રેન્દ્રિય ગ્રાહ્યમાત્રથી કોઈપણરીતે શબ્દ નિત્ય તરીકે ન ઠરી શકે.

આ રીતે શબ્દ નિત્ય સિદ્ધ થતો નથી પરંતુ કથંચિત્ અનિત્ય સિદ્ધ થાય છે. એટલે શબ્દ કથંચિત્ નિત્ય પણ છે કારણકે તે દ્રવ્ય રૂપ છે. અને તેજ શબ્દ કથંચિત્ અનિત્યપણ છે કારણકે તે પર્યાયરૂપે પણ છે.

ઉપર પ્રમાણેના ટુંક નિર્દેશથી જોઇ શકીએ છીએ શબ્દ કોઇ પણ રીતે નિત્ય ઠરી શકતો નથી.

શબ્દના પૌદ્‌ગલિક પક્ષનો વિચાર.

હવે પૌદ્‌ગલિકપણાના નિષેધ માટેની સામા પક્ષની શી દલીલો છે ને તેનો શો જવાબ હોઇ શકે તેને આપણે ટુંકરીતે વિચારીશું તો પણ શબ્દ અપૌદ્‌ગલિક સિદ્ધ નહિંજ થઈ શકે તે આપણને નીચેના વિવેચનથી સમજાશે.

જૈનો શબ્દને પૌદ્‌ગલિક માને છે. પરંતુ તે પૌદ્‌ગલિકપણાની માન્યતાની વિરુદ્ધમાં નૈયાયિકોની પાંચ દલીલો છે. ને તે આ પ્રમાણે છે.

૧ પુદ્‌ગલ માત્રમાં સ્પર્શ, રસ ગન્ધ અને વર્ણ હોય છે. જ્યારે શબ્દને પૌદ્‌ગલિક માનવામાં આવે ત્યારે તેમાં પણ સ્પર્શ,

રસ, ગન્ધ અને વર્ણ હોવા જોઇએ. પરંતુ તે નહિં દેખાતા હોવાથી શબ્દને કયો બુદ્ધિશાળી પૌદ્ગલિક તરીકે સ્વીકારી શકે ?

૨ જે પદાર્થ પૌદ્ગલિક હોય તે નિબિડ સ્થાનમાં જઇ આવી ન શકે કારણકે પદાર્થ માત્ર અવકાશ માટે આકાશની અપેક્ષા રાખે છે. પરંતુ શબ્દ તો નિબિડ પ્રદેશમાં પણ ગમન આગમન કરી શકે છે એટલે તેને કોઇપણ રીતે પૌદ્ગલિક માની શકાય તેમ નથી.

૩ જો શબ્દને પૌદ્ગલિક માનવામાં આવે તો તેમાં પૂર્વ અવયવ ને ઉત્તર અવયવ વિગેરે વિભાગો પડવા જોઇએ પરંતુ શબ્દમાં આવી જાતનો કોઈ પણ વિભાગ ન હોવાથી પૌદ્ગલિક સિદ્ધ થતો નથી.

૪ તેમજ શબ્દને જો પૌદ્ગલિક માનવામાં આવે તો તે જે જગ્યાએ ગતિ કરે તે ઠેકાણે રહેલ સુક્ષ્મ મૂર્ત દ્રવ્યોનો પ્રેરક હોવો જોઇએ. પરંતુ આ પ્રમાણે શબ્દ કરતો ન હોવાથી–શબ્દ પૌદ્ગલિક સિદ્ધ થતો નથી.

૫ આ ચારે દલીલો દ્વારા શબ્દ પૌદ્ગલિક સિદ્ધ થતો નથી પરંતુ આકાશના ગુણરૂપ સિદ્ધ થાય છે. અને આકાશ મૂર્ત અને પુદ્ગલરૂપ ન હોવાથી શબ્દ પણ અમૂર્ત અને અપુદ્ગલરૂપ સિદ્ધ થવો જોઇએ તે સ્હેજે સિદ્ધ થાય છે.

આ રીતે યુક્તિયુક્ત વિચાર કરતાં નૈયાયિકોને શબ્દના પૌદ્ગલિકોના નિષેધ માટે પાંચ દલીલો માલમ પડે છે. માટેજ શબ્દને પૌદ્ગલિક કે મૂર્ત માનવો કોઈ પણ રીતે વ્યાજબી નથી. તેમ તેઓ નિશ્ચય કરે છે.

છતાં આ પાંચે દલીલો નિપુણ બુદ્ધિથી અવગાહનપૂર્વક શબ્દના સ્વરૂપને વિચારનારના મગજમાં સ્હેજે કોઇપણ રીતે ઉપસ્થિત થાય નહિં. પરંતુ પુરેપુરા વિચાર સિવાય એકતરફી બુદ્ધિથીજ તે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનો ક્રમસર ખુલાસો નીચે પ્રમાણે છે.

૧ શબ્દને આકાશનો ગુણ માની તેને અપૌદ્ગલિક માનવો

તે વ્યાજબી નથી. કારણકે શબ્દ એ ભાષા વર્ગણાનો પર્યાય છે. ને ભાષાવર્ગણા પુદ્ગલરૂપ છે. જો અનુકુળ પવન હોય તો ઉચ્ચારણ કરાતો શબ્દ અનુકુળ પવનની દિશામાં તરત પહોંચે છે અને તેથી ઉલટી દિશામાં તે શબ્દને જતાં તેટલોજ વિલંબ થાય છે, એથી શબ્દ સ્પર્શવાન ને પૌદ્ગલિક છે એ તો સ્હેજે સિદ્ધ થાય છે, દાખલા તરીકે, જેમ ગન્ધયુક્ત દ્રવ્ય જે દિશામાં પવન હોય ત્યાં જલદી પહોંચે છે અને તે તે પ્રાણીઓને સુગંધ આપે છે. અને તે પ્રતિકુલ દિશામાં વિલંબપૂર્વક પહોંચી પ્રાણીઓને સુગંધ આપે છે. તેજ પ્રમાણે આ શબ્દ છે. છતાં ગન્ધયુક્ત પરમાણુને તમે પુદ્ગલ અને સ્પર્શાદિયુક્ત માનો છો અને શબ્દને તે પ્રમાણે પૌદ્ગલિક ન માનવામાં કેવળ મતિદોષ છે. આરીતે પહેલી દલીલ તદ્દન નકામી નીવડે છે.

૨ શબ્દના પૌદ્ગલિકપણાના નષેધ માટે મુકવામાં આવેલ બીજી દલીલ પણ ટકતી નથી. કારણકે દૂરરહેલ કસ્તુરી વિગેરે ગન્ધદ્રવ્યો આપણને વચ્ચે ભિંત વિગેરે નિબિડ પ્રદેશો હોવા છતાં સુગન્ધ આપે છે છતાં તેને આપણે વિવાદ વગર પૌદ્ગલિક માનીએ છીએ. અને ત્યાં આગળ નિબિડ પ્રદેશનો જરા પણ બાધ ગણતા નથી તે પ્રમાણે અહિંઆં પણ શબ્દના પૌદ્ગલિકપણાના નિષેધ માટે નિબિડ પ્રદેશોનો બાધ ન માનવો જોઇએ. કદાચ અહિં દલીલ કરવામાં આવેકે બારણા બંધ કરીને બેઠેલ પુરુષ બહાર કસ્તુરીની જેવી સુગંધ લે છે તેના કરતાં અત્યંત વધારે સુગંધ ખુલ્લા બારણે બેઠેલ પુરુષ લઇ શકે છે. અને તે ઓછી સુગંધમાં કારણ તરીકે તે બારણાના નાનાં છિદ્રો છે ને તે દ્વારા ઓરડામાં સુગંધ જાય છે. પરંતુ અત્યંત નિબિડ હોય તો તો સુગંધ ન લઇ શકે.

પરંતુ આ દલીલ ગન્ધ દ્રવ્યને જેમ પૌદ્ગલિક સિદ્ધ કરે છે તેટલીજ શબ્દને પણ પૌદ્ગલિક સિદ્ધ કરવામાં સામર્થ્યવાળી છે. કારણકે શબ્દ પણ બારણા બંધ કરીને બેઠેલ પુરુષ સાંભળે તેના કરતાં ખુલ્લા બારણે સાંભળનાર તેના કરતાં અત્યંત સારો સાંભળી

શકે છે. આ રીતે આ દલીલ પણ શબ્દના પૌદ્ગલિકપણાનો નિષેધ કરી શકતી નથી.

૩ ત્રીજી દલીલ એ કરવામાં આવેછે કે શબ્દમાં અવયવ નથી તેથી પૌદ્ગલિક નથી. આ દલીલ પણ વ્યાજબી નથી. કારણકે વિજળી વિગેરે પૌદ્ગલિક હોવા છતાં તેમાં અવયવો નથી જણાતા અને તેમાં શીઘ્રક્રિયા કારણ તરીકે માની તેને પુદ્ગલરૂપ માનવામાં આવે છે. તેજપ્રમાણે શબ્દમાં પણ અવયવ ન દેખાવામાં શીઘ્ર ક્રિયાજ કારણ તરીકે છે.આ રીતે શબ્દ પૌદ્ગલિક નથી તે માનવું અયોગ્ય છે.

૪ શબ્દના નિષેધ માટેની ચોથી દલીલ પણ ટકી શકતી નથી. કારણકે પૌદ્ગલિક હોય તે કોઇને ને કોઇને પ્રેરક હોવાજ જોઇએ એવો કાંઇ ખાસ નિયમ નથી. ગન્ધ દ્રવ્યને પૌદ્ગલિક માન્યા છતાં પણ નાસિકામાં પ્રવેશ કરતાં તેની અંદર રહેલા વાળ વિગેરેને તે પ્રેરક નથી. તેજ પ્રમાણે આ શબ્દ પણ છે. એટલે તેનો પૌદ્ગલિક પણાનો નિષેધ ન થઇ શકે.

૫ શબ્દને આકાશનો ગુણ માની પૌદ્ગલિકપણાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તે પણ વ્યાજબી નથી. કારણકે જે ગુણો હોય છે તે આપણને પ્રત્યક્ષ હોયછે. જેમકે, રૂપ વિગેરે આપણે હંમેશાં પ્રત્યક્ષ થતા જોઇએ છીએ. પરંતુ આકાશ ગુણ તો પ્રત્યક્ષ થતો નથી માટે શબ્દને આકાશ ગુણ માનવો કોઇપણ રીતે વ્યાજબી નથી.

આરીતે ઉપરોક્ત શબ્દના પૌદ્ગલિકપણા ઉપર કરવામાં આવેલા પાંચે આક્ષેપો વ્યાજબી ઠરતા નથી ઉલટો તેનેજ તે રીતે સિદ્ધ કરવામાં સાહાયક બને છે.

આ રીતે નિત્ય અને અપૌદ્ગલિક શબ્દ સિદ્ધ થતો નથી ને તેજ પ્રમાણે આકાશગુણ કે અપોહ પણ સિદ્ધ ન થઇ શકે. આજે તો શબ્દને પૌદ્ગલિક માનવા માટે કોઇપણ જાતની શંકાનો પણ અવકાશ નથી કારણકે વાયરલેસ, ગ્રામોફોન રેડીઓ વિગેરે શબ્દને આપણી આગળ પૌદ્ગલિક રીતસર સિદ્ધ કરે છે.

પદવિચાર:—આપણે હૃદયના વિચારોને ભાષાદ્વારા મૂર્તરૂપમાં મુકીએ તે વાકય છે. અને તે વાકયમાં જુદાં જુદાં પદો હોય છે. અને તે પદોથી જે અર્થ જણાય તે પદાર્થ છે. આ પદો જાતિવાચક, ગુણવાચક, ક્રિયાવાચક અને સંજ્ઞાવાચક એમ ચાર પ્રકારે બને છે.

પદાર્થનો બોધ કરવામાં આ દરેક પદમાં રહેલા અક્ષરો પોતપોતાના પદના અક્ષરોની અપેક્ષાવાળાં હોવાં જોઇએ. પરંતુ તે અક્ષરો બીજા પદના અક્ષરો સાથે અપેક્ષાવાળા ન હોય તેને પદ કહે છે. અર્થાત્ પદાર્થના બોધમાં સમર્થ એવાં પરસ્પર અપેક્ષાવાળા શબ્દનો સમુદાય તે પદ. જેમકે 'ગાય' આ શબ્દમાં ગાય દ્રવ્યને બોધ કરાવવા માટે 'ગા' 'ય' પરસ્પર સાપેક્ષ છે પરંતુ તે 'ગા' અને 'ય' 'ગાડું' અને 'કાય' ના રહેલા અક્ષર સાથે નિરપેક્ષ છે. તેમજ કણય વિગેરે નિરપેક્ષ અક્ષરોનો સમુદાય પણ પદ ન બની શકે.

વાકયવિચાર:—એક વાકયમાં રહેલા જે પદો પરસ્પર સાપેક્ષ હોય અને તે બીજા વાકયના પદોની સાથે નિરપેક્ષ હોય તો તેવા પદોનો સમુદાય જે વિચારને પુરેપુરી રીતે ભાષામાં ઉતારી શકે તે વાકય છે.

ગમે તેવા પદો જેમ તેમ નિરપેક્ષ એકઠા થાય તેથી વાકય ન બને. જેમકે બાળક ગાય કાળું વિગેરે. માટેજ સાપેક્ષ એક વાકયના પદનો સમુદાય અને જે પરવાકયના પદથી નિરપેક્ષ હોય તેજ વાકયરૂપે બની શકે છે. જેમ. ' માણુસ ચાલે છે, તેમાં ચાલે છે અને માણુસ તે બન્ને પદો પરસ્પર સાપેક્ષ છે તોજ વાકય બને છે. પરંતુ તે. 'પુસ્તક પડે છે'

રૂપ પરવાક્યના 'પુસ્તક' પદ સાથે ચાલે છે તો સંબંધ જોડતાં વાક્ય સાચું નથી બનતું.

પરંતુ આ વાક્યની ભિન્નભિન્ન માન્યતાવાળા પૂર્વના આઠ મતો છે અને તેનો વિસ્તૃત વિચાર રત્નાકર થકી જોઈ લેવો.[૫]

શબ્દ વ્યાખ્યા.

स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाभ्याम् अर्थबोधनिबन्धनं शब्दः ॥११॥

અર્થ—સ્વાભાવિક શક્તિ અને સંકેતવડે પદાર્થનો બોધ કરાવનાર શબ્દ છે.

વિશેષાર્થ—શબ્દ અર્થનો બોધ કરાવે છે તેમાં શક્તિ અને સંકેત એ બે ખાસ કારણરૂપે હોય છે. શક્તિ તેને કહેવામાં આવેછે કે જે પોતાના કારણો સિવાય ઉત્પન્ન ન થાય અર્થાત્ અર્થને પ્રતિપાદન કરાવનારી સમર્થ યોગ્યતા તે શક્તિ છે. અને આ શબ્દ આ અર્થને પ્રતિપાદન કરે છે એવો પુરૂષેચ્છા પ્રમાણે નિયમ કરવામાં આવે તે સંકેત છે.

---

૫ १ 'आरव्यात शब्दो वाक्यम्'
२ 'पदानां संघातो वाक्यम्'
३ 'नित्यमनवयवं वाक्यम्'
४ 'परिकल्पितवर्णपदविभागो वाक्यम्'
५ 'पदानां क्रमो वाक्यम्'
६ 'बुद्धे रनुपसंहारमन्तस्तत्त्वं वाक्यम'
७ 'आद्यं पदं वाक्यम्'
८ 'पृथकसर्वपदं सापेक्षं वाक्यम्'

આપણે પૂર્વના સૂત્રમાં વર્ણ, પદ, અને વાકયનો ટુંક વિચાર કરી ગયા. પરંતુ આપણે મનમાં નિર્ધારિત પદાર્થને શબ્દદ્વારા પ્રગટ કરીએ છીએ તેમાં શબ્દ કઇ વસ્તુને આધારે અને કઇરીતે અર્થને પ્રતિપાદન કરેછે તે જાણવું જોઇએ.

દાખલા તરીકે કોઈ બાળક આગળ કોઇ માણસ કહે કે 'ઘડો લાવો' ત્યારે તેની આગળ કોઇ માણસ ઘડો લાવે ત્યારે તે બાળક 'ઘડો' તે શબ્દનો અર્થ સ્હેજે સમજી જાયછે. પરંતુ ઘડો લાઓ એનો અર્થ સમજતો નથી. ફરી તે બાળક આગળ કહેવામાં આવે કે 'સાદડી' લાવો ત્યારે સાદડી રજુ કરે અને તે જોઇ તે બાળક નિર્ણય કરે કે ક્રિયા તો એકસરખી થાય છે પરંતુ વસ્તુ જુદી છે માટે આવી ક્રિયા હોય ત્યાં 'લાઓ' શબ્દ વાપરવો. અને આ ચાલુ વસ્તુને સાદડી કહેવી અને પૂર્વની વસ્તુને ઘડો કહેવો. આ પ્રમાણે તે તેનો સામર્થ્ય ને સંકેત દ્વાર ભિન્નભિન્ન વસ્તુનો નિર્ણય કરેછે. કારણકે શબ્દ માત્રમાં સર્વ અર્થપ્રતિપાદન કરવાની શક્તિ છે. પરંતુ જે દેશ અને જે કાળમાં જે પદાર્થની પ્રતિપાદક શક્તિસાથે સહકૃત સંકેત હોય તે પ્રમાણે તે અર્થને બોધ થાય છે.

જેમ ઘટશબ્દ ઘટને પ્રતિપાદન કરે છે. તેમ યોગીઓની અપેક્ષાએ શરીરને પણ ઘટ શબ્દ કહેવામાં આવે છે ત્યાં અર્થભેદમાં ઘટ શબ્દ વપરાય છે તે શક્તિ સહકૃત છે.

નૈયાયિકો શબ્દ અર્થને પ્રતિપાદન કરે છે તેમા કેવળ સંકેતજ કારણ છે તેમ માને છે અને સંકેતને પણ ન

માનનાર બૌદ્ધ પક્ષ છે. આ બન્ને પક્ષો કઈરીતે વ્યાજબી નથી ને તેની શી માન્યતા છે તે, અને શક્તિ સંકેતનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ શું છે તે, બન્નેને વિશેષ જીજ્ઞાસુઓએ રત્નાકરથી જોઇ લેવું.

શબ્દની અર્થ પ્રકાશકતા

अर्थप्रकाशकत्वमस्य स्वाभाविकं प्रदीपवद्यथार्थायथार्थत्वे पुनः पुरुषगुणदोषावनुसरतः ॥ १२ ॥

અર્થ—દીવાની પેઠે અર્થનો બોધ કરાવવો તે શબ્દને સ્વભાવિક છે. પરંતુ તે જ્ઞાનનું યથાર્થપણું કે મિથ્યાપણું તે તો પુરુષના ગુણ દોષને અનુસરે છે.

વિશેષાર્થ—પ્રકાશિત દીવો નજીક રહેલી શુભ અથવા અશુભ વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરે છે. પરંતુ કમળાનો રોગવાળો કે નિસ્તેજ ચક્ષુવાળો તે ન જોઈ શકે તેમાં દીવાનો દોષ ન ગણાય પરંતુ તે તે વ્યક્તિનોજ દોષ ગણાય. કારણકે દીવાનું તો સ્વાભાવિક સામર્થ્યજ છે કે પાસે રહેલી તે તે વસ્તુઓનો પ્રકાશિત કરવી. તેજ પ્રમાણે અહિંઆં પણ વકતાથી બોલાતો શબ્દ શ્રવણેન્દ્રિયદ્વારા શ્રવણગોચર થઇને સ્વાભાવિક રીતે સત્ય, અસત્ય, સારી, નરસી, સિદ્ધ કેસાધ્ય કરવાની વસ્તુવિષયક જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. કારણકે આપ્રમાણે તે તે પદાર્થનો બોધ કરાવવો તે શબ્દનુ સ્વાભાવિક સામર્થ્ય છે. પરંતુ દીવા કરતાં આમાં એટલી વિશેષતા એ છે કે સંકેતને સામર્થ્ય બન્નેવડે શબ્દ અર્થને બોધ કરાવવામાં સમર્થ નીવડે છે.

આપણે વસ્તુ કે વસ્તુનો વિભાગ જે પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે તે વસ્તુનો કે વસ્તુના વિભાગનો વિચાર કરીએ અને

તે પ્રમાણે તે વસ્તુ કે વસ્તુના વિભાગનો પરને જે વાસ્તવિક બોધ થાય તેને યથાર્થ બોધ કહેવામાં આવે છે. ને તેથી ન્યુન કે વિપરીત બોધ થાય તેને અયથાર્થ કહેવામાં આવે છે.

હવે શબ્દદ્વારા જે બોધ થાય છે તેમાં યથાર્થ અથવા અયથાર્થ એવા જે બોધના બે ભેદો થાય છે તેમાં શબ્દ કારણ નથી. પરંતુ શબ્દનો ઉચ્ચારક છે. કારણકે તે સુશીલ કે આપ્ત હોય તો યથાર્થ બોધ થાય અને દુર્ગુણી કે અનાપ્ત હોય તો અયથાર્થ બોધ થાય છે. આરીતે શબ્દદ્વારા યથાર્થ કે અયથાર્થ બોધ થવામાં પુરુષના ગુણદોષ કારણરૂપે રહે છે. નહિ કે શબ્દનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ કારણ રૂપે છે.

દાખલાતરીકે અમદાવાદના માણસ પ્રત્યે હું હૃદયમાં આ માણસ અમદાવાદનો છે તે વિચાર કરૂં છું. હવે તેજ વિચાર પ્રમાણે હું બોલું કે 'આ માણસ અમદાવાદનો છે,' ને તે શબ્દદ્વારા જે પરને બોધ થાય તે યથાર્થ છે. કારણકે મારા હૃદયનો જે વિચાર જે અર્થને અનુસરીને ચાલે છે તેજ અર્થને અનુસરતો પરને બોધ થાય છે.

તેજપ્રમાણે હું અમદાવાદના નહિં તેવા માણસ પ્રત્યે આ માણસ અમદાવાદનો છે તે પ્રમાણે વિચાર કરૂં ને બોલું કે 'આ માણસ અમદાવાદનો છે' ને તે શબ્દદ્વારા જે પરને બોધ થાય છે તે અયથાર્થ છે. કારણકે મારો હૃદયનો વિચાર સત્ય અર્થને અનુસરતો નથી અને પરને નિશ્ચયરૂપ બોધ થાય છે તે પણ સત્ય અર્થને અનુસરતો નથી. એટલે વિચાર જે અર્થને અનુસરીને થવો જોઇએ તે પ્રમાણે બોધ નથી. આથી આપણે 'આ માણસ અમદાવાદનો છે' એ શબ્દદ્વારા જે

બોધ થાય છે તે યથાર્થ પણ થાય છે ને અયથાર્થ પણ થાય છે. યથાર્થ બોધ ત્યારે થાય કે માણસ જે પ્રમાણે વસ્તુ હોય તે પ્રમાણે તેનો વિચાર કરીને બોલે. અને અયથાર્થ બોધ ત્યારે થાય કે વસ્તુ જે પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે ન જાણે અને પોતાના અસત્ય જાણ્યા પ્રમાણે કહે. તેમજ સત્ય જાણ્યા છતાં ખોટું કહેતો પણ અયથાર્થ બોધ થાય.

આરીતે શબ્દો એક હોવા છતાં સાચો અને ખોટો બોધ થાય છે તેમાં શબ્દ કારણ નથી. પણ પુરુષના ગુણ દોષ કારણ રૂપે હોય છે. કદાચ શબ્દનેજ સાચા ને ખોટા બોધ કરનાર તરીકે ગણીએ તો જગતમાં સજ્જન દુર્જનનો વ્યવહારજ ન ટકે. કારણકે તેમ માનતાં સાચો અને ખોટો બોધ શબ્દદ્વારા આપો આપ થઇ જાય. પરંતુ સમ્યગ્ દર્શની વકતા હોયતો શુદ્ધ બોધ થાય છે અને મિથ્યાત્વી હોયતો અશુદ્ધ બોધ થાય છે એ પ્રમાણે સર્વને પ્રસિદ્ધ છે.

આરીતે શબ્દ દીવાની પેઠે સ્વાભાવિક સામાર્થ્ય અને સંકેતવડે વસ્તુનો બોધ કરાવે છે.

હવે તે ધ્વનિના સાત પ્રકાર

सर्वत्रायं ध्वनिर्विधिप्रतिषेधाभ्यां सप्तभङ्गीमनुगच्छति॥१३॥

અર્થ—સર્વઠેકાણે આ ધ્વનિ વિધિ અને નિષેધવડે પોતાના અર્થને જણાવતાં સાત પ્રકારનો. થાય છે.

વિષેષાર્થ—દરેક પદાર્થમાં સદ્, અસદ્, નિત્ય, અનિત્ય આદિ અનેક ધર્મો હોય છે. માટે દરેક પદાર્થ અનેક ધર્મયુકત હોય છે. આવા અનેક ધર્મવાળા પદાર્થને વિષે વિધિ અને પ્રતિષેધવડે પ્રવર્તતો શબ્દ સાત પ્રકારે ઘટી શકે છે.

પદાર્થ જે સ્વરૂપથી હોય તે સ્વરૂપે કહેનાર વકતા પ્રમાણિક ગણાય છે. હવે પદાર્થને યથાર્થ સ્વરૂપે કહેવાને માટે પ્રવર્તતો શબ્દ ત્યારેજ સમર્થ થાય કે જો તે સપ્તભંગીને અનુસરે. કારણકે તેને અનુસર્યાવિના શબ્દ યથાર્થરૂપથી અર્થને નથી જણાવી શકતો.

સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ નિરુપણ

[५]एकत्र वस्तुन्येकैकधर्मपर्यनुयोगवशादविरोधेन व्यस्तयोः समस्तयोश्च विधिनिषेधयोः कल्पनया स्यात्काराङ्कितः सप्तधा वाक्प्रयोगः सप्तभङ्गी ॥१४॥

અર્થ—એકજ વસ્તુમાં એકેક ધર્મસંબંધી પ્રશ્નને અનુસરીને વિરોધવિના જુદા જુદા કે એકત્રિત વિધિ અને નિષેધની કલ્પનાવડે 'સ્યાત્' શબ્દ વડે કરીને સહિત પ્રવર્તતા સાત પ્રકારના વચનના પ્રયોગને સપ્તભંગી કહે છે.

વિશેષાર્થ—તત્ત્વાર્થકાર ઉમાસ્વાતિ મહારાજ **प्रमाण नयैरधिगमः** (અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૫) આ સૂત્રમુકી તેઓ જણાવે છે કે પદાર્થોનો બોધ પ્રમાણ અને નય બન્ને દ્વારા થાય છે. આ સૂત્રમાં જે અધિગમ મુકવામાં આવ્યો છે તે અધિગમ સ્વાર્થ અને પરાર્થ એમ બે પ્રકારે છે. મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવળજ્ઞાનરૂપ અધિગમ છે તે સ્વાર્થાધિગમ છે. અને જે વચનરૂપ અધિગમ છે તે પરાર્થાધિગમ છે.

---

५ प्राश्निकप्रश्नज्ञानप्रयोज्यत्वे सति एकवस्तुविशेष्यकाविरुद्ध विधिप्रतिषेधात्मकधर्मप्रकारकबोधजनकसप्तवाक्यपर्याप्तसमुदायत्व ।

સપ્તભંગીતરંગિણી પૃ. ૫

હવે આ પરાર્થાધિગમ પ્રમાણાધિગમ અને નયાધિગમ તે રીતે બે પ્રકારે થાય છે. આ બેમાં જે વાકય દ્વારા પદાર્થની સંપૂર્ણરૂપે બોધ થાય તેને પ્રમાણાધિગમ કહે છે. અને જેની દ્વારા દેશત: વસ્તુનું ભાન કરવામાં આવે તેને નયરૂપ પરાર્થાધિગમ કહે છે.

આ બન્ને પ્રકારના પરાર્થાધિગમ વિધિ અને પ્રતિષેધની મૂખ્યતાને લઈને સાત પ્રકારના થાય છે. અને તે સાતપ્રકારના બન્ને અધિગમને અનુક્રમે પ્રમાણસપ્તભંગી અને નયસપ્તભંગી કહેવામાં આવે છે.

આ સપ્તભંગી કેવળ વાક્જાળ નથી પરંતુ વસ્તુમાત્રનું ઉંડામાં ઉંડું સચોટજ્ઞાન શબ્દદ્વારા પ્રતિપાદન કરવું હોયતો તે આ સપ્તભંગી સિવાય અસંભવિત છે.આ સપ્તભંગીમાં એકના એક પદાર્થ વિષયક અને તે દરેક પદાર્થના એકેક ધર્મનું પ્રતિપાદન આ સાતપ્રકારે થાય છે.અને આ સાત પ્રકારે થવાનું કાંઈપણ કારણ હોયતો તે પદાર્થના કે તે ધર્મના સ્વરૂપ જાણવા માટે તદ્વિષયક સાત પ્રશ્નો અને તેને અનુસરતી ઉત્તરને મેળવવા માટે સાત પ્રકારની જિજ્ઞાસા થાય છે. અને તે સાત પ્રકારની જિજ્ઞાસાઓના જવાબરૂપે સપ્તભંગમય વાક્ય રચના થાય છે અને તે સાત વાકયની રચનાનેજ સપ્તભંગી કહે છે.

આ સપ્તભંગીમાં સાત વાકયનો સમુદાય હોય છે માટે આપણે તેને સપ્તભંગી કહીએ છીએ. કારણકે એકજ વસ્તુ કે તેના એકજ ધર્મવિષયક વ્યસ્તકે સમસ્ત વિધિ અને નિષેધની યોજનાથી વધુ કે ઓછા વિકલ્પ સંભવતા નથી.

આ સૂત્રમાં '**एकत्र वस्तुनि**' એ પદ એટલા માટે

મુકવામાં આવેલ છે કે સાતપ્રકારની જિજ્ઞાસાદ્વારા સપ્તભંગીનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. અને તે સાતે ભંગો એકજ વસ્તુ સબંધી હોવા જોઇએ પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુ સબંધી ન હોવા જોઈએ. કારણકે તેમ કરવામાં આવેતો વ્યવસ્થા વિના અનેક ભંગો થઈ જાય.

તેમજ ' **अविरोधन** ' એ શબ્દ એટલામાટે મુકવામાં આવ્યો છે કે જેનું પ્રતિપાદન કરતા હોઈએ તે પદાર્થ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી વિરુદ્ધ હોયતો તેના ભંગો સત્ય ન બની શકે. કારણકે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ કે આગમ વિરુદ્ધ હોયતો તે વસ્તુ સંબંધી જે બોધ થાય તે ખોટો બોધ થાય છે. જેમકે **स्यादस्त्येव वन्ध्यापुत्रः स्याद्नास्त्येव वन्ध्यापुत्रः** વિગેરે ભંગ ખોટા છે. કારણકે તે પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ છે.

આ સૂત્રમાં જે ' **स्यात्** ' શબ્દ મુકવામાં આવ્યો છે તે સ્યાદ્ શબ્દના અનેકાન્ત વિધિ અને વિચાર વિગેરે ઘણા અર્થો થાય છે. છતાં અહિંતો તેનો અનેકાન્ત અર્થ જ ઉપયોગી છે. આ સ્યાદ્‌શબ્દ જે પદાર્થ અથવા ધર્મના સાત-ભંગ કરવામાં આવે છે તે દરેકમાં જોડવામાં આવે છે. જેમકે, ' **स्यादस्त्येव घटः** ' આ ભંગનો અર્થ અનેક ધર્મવાળો ઘટ હોવા છતાં તેમાં અસ્તિત્વ ધર્મનો સ્વીકાર છે તે જણાવે છે.

હવે અહિં એક શંકા એ ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે કે સ્યાદ્ શબ્દજ જ્યારે અનેક ધર્મનો બોધ કરે છે ત્યારે અસ્તિ વિગેરેનો શબ્દપ્રયોગ નિરર્થક છે. કારણકે અસ્તિ શબ્દથી પ્રતિપાદ્ય સત્ત્વરૂપ ધર્મ તેપણ અનેક ધર્મને પ્રતિપાદન કરનાર સ્યાદ્ શબ્દથી પ્રતિપાદિત થઈ જાય છે.

પરંતુ ઉપરોક્ત શંકા અયુક્ત છે, કારણકે સ્યાદ્ શબ્દ અનેકાન્ત ધર્મને પ્રતિપાદન કરનાર છે અને તેમાં અસ્તિત્વરૂપ ધર્મનો બોધ થાય છે તે સત્ય છે. છતાં તે સામાન્ય પણે થાય છે માટેજ તેના વિશેષ બોધને માટે અસ્તિ શબ્દની સાર્થકતા ઉભીજ રહે છે.

તેમજ શબ્દમાત્ર અર્થનો સામાન્ય બોધ કરે છે પરંતુ વિશેષ બોધ માટે વિશેષ શબ્દની જરૂર રહે છે. માટેજ અહિં પણ વિશેષ બોધ માટે અસ્તિ શબ્દ આવશ્યક છે. દાખલાતરીકે 'વૃક્ષ' આ શબ્દ તમામ સામાન્યપણે વૃક્ષ જાતિને પ્રતિપાદન કરનાર છે પરંતુ તેના વિશેષ પ્રતિપાદન માટે તેની આગળ ' પનસ ' શબ્દ મુકીએતો જ પનસનું ઝાડઃએ પ્રમાણે બોધ થશે. આરીતે આ સ્યાદ્ શબ્દનો વાચક પક્ષ છે.

સ્યાદ્ શબ્દ દ્યોતક પણ છે. આ દ્યોતકપક્ષમાં સ્યાદ્ શબ્દનો કાંઈ નવીન અર્થ નથી. પરંતુ અનેક ધર્માત્મક જે પદાર્થ અસ્તિ વિગેરે ધર્મથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. તે પદાર્થને આ સ્યાદ્ શબ્દ અનેક ધર્માત્મક છે તે પ્રમાણે શબ્દથી પ્રકાશિત કરે છે. અને જો તેમ ન માનવામાં આવેતો અનેકાન્તવાદ સિદ્ધ થવો મુશ્કેલ બને.

જેઓ સ્યાદ્વાદનું પુરેપુરૂં સ્વરૂપ બરાબર જાણે છે તેઓને સ્યાદ્ શબ્દની દરેક ભંગ આગળ મુકવાની જરૂર રહેતી નથી. કારણકે તેઓ પદાર્થ સાથે પોતાની મેળેજ સ્યાદ્ શબ્દ સમજી લેશે. બાકીનાઓ જે તેથી અજ્ઞ છે તેઓને માટેતો સ્પષ્ટ સમજવા ખાતર સ્યાદ્ શબ્દ ખાસ આવશ્યક છે.

આ રીતે આ સપ્તભંગી કોઈપણ પદાર્થકે ધર્મવિષયકના સચોટ જ્ઞાનમાં જરૂરને જરૂર આવશ્યક છે.

तद्यथा—સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ—

તેમાં-સપ્તભંગીનો પ્રથમભંગ—

"[६]स्यादस्त्येव सर्वम्" इति विधिकल्पनया प्रथमो भंगः॥१५॥

અર્થ—જેમકે " સર્વ વસ્તુ કથંચિત્ છે જ " આ વિધિકલ્પનાથી પ્રથમ ભંગ છે.

વિશેષાર્થ—આમાં ' સ્યાદ્ ' શબ્દ અનેકાન્ત અર્થનો દ્યોતક છે: કથંચિત્ સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવરૂપે વિધિઅંશનું પ્રધાનતાથી અને નિષેધ અંશનું ગૌણતાથી પ્રતિપાદન કરવું એજ પ્રથમ ભંગનો ફલિતાર્થ છે.

દાખલાતરીકે, ઘટાદિ પદાર્થ પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી વિદ્યમાન છે પરંતુ પરદ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવથી વિદ્યમાન નથી.

સ્વ દ્રવ્યથી ઘડો એ પાર્થિવપણાએ છે. પરંતુ પરદ્રવ્ય જલ વિગેરે પણાથી નથી. ઘડો સ્વક્ષેત્ર પાટલિપુત્ર વિગેરેથી છે પરંતુ કાન્યકુબ્જ વિગેરે અન્યદેશોરૂપ પરક્ષેત્રથી નથી. ઘડોએ વર્તમાનકાલિન શિશિર વિગેરે ઋતુઓથી છે પરંતુ આગામિ વસંત વિગેરે ઋતુથી નથી. તેમજ ઘડો પોતાના ચાલુ ભાવ કાળારંગ વિગેરેએ છે પરંતુ પરભાવ લાલ વિગેરે રંગથી નથી.

' **स्यादस्त्येव सर्वम्** ' તેજ પ્રમાણે **स्याद्स्त्येव घटः** વિગેરેમાં ઘટ દ્રવ્યરૂપ હોવાથી વિશેષ્ય છે અને અસ્તિ

---

६ पर्यायास्तिकस्य सद्भावपर्याये वा, सद्भावपर्याययोर्वा सद्भावपर्यायेषु वा अदिष्टं द्रव्यं वा द्रव्ये वा द्रव्याणि वा सत् । तत्त्वार्थ पृ. ४१३

પદ વિશેષણ છે. કારણકે જ્યાં સમાન વિભક્તિવાળાં પદ હોય ત્યાં દ્રવ્યની વિશેષ્યતા અને ગુણની વિશેષણતા એવો નિયમ વ્યાજબી તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલ છે.

આપણે પૂર્વના સૂત્રમા સ્યાદ્ સબંધી વિચારતો કરી ગયા છીએ! પરંતુ **एव** પદ શામાટે દરેક ભંગમાં વાપરવામાં આવે છે અને તેની શી સાર્થકતા છે તે આપણે હવે જોવી જોઇએ.

કોઇપણ પદાર્થ વિષયક બોધ તેથી વિરુદ્ધમાં જતો સંભવતો હોય તો તેને દૂર કરવા માટે જકાર (**एव**) મુકવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે ' **स्यादस्त्येव** ' તેભંગમાં **एव** પદ એટલા માટે સાર્થક છે કે સ્વરૂપ આદિથી સર્વ અનેકાન્ત પદાર્થનું અસ્તિત્વજ છે. નહિં કે સ્વરૂપથી તે પદાર્થમાં નાસ્તિત્વ પણ છે તેમ માની શકાય.

આ **एव** ના પણ દ્યોતક અને વાચક એમ બન્ને પક્ષ છે. અને તે અહિં અવધારણરૂપ અર્થને બતાવનાર છે. આ **एव** પદ વાકયની અંદર અવધારણરૂપ અર્થને બતાવવામાટે ભિન્ન ભિન્ન રીતે વાકયમાં ત્રણરીતે વાપરવામાં આવે છે. અને તે અયોગવ્યવચ્છેદક અન્યયોગવ્યવચ્છેદક અને અત્યન્તાયોગવ્યવચ્છેદક એમ ત્રણ પ્રકારે [૭]અવધારણ બતાવે છે.

અયોગવ્યવચ્છેદક—જો **एवपद** નો વિશેષણની સાથે સબંધ હોય તો તે પદાર્થની અંદર રહેલ ધર્મની અયોગતા

૭ एवकारः त्रिविधः अयोगव्यवच्छेदबोधकः अन्ययोगव्यवच्छेद बोधकः अत्यन्तायोगव्यवच्छेदबोधकश्च.

તેને તે દૂર કરે છે ત્યારે તેને અયોગવ્યવચ્છેદક કહેવામાં આવે છે. જેમકે, ' **शंखः पाण्डुर एव** ' આમાં પાડુર પાસે રહેલો **एव** શબ્દ શંખમાં શ્વેતપણાના અયોગને દૂર કરે છે.

અન્યયોગવ્યવચ્છેદક—જો **एवपद** ને વિશેષ્યની સાથે મુકવામાં આવેતો તે વિશેષ્ય સિવાયના બીજા પદાર્થમાં રહેલા તે ધર્મના યોગને દૂર કરે છે. જેમકે, '**पार्थ एव धनुर्धरः**' આમાં અર્જુનજ ધનુર્ધારી છે. તેમ કહેવાથી ધનુર્ધારીપણાને યોગ દુર્યોધન વિગેરેમાં હોયતો તેનો આ **एव** મુકવાથી નિરાસ થાય છે.

અત્યન્તાયોગવ્યવચ્છેદક—જો **एव** પદ ક્રિયા સાથે મુકવામાં આવેતો તે અત્યન્ત અયોગતાને દૂર કરે છે. જેમકે, ' **नीलंसरोजं भवत्येव** ' કમળનીલું હોય છેજ.

જો સંપ્તભંગીમાં પણ ઉપરોક્ત નિયમને અનુસરીએ તો ' સ્યાદસ્ત્યેવ ' ત્યાં આગળ **एव** ક્રિયાપદ સાથે આવેલું હોવાથી અત્યન્તાયોગ વ્યવચ્છેદ માનવો પડે. છતાંપણ અત્યન્તાયોગ વ્યવચ્છેદ ન માનતાં અયોગ વ્યવચ્છેદ અર્થ માનવો તેજ વ્યાજબી છે. કારણકે વિશેષણ વિશેષ્ય કે ક્રિયાસાથે **एव** કાર આવવાથી નિશ્ચયે અયોગ, અન્યયોગ અને અત્યન્તાયોગનો વ્યવચ્છેદ થતો નથી પરંતુ બહુલતાએ થાય છે. જેમકે, **ज्ञानं अर्थं गृह्णात्येव** ' અહિંઆં ક્રિયા સાથે **एव** પદ હોવા છતાં અત્યન્તાયોગવ્યવચ્છેદ ન થતાં અયોગવ્યવચ્છેદ થયો છે. આવીરીતે બીજાંપણ ઉદાહરણોમાં બની શકે છે.

'**नीलं सरोजं भवत्येव**' ત્યાં આગળ કમળ સમગ્ર દ્રવ્યમાં

રહેલા નીલગુણને પોતાને આધીન કરતું નથી તેમજ નીલપણું પણ સમગ્ર કમળોમાં વ્યાપ્ત થતું નથી. આ રીતે બન્નેમાં વ્યભિચાર આવતો હોવાથી ક્રિયાપદ પાસે રહેલ **एव** અત્યન્ત અયોગ–નીલતાનો કમળ સાથે અત્યન્ત અસબંધ–તેનો વ્યવચ્છેદક–નિરાસ કરનાર છે. એટલે બધાં કમળો લીલાં ન હોય અને જે લીલાં હોય તે બધાં કમળ ન હોય. તે અર્થ જણાવે છે. કારણકે કોઇએક રક્ત કમળોમાં નીલપણું ન હોવાછતાં **नीलंकमलं भवत्येव** એવો પ્રયોગ બને છે. તેજપ્રમાણે અહિં પ્રસ્તુત ઉદાહરણમાં કોઇઘડામાં અસ્તિત્વપણું ન હોવા છતાં **स्यादस्त्येव घट:** એવો પ્રયોગ સંભવી શકતો નથી. કારણકે અસ્તિત્વ વિનાની વસ્તુજ ન હોઇ શકે. આ રીતે અહિં અત્યન્તાયોગ નથી. હવે જો અન્યયોગવ્યવચ્છેદ ન માનવામાં આવેતો ઘડા વિગેરેમાં કથન કરવાને ઇષ્ટ સ્વસ્વરૂપથી અસ્તિત્વ તેની પેઠે અયોગ્ય નાસ્તિત્વની વ્યાવૃતિ નથાય. પરંતુ અહિંતો **एव** શબ્દ સ્વરૂપથી અસ્તિત્વજ છે પરંતુ પરરૂપથી અયોગ્યનાસ્તિત્વ તે સ્વરૂપ નથી તે જણાવવામાટે વાપરવામાં આવ્યો છે.

આરીતે ઉપરનો **एवकार** ત્રણ પ્રકારનો પૂર્વોક્ત રીતેજ વ્યવચ્છેદક છે તે એકાંત નથી. પરંતુ જ્યાં જે પ્રકારે ઘટતો હોય ત્યાં તે જરૂર તે પ્રકારે ઘટાવી શકાય. પરંતુ અહિં તો દરેક ભંગોમાં અત્યન્ત અયોગ વ્યવચ્છેદ નથી ઘટતો પરંતુ અયોગ વ્યવચ્છેદજ ઘટે છે.

આ **एव** અને **स्याद्** બન્ને શબ્દનો પ્રયોગ જેઓ સ્યાદ્વાદની શૈલીને યથાર્થ સમજતા નથી તેને માટે જરૂર

આવશ્યક છે. પરંતુ જેઓ સ્યાદ્વાદના સ્વરૂપમાં કુશળ છે તેઓ તો આ બે પદ ન મુકવામાં આવ્યાં હોય તોપણ તેના અર્થની ઘટના આપો આપ કરી શકે છે. અને તેને માટે બન્નેના શબ્દ પ્રયોગની ખાસ જરૂર નથી.

આરીતે **स्याद्, एव** અને **अस्ति** ત્રણે શબ્દોની પ્રથમ ભંગમાં શી સાર્થકતા છે તે જણાવી.

સપ્તભંગીમાંનો બીજો ભંગ

"स्यान्नास्त्येव सर्वम्" इति निषेधकल्पनया द्वितीयः ॥१६॥

અર્થ—"સર્વવસ્તુ કથંચિત્ નથીજ" આ નિષેધની મૂખ્યતાથી બીજો ભંગ છે.

વિશેષાર્થ—આ ભંગ પરદ્રવ્ય–ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવ રૂપે પદાર્થના નિષેધ અંશનું મૂખ્યતાએ પ્રતિપાદન અને ગૌણપણે વિધિનું પ્રતિપાદન કરવામાં ઉપયુક્ત છે.

ગુણોનો આધાર તે દ્રવ્ય. ઘડાનું માટીએ સ્વદ્રવ્ય કહેવાય, પરંતુ જસત્ તાંબુ વિગેરે પરદ્રવ્ય કહેવાય. અને જ્યારે પરદ્રવ્યની મુખ્યતા હોય ત્યારે નિષેધ મૂખ્ય હોય છે. અને જો સ્વદ્રવ્યથી સત્ત્વ છે તેમ પરદ્રવ્યથી પણ જો સત્ત્વ કહેવામાં અવેતો કોઇપણ પદાર્થનો નિષેધજ ન થઇ શકે.

જેટલા આકાશ પ્રદેશને વિષે દ્રવ્ય આશ્રયીને રહે તે આકાશપ્રદેશો તે પદાર્થનું સ્વક્ષેત્ર છે ને બીજાં ક્ષેત્રો તે પર-ક્ષેત્ર છે. જ્યારે પરક્ષેત્રની વિવક્ષા હોય ત્યારે નિષેધ મૂખ્ય

८ असद्भावपर्याये वा असद्भावपर्यायोर्वा असद्भावपर्यायेषु वा अदिष्टं द्रव्यं वा द्रव्ये वा द्रव्याणि वा असत्त्वम् । तत्त्वार्थ पृ. ४१४

હોય છે. જો ઘડામાં સ્વક્ષેત્રથી સત્ત્વ છે તેમ પરક્ષેત્રથી પણ ઘડામાં સત્ત્વ માનવામાં આવેતો ઘડો જગતભરમાં વ્યાપક માનવો પડે. અને તેમ થાયતો જગતમાં બીજા કોઇ પદાર્થનો અવકાશજ ન રહે. તેટલા માટે પરક્ષેત્રની મૂખ્યતાથી વસ્તુનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે.

વસ્તુના પરિણમનને કાળ કહે છે. સંધ્યા સવાર વિગેરે વસ્તુને પરિણમનકરનાર હોવાથી કાળ કહેવાય છે. જે કાળની અંદર જે વસ્તુ જે પર્યાયથી વર્તતી હોય તે પદાર્થનો તે કાળ સ્વકાળ અને તેને કાળસ્વરૂપ કહેવાય. અને તે શીવાયનો સર્વકાળ તે પરકાળ ને તે કાળપરરૂપ છે. અને આ પરકાળથી પદાર્થમાં નિષેધને મૂખ્ય ગણવામાં આવે છે. જો સ્વકાળની પેઠે પરકાળથી પણ પદાર્થને સત્ત્વ ગણવામાં આવેતો સર્વવસ્તુ સર્વકાળે મળવી જોઇએ. અને તેમ માનતાં ઘડો વિગેરે પદાર્થો નિત્ય થઈ જાય માટે પરકાળને લઈને નિષેધ મૂખ્ય હોય છે.

વસ્તુના સ્વભાવ તથા શક્તિને ભાવ કહે છે. ઘડો જે રંગનો હોય તે ઘડાનો સ્વભાવ તે સ્વરૂપ છે. અને ઘડા સિવાયનો જે રંગ હોય તે પરભાવ ને તે પરરૂપ છે. આ પરરૂપથી ઘડાનો નિષેધ મૂખ્ય છે. જો ઘડાના સ્વભાવથી ઘડામાં સત્ત્વ માનવામાં આવે તેમ જો પરભાવથી પણ તેમાં સત્ત્વ માનવામાં આવેતો કોઇ કોઇને ઘડાનો નિયતભાવ ન રહે. પરંતુ તે રીતે તો સર્વ સ્થળે ઘડોજ નજરે પડવો જોઇએ.

દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવથી સ્વરૂપ અને પરરૂપ માનવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે નિક્ષેપથી નયથી અને અવ-

સ્થા ભેદથી પણ સ્વરૂપની વિવક્ષામાં વિધિની મૂખ્યતા અને પરરૂપની વિવક્ષામાં નિષેધની મૂખ્યતા માનવામાં આવે છે.

ઘટમાં ઘટત્વ એ સ્વરૂપ અને પટત્વ વિગેરે પરરૂપ છે. ને તેમાં સ્વરૂપને લઈને સત્ત્વ અને પરરૂપને અસત્ત્વ પદાર્થમાં માનવામાં આવે છે

નામ, સ્થાપના દ્રવ્ય અને ભાવ એમાં કોઇપણ નિક્ષેપાની જે પદાર્થમાં વિવક્ષા હોય તે નિક્ષેપો તે તેનું સ્વરૂપ. અને વિવક્ષા વિનાના બીજા નિક્ષેપાથી તે પદાર્થ પરરૂપ ગણાય છે. અને આ સ્વરૂપને લઇને તે પદાર્થમાં સત્ત્વ અને પરરૂપને લઈ ને અસત્ત્વ માનવામાં આવે છે.જો સ્વરૂપની પેઠે પરરૂપથી પણ સત્ત્વ માનવામાં આવેતો નિક્ષેપાઓના જુદા જુદા ભેદ ન પડવા જોઇએ. પરંતુ તે પડતાં હોવાથી આ નિક્ષેપ કૃત સ્વરૂપ પરરૂપ છે.

નાના મોટા અનેક પરિમાણવાળા ઘડાઓમાંથી જેટલા પરિમાણવાળો ઘડો ધારવામાં આવે તે ઘડાનું સ્વરૂપ છે. અને વિવક્ષિત પરિમાણથી બીજાં પરિમાણ તે પરરૂપ છે. ને તે સ્વરૂપથી પદાર્થમાં સત્ત્વ છે અને પરરૂપથી અસત્ત્વ છે. જો પરરૂપની માફક સ્વરૂપથી પણ અસત્ત્વ માનવામાં આવે તો ઘડાનો સર્વથા અભાવ થવો જોઇએ. આ પરિમાણ-કૃત સ્વરૂપ પરરૂપ છે.

ઘડાના સ્થાસ કુશુળ કપાળ ને ઘટ વિગેરે પર્યાયોના ભેદથી પણ સ્વરૂપ અને પરરૂપ થઇ શકે છે. આથી સ્થાસ કોશ કુશુળ વિગેરે ઘટનું પરરૂપ છે અને ઘડાનો વિવક્ષિત ઘટપર્યાય તે સ્વરૂપ છે. આ સ્વરૂપથી ઘડો સત્ત્વ અને પરરૂપથી અસત્ત્વ માનવામાં આવે છે. આ પર્યાયકૃત સ્વરૂપ પરરૂપ છે

ઋજુસૂત્ર નયની અપેક્ષાએ વર્તમાન ઘડો ને ઘડાનું સ્વરૂપ છે અને અતીત અનાગત ઘડો તે ઘડાનું પરરૂપ છે. આ નયકૃત સ્વરૂપ પરરૂપ છે.

ઘડાનો પોતાનો પૃથુબુધ્ન આકાર તે સ્વરૂપ અને પરનો આકાર તે પરરૂપ. તે સ્વરૂપની વિવક્ષાએમાં સત્ત્વ અને પરરૂપની વિવક્ષાએ અસત્ત્વ તે પદાર્થમાં માનવામાં આવે છે.

સ્પર્શ, રસ, ગંધને વર્ણ યુક્ત જે ઘટ ચક્ષુથી ગ્રહણ થાય છે તેમાં રૂપદ્વારા ગ્રહણથવું તે ઘડાનું સ્વરૂપ ને રસ વિગેરે તે પરરૂપ છે. ને તે સ્વરૂપથી સત્ત્વ છે.ને પરરૂપથી અસત્ત્વ છે.

સમભિરુઢ નયમાં પર્યાયવાચક શબ્દમાં પણ અર્થભેદ માનવામાં આવે છે. તેરીતે પણ સ્વરૂપ અને પરરૂપ ઘટી શકે છે. ઘડામાં જલાધારણ ક્રિયામાં સમર્થ તે ઘટ અને વક્રતા આદિ ગુણોવાળો તે કુટ. આમાં જે પ્રમાણે શબ્દ પ્રયોગ તે પ્રમાણે અર્થક્રિયા થતી હોયતો તે પદાર્થનું તે સ્વરૂપ છે અને બીજું તે પદાર્થનું પરરૂપ છે. અને તે સ્વરૂપથી સત્ત્વ અને પરરૂપથી અસત્ત્વ માનવામાં આવે છે.

આરીતે ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષા ભેદોથી સ્વરૂપ અને પરરૂપ હોય છે. અને તે સ્વરૂપ અને પરરૂપને અનુસરીને સત્ત્વ અને અસત્ત્વ માનવામાં આવે છે.

અને આજપ્રમાણે ઉપરોક્ત સ્વદ્રવ્ય ચતુષ્ટયથી સત્ત્વ માનવું અને પરદ્રવ્ય ચતુષ્ટયથી પરરૂપ માની અસત્ત્વ માનવું જોઇએ.

અહિં એક શંકા એ ઉઠાવવામાં આવે છે કે પહેલા ભાંગાની અપેક્ષાએ બીજા ભાંગામાં કોઇપણ જાતની નવીનતા નથી. કારણકે જેને તમે સ્વરૂપથી સત્ત્વ માનોછો તેજ પરરૂપથી અસત્ત્વ છે. આથી તેમાં કોઇ નવો ફેરફાર ન હોવાથી બે ભાંગા જુદા માનવાની કાંઇપણ આવશ્યક્તા રહેતી નથી.

સમાધાન—ઉપરોક્ત શંકા વ્યાજબી નથી. કારણકે ઘટ વિગેરેમાં સત્ત્વ માટી વિગેરે દ્રવ્યની સ્વરૂપતાને લઈ ને માનવામાં આવે છે. (નહિંકે કાષ્ઠ વિગેરે દ્રવ્યોની તેમાં અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.) અને ઘડામાં અસત્વ માનવામાં આવે છે તે માટીને છોડીને પરદ્રવ્યની અપેક્ષાને લઇને માનવામાં આવે છે. કારણકે પટની આચ્છાદાન ક્રિયા ઘડામાં થતી નથી. આરીતે અવચ્છેદકનો ભેદ હોવાથી બન્નેનો ભેદ છે.

આ સત્ત્વ અને અસત્ત્વને ભિન્ન તરીકે ન માનવામાં આવે તો બૌદ્ધોના હેતુનું ત્રણરૂપપણું અને નૈયાયિકોનો પંચરૂપ હેતુ ઘટી શકશે નહિં. કારણકે હેતુના પોતાના સ્વરૂપથી પક્ષમાં સત્ત્વ માનવામાં આવે છે અને પોતાનાથી ભિન્ન પરરૂપથી વિપક્ષમાં હેતુનું અસત્ત્વ માનવામાં આવે છે.

(ઉદાહરણ તેરીકે) વૃક્ષો ચૈતન્ય વાળાં છે. **પ્રતિજ્ઞા**

શાથી જે તેઓ પ્રાણવાળાં છે. **હેતુ**

જે જે પ્રાણવાળાં હોય તે તે ચૈતન્યવાળાં હોય છે. જેમકે આ માણસ. **સપક્ષદૃષ્ટાન્ત**

જે ચૈતન્યવાળાં નથી હોતાં તે પ્રાણવાળાં નથી હોતાં. જેમ-

જેમકે, પુદ્‌ગળ વિગેરે પદાર્થો. **વિપક્ષ દૃષ્ટાન્ત**
અહિંઆં પ્રાણુવાળાપણું છે. **ઉપનય**
તેથી વૃક્ષો ચૈતન્યવાળાં છે. **નિગમન**

આ અનુમાનમાં નિશ્ચિતધર્મી સપક્ષતરીકે 'આ મનુષ્ય' છે. ને તેમાં સ્વરૂપથી પ્રાણુવાળાનું સત્ત્વ છે. અને સાધ્યધર્મ રહિત નિશ્ચિતવિપક્ષ તરીકે પુદ્‌ગલ છે. ને તેમાં પ્રાણુવાળાંરૂપ હેતુનું પરરૂપથી અસત્ત્વ છે.

આમાં પક્ષતરીકે રહેલ મનુષ્યમાં પરરૂપ જડપણાથી અસત્ત્વ છે. પરંતુ સ્વરૂપચૈતન્યથી પ્રાણુવાળાનું સત્ત્વ છે. પરરૂપ્રપણાથી હેતુનું અસત્ત્વ જેમ માનવામાં આવે છે તે પ્રમાણે સ્વરૂપચૈતન્યથી પણ પ્રાણુવાળા હેતુનું અસત્ત્વ માનવામાં આવેતો જગતમાં કોઈ ચૈતન્યજ ન બની શકે. આરીતે સ્પષ્ટસિદ્ધ થાયછે કે તેઓએ પણ પોતાની માન્યતામાંજ સત્ત્વ અને અસત્વ એ બન્નેનો સ્વીકાર એક દ્રવ્યમાં કરેલો છે. આથી એકજ વસ્તુમાં સત્ત્વ અને અસત્ત્વ એ બન્ને વ્યવસ્થીત ઘટી શકે છે.

સપ્તભંગીમાંનો તીજો ભંગ—

'स्यादस्त्येव स्यन्नास्त्येव' इति क्रमतो विधिनिषेधकल्पनया तृतीयः ॥१७॥

અર્થ—'સર્વવસ્તુ કથંચિત્ છેજ કંથંચિત્ નથીજ.' એ પ્રમાણે ક્રમે વિધિ અને વિષેધની કલ્પનાવડે તીજો ભંગ થાય છે.

વિશેષાર્થ:—**સત્ત્વ** એટલે વૃતિમાનપણુ. અને અસત્ત્વ એટલે અવિદ્યમાનપણું અથવા અભાવનું પ્રતિયોગિપણું. આ-

રીતે સત્ત્વ અને અસત્ત્વ એ બેમાં સ્પષ્ટ ભેદ છે.

આ ત્રીજો ભંગ ક્રમપૂર્વક સત્ત્વ અને અસત્ત્વની વિવક્ષાથી થાય છે,તો અહિં આગળ એક શંકા એ ઉપસ્થિત થાય છે કે **स्यादस्त्येव** રૂપ પ્રથમ ભંગ અને **स्यान्नास्त्येव** રૂપ બીજા ભંગથી ત્રીજો ભાંગો કોઇપણ પ્રકારે વિશેષબોધ કરતો નથી. કારણકે પ્રત્યેક સત્ત્વ અને પ્રત્યેક અસત્ત્વની અપેક્ષાથી ક્રમિક સત્ત્વાસત્ત્વમાં ખાસ કાંઈ ભેદ નથી. જેમકે, પ્રત્યેક ઘટ અને પ્રત્યેક પટની અપેક્ષાથી ક્રમિક ઘટ અને પટમાં કાંઈ ફેરફાર નથી.

હવે આ પ્રશ્નને સુક્ષ્મપૂર્વક વિચારવામાં આવે તો આપણે આપણા અનુભવદ્વારાજ તે બન્નેનો ફેરફાર સ્હેજે સમજી શકીએ તેમ છીએ. કારણકે આપણને વ્યવહારમાં પણ પ્રત્યેકની અપેક્ષાથી ક્રમાર્પિત ઉભયમાં જરૂરને જરૂર ભિન્નતા માનવીજ પડેછે. જેમકે, આપણે પ્રત્યેક **घ** અને પ્રત્યેક **ट** ની અપેક્ષાથી ક્રમાર્પિત ઉભય **घट**માં જરૂર ભેદ માનીએ છીએ. કારણકે **घ**થી જે બોધ થાય છે, **ट** થી જે બોધ થાય છે, અને **घट** થી જે બોધ થાય છે, તે ત્રણેમાં જરૂરને જરૂર આપણે ભન્નતા સ્વીકારીએ છીએ. તેજરીતે પ્રથમ ભંગમાં બીજા ભંગમાં અને ત્રીજા ભંગમાં આ રીતનીજ પૃથકતા છે. અને જો પ્રત્યેક **घ** અને પ્રત્યેક **ट** થી **घट** ને પૃથક ન માનવામાં આવેએતો **घ** ના ઉચ્ચારથી ઘટનું ભાન થઇ જાય અને **घट** શબ્દની જરૂરિયાતજ ઉડી જાય. અને તેજપ્રમાણે મોતી અને મોતીની માળા તે બેમાં જેમ અમુક જાતની પૃથકતા સર્વ માણસ સ્વીકારે છે. તેમ પ્રથમના બે ભંગથી ત્રીજાને જુદો સ્વીકારવોજ જોઇએ.

આજરીતે કથંચિત્ સત્ત્વ, અને કથંચિત્ અસત્ત્વ, તે બેની અપેક્ષાએ ક્રમાર્પિત ઉભયને પૃથક્ તરીકે આપણે જરૂર સ્વીકારવો જોઇએ.

ક્રમથી અર્પિત સ્વદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયથી સત્ત્વના આશ્રયભૂત અને પરદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયથી અસત્ત્વના આશ્રયભૂત ઘટ છે. એ આ તીજાભંગનો અર્થ છે.

આમાં અનન્ત ધર્મવાળી વસ્તુઓ વિશેષ્ય છે. અને ક્રમાર્પિત વિધિ પ્રતિષેધ એ વિશેષણ છે.

સપ્તભંગીનો ચોથો ભંગ.

'स्यादवक्तव्यमेव' इति युगपद्विधिनिषेधकल्पनया चतुर्थो भंगः ॥ १८ ॥

અર્થ:—'સર્વ વસ્તુ કથંચિત્ અવક્તવ્યજ છે.' એમ એકીસાથે વિધિ અને નિષેધની કલ્પનાથી ચોથો ભંગ થાય છે.

વિશેષાર્થ:—કોઈપણ શબ્દ એકી વખતે સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બન્નેને પ્રધાનપણે પ્રતિપાદન નથી કરી શકતો. કારણકે બન્નેને પ્રધાનતાએ પ્રતિપાદન કરવાની શબ્દશક્તિ નથી. **अस्ति** શબ્દ સત્ત્વનેજ પ્રતિપાદન કરે છે. પરંતુ સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બન્નેને પ્રધાનપણે પ્રતિપાદન કરવાનું તેનામાં સામર્થ્ય નથી. અને જો પ્રધાનતાએ બન્નેને પ્રતિપાદન કરવાનું તેનું સામર્થ્ય માનવામાં આવે તો **नास्ति** શબ્દથી જે બોધ થવો જોઈએ તે પણ **अस्ति** શબ્દદ્વારા થઈ જાય. પરંતુ આમતો બનતુંજ નથી.

તેજપ્રમાણે **नास्ति** શબ્દ અસત્ત્વનેજ પ્રતિપાદન કરે છે પરંતુ સત્ત્વને કે અને અસત્ત્વને પ્રધાનપણે એકી સાથે પ્રતિપાદન કરતો નથી. જો કેવળ **नास्ति** શબ્દજ સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બન્નેને પ્રધાનપણે પ્રતિપાદન કરનાર તરીકે માનવામાં આવે તો **अस्ति** શબ્દથી સત્ત્વના પ્રતિપાદનની જરૂર ન રહે.

હવે આપ્રમાણે સત્ત્વ અને અસત્ત્વને એકીસાથે પ્રતિપાદન કરવાની **अस्ति** કે **नास्ति** શબ્દમાં કે બીજા કોઇમાં સામર્થ્ય નહિ હોવાથી **अवक्तव्य** શબ્દથી ઉભયનું સાથે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. જેમકે, સૂર્ય શબ્દ સૂર્યનુંજ પ્રતિપાદન કરે છે નહિં કે ચંદ્રનું. અને ચંદ્ર શબ્દ ચંદ્રનુંજ પ્રતિપાદન કરે છે નહિં કે સૂર્યનું. પરંતુ તે બન્નેને એકીસાથે સાથે પ્રતિપાદન કરવામાટે સંસ્કૃતમાં **पुष्पदन्तौ** શબ્દ મુકવામાં આવે છે. તેજપ્રમાણે અસત્ત્વ અને સત્ત્વ બન્નેને એકી સાથે પ્રતિપાદન કરવા માટે **अवक्तव्य** શબ્દ યોજનાપૂર્વક મુકવામાં આવે છે. છતાં **पुष्पदन्तौ** સૂર્ય અને ચંદ્ર બન્નેને પ્રતિપાદક કરે છે તે ક્રમપૂર્વક જણાવે છે જ્યારે 'અવકતવ્ય' બન્નેને પ્રધાન પણે એકી સાથે પ્રતિપાદન કરવાની કોઈ શબ્દમાં શકિત નથી તેથી અવકતવ્ય શબ્દ બન્ને ધર્મોને એકી વખતે જણાવવા મુકવામાં આવ્યો છે તે જણાવે છે.

અહિં એક શંકા એ કરવામાં આવે છે, કે દરેક શબ્દ એકજ અર્થને પ્રતિપાદન કરે છે તેમ માનશો તો '**गो**'શબ્દ ગાય કિરણ વિગેરે અનેક અર્થને પ્રતિપાદન કરે છે તેવા શબ્દોનો ઉચ્છેદ થવો જોઇએ. પણ તેમતો નથીજ.

પરંતુ આ શંકા યથાર્થ નથી. કારણકે તેમાં 'ગો' શબ્દ જે અનેક અર્થને પ્રતિપાદન કરે છે તે પણ અનેક હોઇને જ

અનેકના વાચક તરીકે માનવામાં આવે છે.પરંતુ સદૃશતાને લઇને આપણે તેને અનેક છતાં સ્થુલ બુદ્ધિથી એક માનીએ છીએ. જેમ સમભિઢ નયના મતે શબ્દભેદથી અર્થભેદ માનવામાં આવે છે. તેવીરીતે અહિ પણ અર્થના ભેદથી ગો વિગેરે એક લાગતા શબ્દમાં પણ શબ્દભેદ જરૂર માનવો જોઇએ.

અને જો તેમ ન માનીએતો ગો શબ્દથી વાચ્ય ગાય, કિરણ, સ્વર્ગ વિગેરેમાં અર્થભેદ માની દરેકને માટે જુદા જુદા બીજા અનેક શબ્દ વાપરવા પડે છે. તે વ્યવસ્થા પણ નહિતર નિરર્થક થવી જોઇએ. પરંતુ તેમ તો થતું નથી.

બીજી એક શંકા એ ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે, કે સત્ત્વ અને અસત્ત્વને પ્રધાનપણાએ એક કાળમાં બોધક કોઇ અસ્તિ કે નાસ્તિ શબ્દનો સંકિતિત શબ્દ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો अवक्तव्य શબ્દ વાપરવાની ખાસ આવશ્યકતા રહેતી નથી. ઉદાહરણતરીકે શતૃ અને શાનચ પ્રત્યયનો બોધક સંજ્ઞાવાચક सन् નો ઉપયોગ કરીએ છીએ અને સૂર્ય અને ચંદ્રના બોધક તરીકે પુષ્પદન્તને રાખીએ છીએ, તેમ અહિં પણ બન્ને ધર્મનો એકી સાથે વાચકતરીકે કોઇ પણ શબ્દસંકેત રાખવામાં આવે તો અવકતવ્ય શબ્દ વાપરવાની મુશ્કેલી મટી જાય.

ઉપલકરીતે ઠીક લાગતી પણ આ વસ્તુ વિચારતાં સાચી ઠરતી નથી. કારણકે શબ્દમાત્રની પ્રવૃત્તિ કેવળ સંકેતને અનુસરતી નથી પરંતુ તે વાચ્યવાચક રૂપ શબ્દની શક્તિને પણ અનુસરે છે. આ સંકેતિત શબ્દપણ શબ્દ હોવાથી વાચ્યવાચક શક્તિને ઉલ્લંઘન કરી શકે નહિ. કારણકે દરેક પદાર્થ શક્તિને અનુસરીને જ પ્રવૃત્તિ કરે છે, જેમકે, લોઢુ

કાષ્ઠને ભેદી શકે પરંતુ વજ્રને ભેદી શકવાનું તેનામાં સામર્થ્ય નથી. તેજરીતે શબ્દમાત્ર પ્રધાનપણે એકજ અર્થને પ્રતિપાદન કરવામાં સમર્થ છે. પરંતુ અનેકને પ્રતિપાદન કરવાની તેનામાં શક્તિ હોતી નથી. પુષ્પદંત વિગેરે શબ્દો પણ ક્રમે કરીને જ સૂર્યચંદ્રનો બોધ કરે છે નહીં કે એકી સાથે તેનો બોધ કરાવવામાં સમર્થ છે માટેજ સત્ત્વાસત્ત્વને પ્રધાન પણે એકીસાથે કહેવામાં અવાચ્ય શબ્દ વાપરવાની જરૂર રહે છે. આ રીતે સંકેતિત શબ્દથી પ્રસ્તુત અર્થ ઘટી શકતો નથી.

આરીતે ચોથોભંગ પૂર્વે કહેલા ભાંગાથી વિલક્ષણ હોવાથી તેનાથી જે બોધ થાય છે તે તદ્દન જુદા પ્રકારનો જ બોધ થાય છે. **वृक्षौ वृक्षाः** વિગેરે એક જ શબ્દ છતાં જે બે અને ઘણા વૃક્ષો ને પ્રતિપાદન કરે છે. આમાં પણ વ્યાકરણના નિયમને અનુસરીને બે સંખ્યાવાચક વૃક્ષશબ્દ અને બહુસંખ્યાવાચક વૃક્ષશબ્દમાંથી છેલ્લાવૃક્ષ શબ્દ સિવાયના બાકીનાઓનો લોપ માનવામાં આવે છે. આરીતે પૂર્વના વૃક્ષ શબ્દોનો લોપ થઈ ગયો છે તેનો અર્થ દ્વિવચન અને બહુવચનના પ્રત્યયદ્વારા બાકી રહેલો વૃક્ષ શબ્દ કહે છે. નહિ કે એકજ વૃક્ષ શબ્દ અનેકને જણાવે છે. આરીતે વૈયાકરણોપણ એક શબ્દ એકજ અર્થને કહે છે તેમ સ્પષ્ટ માને છે.

કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે **सत्त्वासत्त्वे** આ પ્રકારના દ્વન્દ્વ સમાસમાં બન્નેની પ્રધાનતા હોય છે. અને તેથી અવકતવ્યની કાર્યસિદ્ધિ

થઇ જાય છે. કારણકે દ્વન્દ્વ સમાસમાં બન્ને પ્રધાનપદોનોજ સમાસ થાય છે. પરંતુ તે શંકા પણ વ્યાજબી નથી. કારણકે દ્વન્દ્વમાં પણ ક્રમથી બે અર્થનો બોધ થાય છે. અને તેમાં પણ મૂખ્ય અને ગૌણ અર્થ જરૂર હોય છે. કારણકે કેટલાક શબ્દો પ્રથમનિપાત કરવાના હોય છે તે આ પ્રકારની મૂખ્યતાને લઇને જ હોય છે.

વસ્તુનું કેવળ સત્ત્વ જ સ્વરૂપ નથી. કારણકે પરરૂપથી અસત્ત્વ પણ પૃથક્રૂપણે ગોચર થાય છે. અને જો તેમ ન માનવામાં આવે તો ઘટનું સ્વરૂપ જલાધારણ ક્રિયા છે તે જ્યાં હોય ત્યાં ઘટનું સત્ત્વ માનીએ છીએ તેપ્રમાણે ઘટમાં પટની આચ્છાદન ક્રિયા થવી જોઇએ. કારણકે ઉપરોક્ત નિયમને અનુસરીએ અને સત્ત્વ જ માનીએ તો ઘટમાં તમામ પદાર્થોનું સત્ત્વ માનવું પડે. પણ તે પ્રમાણે તો વ્યવહાર થતો નથી.

તેજપ્રમાણે કેવળ પરરૂપે અસત્ત્વ પણ પદાર્થનું સ્વરૂપ નથી, પરંતુ સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બન્ને પૃથક્ સ્વરૂપ છે.

આ પૃથક્ પૃથક્ સત્ત્વ અને અસત્ત્વની અપેક્ષાથી ક્રમાર્પિત સત્ત્વાસત્ત્વ ભિન્ન છે. તેનું પણ આપણે વિવેચન કરી ગયા છીએ.

હવે આ સત્ત્વાસત્ત્વથી વિલક્ષણપણ વસ્તુનું સ્વરૂપ માનવું જોઇએ. જેમ કે બદામ ભાંગ, સાકર વરીયાળી વિગેરે અનેક વસ્તુઓના સમુદાયથી જે ભાંગ–ઠંડાઈ બનાવવામાં આવે છે. તે સર્વ વસ્તુથી વિલક્ષણ કહેવાય છે. કારણકે તે ઠંડાઈમાં સર્વ વસ્તુઓ છતાં તેથી વિલક્ષણ જાત્યન્તર ભાંગ

તરીકે તેને માનવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે સત્વાસત્વરૂપથી વિલક્ષણ અવક્તવ્યનો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.

'स्यादवक्तव्यमेव' આ વાકયનો ભાવ એવો છે કે સત્ત્વ અસત્ત્વ વિગેરેથી ઘટ વક્તવ્ય છે તેજ ઘટ એકીકાલમાં સત્ત્વાસત્ત્વાદિ ઉભય ધર્મની પ્રધાનતાથી અવક્તવ્ય બને છે.

આરીતે જે સમયમાં એકીકાળમાં સત્ત્વાસત્ત્વની પ્રધાનતાની વિવક્ષાથી ઘટ અવક્તવ્ય છે તે જ સમયમાં ગૌણપણે ઘટ વક્તવ્ય પણ છે.

આ અવક્તવ્યને કેટલાક તીજાભંગ તરીકે સ્વીકારે છે ને **'स्याद्सत्येव स्यान्नास्त्येव'** ને ચોથા ભંગ તરીકે સ્વીકારે છે તેમાં અર્થ ભેદ ન હોવાથી કોઈ પણ જાતનો વિરોધ નથી.

પ્રથમના ત્રણ ભંગોના કરતાં ચોથા ભંગમાં વિલક્ષણ અર્થ બોધ થાય છે તે માટે આપણે ઠંડાઈનું ઉદાહરણ આપ્યું હતું. અને ચોથા ભંગને જુદો માન્યો હતો. તેમ ચોથા ભંગ કરતાં પાંચમા ભંગમાં પણ વિલક્ષણ બોધ થાય છે. જેમકે, બાદામ સાકર વરિયાળી વિગેરે અનેક વસ્તુઓને એકઠી કરવાથી તેમાં જાત્યન્તર ઠંડાઈ થાય છે તેમ અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વને પ્રધાનપણે સહર્પિત રાખવાથી અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ અને અસ્તિત્વનાસ્તિત્વથી જુદા પ્રકારનો અવાચ્ય બોધ થાય છે- માટે આપણે ચોથો ભંગ અવાચ્ય સ્વીકારવો પડે છે. છતાં આ ઠંડાઈ અથવા શીખંડ મૂળદ્રવ્યોથી અવાચ્ય છતાં તેમાં કથંચિત્ વળીયાળી અને દહિ વિગેરેનું સત્ત્વ અને પરરૂપથી કથંચિત્ અસત્ત્વ જરૂર હોય છે. તે

જ પ્રમાણે આ પાંચમા ભંગમાં સત્ત્વ અને અસત્ત્વની પ્રધાનતાની એક કાળમાં વિવક્ષા હોય ત્યારે અવક્તવ્ય હોય છે છતાં તેમાં કથંચિત્ સત્ત્વની મૂખ્યતા હોય તો આ પાંચમો ભંગ બની શકે છે. હવે તે પાંચમો ભંગ દેખાડે છે.

સપ્તભંગીમાંના પાંચમા ભંગનું નિરૂપણ—

'स्यादस्त्येवस्यादवक्तव्यमेव' इति विधिकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पया च पञ्चमः ॥ १९ ॥

અર્થ:—'સર્વ વસ્તુ કથંચિત્ છેજ કથંચિત્ અવક્તવ્ય છેજ.' આ પ્રમાણે વિધિની કલ્પનાથી અને એકી સાથે વિધિનિષેધની કલ્પનાથી પાંચમો ભંગ થાય છે.

વિશેષાર્થ:—આ પાંચમા ભંગમાં 'સર્વ વસ્તુ' વિશેષ્ય હોય છે અને સત્ત્વ સહિત અવકતવ્ય વિશેષણભૂત હોય તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે.

જ્યારે કોઇપણ પદાર્થમાં પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી સત્ત્વ હોવા છતાં અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ એકી સાથે કહેવું અશકય હોય છે ત્યારે '**स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेव**' એ પ્રમાણે પાંચમો ભંગ ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા અનન્ત ધર્મવાળી ઘટાદિ વસ્તુઓમાં એકઅંશનું સ્વદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયથી સત્ત્વની અને બીજા અંશનું યુગપદ્ સત્ત્વા સત્ત્વાની પ્રધાનતાથી પ્રતિપાદન કરવાની વિવક્ષા રાખવામાં આવે ત્યારે આ પાંચમો ભંગ થાય છે.

તેમજ પર્યાયાર્થિકની સંકલ્પનાથી અસ્તિત્વ અને દ્રવ્યાર્થિક પર્યાયાર્થિક ઉભયની પ્રધાનતાની એક કાળમાં વિવક્ષા હોય

ત્યારે આ અસ્તિ અવકતવ્ય રૂપ પાંચમો ભંગ ભેદ અને અભેદની યોજનામાં **स्याद्भिन्नमेव स्यादवक्तव्यमेव** રૂપ બને છે.

તેજપ્રમાણે દાખલાતરીકે, મનુષ્ય જીવના એક સદંશ સુખાદિનું સ્વરૂપને લઇને સત્ત્વ અને તેજ જીવાત્માના સંદશ ચૈતન્ય અને અસદંશ જડત્વની એક કાળમાં પ્રધાનપણે સત્ત્વાસત્ત્વની વિવક્ષાથી અવકતવ્ય બને છે. ત્યારે **जीवात्मा मनुष्यः सन् अवक्तव्यः** કહેવાય છે.

અનેક દ્રવ્યોથી બનેલ શીખંડ અથવા ઠંડાઈ તે તે દ્રવ્યોથી જાત્યન્તર હોવા છતાં તેમાં કથંચત પૂર્વ દ્રવ્યોનું સત્ત્વ માલમ પડે છે. તેમજ તેમાં નહિં રહેલાં દ્રવ્યોનું પર રૂપથી કથંચિત્ અસત્ત્વ પણ માલમ પડેછે.

તેજરીતે કથંચિત્ સત્ત્વસહિત સત્ત્વ અને અસત્ત્વની પ્રધાનપણે એક કાળમાં વિવક્ષા રાખવાથી સત્ત્વ અવકતવ્યરૂપ ભંગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં પણ વિવક્ષિત ભંગ સિવાય કથંચિત્ સત્ત્વ અને કથંચિત્ અસત્ત્વગૌણપણે હોય છે તે આપણે સ્વીકારવું જોઇએ.

હવે જ્યારે પ્રધાનપણે પરરૂપે કથંચિત્ અસત્ત્વ યુક્ત અવક્તવ્યનો સ્વીકાર કરવામાં આવે ત્યારે આ છટ્ઠ ભંગ બને છે.

સપ્તભંગીના છટ્ઠા ભંગનું નિરૂપણ—

'स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेव' इति निषेधकल्पनया युगपद्विधिनिषेध कल्पनया च षष्ठः

અર્થ—'સર્વ વસ્તુ કથંચિત્ નથી જ, કથંચિત્ અવક્તવ્યજ છે,' એ પ્રમાણે નિષેધની કલ્પનાવડે અને એકી

સાથે એકકાળમાં વિધિ અને નિષેધની કલ્પનાવડે આ છઠ્ઠો ભાંગો બને છે.

વિશેષાર્થ—પરદ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવથી પરસ્વરૂપને અનુસરીને પ્રધાનપણે નાસ્તિત્વ છતાં એકી સાથે અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્ત્વ કહેવું અશક્ય હોય છે. ત્યારે આ છઠ્ઠો ભંગ થાય છે.

અથવા અનંત ધર્મવાળી વસ્તુના એક અંશનું આલંબન કરી તેને પરદ્રવ્યાદિ વડે અસત્ત્વ માનવું. અને તેજ વસ્તુના બીજા અંશને આલંબન કરી સત્વાસત્વની એક કાળમાં પ્રધાનપણે વિવક્ષાથી કહેવામાં આવે ત્યારે અવકતવ્ય બને છે.ત્યારે તે અસત્ત્વ અવકતવ્ય રૂપ છંઠ્ઠો ભંગ બને છે.જેમકે, જીવાત્મા મનુષ્યનો એક સદંશ ચૈતન્ય તેની અપેક્ષાથી પરરૂપ જડ તેનું મનુષ્યમાં એપેક્ષાએ પ્રધાનપણે અસત્ત્વ માનવું. અને તેજ જીવાત્મા મનુષ્યમાં બીજા અંશ મનુષ્યત્વ વિગેરેને પોતાના સ્વ ચતુષ્ટયથી સત્ત્વ અને પર ચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ અસત્ત્વ તે બન્નેને એક કાળમાં પ્રધાનપણાએ માનવાથી અવક્તવ્ય બને છે.આ રીતે, **जीवात्मा मनुष्य; असन् अवक्तव्यमेव**, પાંચમો ભંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

ઠંડાઇ અને શીખંડરૂપ જાત્યંતરમાં પૂર્વના દ્રવ્યનું સ્વરૂપથી કથંચિત્ સત્ત્વ અને પરરૂપથી કથંચિત્ અસત્વ ક્રમે કરીને એકેકું પ્રધાનપણે હોય છે તેમ ક્રમ સહિત પ્રધાનતાએ સત્વા સત્ત્વ હોવા છતાં આવાચ્યની વિવક્ષા હોય ત્યારે આ બન્ને મળીને સાતમો ભંગ બને છે, તેનું હવે સ્વરૂપ બતાવે છે.

સપ્તભંગીના સાતમા ભંગનું નિરૂપણ.

स्यादस्त्येव,स्यान्नास्त्येव,स्यादवक्तव्यमेव' इति क्रमतो विधि निषेधकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च सप्तम इति ॥२१॥

અર્થ—સર્વ વસ્તુ કથંચિત્ છે જ, કથંચિત્ નથી જ, કથંચિત્ અવકતવ્ય જ છે. આ પ્રમાણે ક્રમે કરીને વિધિ-નિષેધની કલ્પના વડે અને એકી સાથે એકકાળમાં વિધિ અને નિષેધની કલ્પનાવડે આ સાતમો ભાંગો થાય છે.

વિષેશાર્થ—પોતાના દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવથી અસ્તિત્વ અને પર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી ક્રમે કરીને નાસ્તિત્વ હોય ત્યારે એક કાળમાં એકી વખતે **अस्तित्व** અને **नास्तित्व** કહેવું અશકય બને છે. તેથી આ સાતમો ભંગ થાય છે.

અનંત ધર્મવાળી વસ્તુના સ્વરૂપે કરીને સત્ત્વ ધર્મને, અને પરરૂપે કરીને અસત્ત્વધર્મને ક્રમે કરીને પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છા હોય, ને તેજ વખતે બંને ધર્મની પ્રધાનપણાએ પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છા હોય ત્યારે આ સાતમો ભંગ બને છે.

અથવા વસ્તુનો એક અંશ સ્વરૂપથી વિવક્ષિત હોય ત્યારે સત્ત્વ, અને બીજો અંશ પરરૂપથી વિવક્ષિત હોય ત્યારે અસત્ત્વ, અને ત્રીજો અંશ સત્ત્વાસત્ત્વની એકી વખતે પ્રાધાનતાએ વિવક્ષિત હોય ત્યારે ક્રમથી સત્ત્વાસત્ત્વ અને અવાચ્યરૂપ સાતમો ભંગ થાય છે.

શબ્દને એકાંત વિધિવાચક માનનાર પક્ષનો નિરાસ.

विधिप्रधान एव ध्वनिरिति न साधु ॥ २२ ॥

અર્થ—ધ્વનિ-શબ્દ પ્રધાનપણે વિધિ-સત્ત્વને જ કહે છે તે કથન વ્યાજબી નથી.

વિશેષાર્થ—શબ્દ માત્ર પોતાના અર્થને પ્રતિપાદન કરતાં સત્ત્વને જ પ્રતિપાદન કરે છે. આ એકાંતપક્ષ યુકત નથી. અને આ સૂત્ર વાકય એકાંતે પ્રથમ ભંગનેજ સ્વીકારનાર પક્ષનો નિષેધ કરે છે.

એકાંત વિધિપ્રધાન માનનાર પક્ષના નિષેધ માટેનો હેતુ.

निषेधस्य तस्मादप्रतिपत्तिप्रसक्तेः ॥२३॥

અર્થ—તેથી શબ્દદ્વારા નિષેધનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત નહિં થઈ શકે.

વિશેષાર્થ—શબ્દ સત્ત્વને જ પ્રતિપાદન કરેછે એમ માનીએ તો આ વસ્તુ નથી એવી જાતનું ભાન જ ન થવું જોઈએ. પરંતુ આ ભાન તો સર્વને થાય જ છે માટે શબ્દ એકાંતે વિધિનેજ પ્રતિપાદન કરે છે તે પક્ષ યુકત નથી.

શબ્દ ગૌણપણેજ નિષેધને કહે છે તે એકાંત માન્યતાનું પ્રતિપાદન અને તેનો હેતુ.

अप्राधान्येन ध्वनिस्तमभिधत्ते इत्यप्यसारम् ॥२४॥

क्वचित्कदाचित्कथञ्चित्प्राधान्येनाप्रतिपन्नस्य तस्याप्राधान्यानुपपत्तेः ॥२५॥

અર્થ--શબ્દ ગૌણપણે નિષેધને કહે છે તે પક્ષ પણ વ્યાજબી નથી. ૨૪

કારણકે કોઇક સ્થળે, કોઇકવાર, કથંચિત્ પ્રધાનપણે નહિ સમજાયેલા નિષેધનું ગૌણપણું ઘટી શકતું નથી.

વિશેષાર્થ—કોઇપણ શબ્દ માત્ર એકાંતે વિધિને પ્રતિપાદન કરતો નથી. કારણકે દરેકની વિધિનું ભાનપણ તે સિવાયના બીજા પદાર્થોના નિષેધનું ભાન થયા શિવાય થતું નથી. જેમકે, 'ઘડો' આ શબ્દ કહેતાં ઘડો છે તે ભાન સાથે બીજા નથી તે ભાન પણ સ્હેજે થાય છે.

હવે કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે દરેક શબ્દ વિધિને મુખ્યપણેજ પ્રતિપાદન કરે છે.અને નિષેધને ગૌણપણેજ પ્રતિપાદન કરે છે તો તે એકાંત પક્ષ પણ બરાબર નથી. કારણકે કોઈપણ પદાર્થના મુખ્યનું ભાન થયા સિવાય તે પદાર્થના ગૌણનું ભાન થતું નથી. જેમકે, ઘડો છે. આ કહેતાં ગૌણપણે લુગડું વિગેરે બીજા પદાર્થો નથી ને મૂખ્ય પણે ઘડો છે તે ભાન થાય છે તેમાં પણ લુગડા વિગેરે પદાાર્થોનો મૂખ્ય નિષેધ કોઇપણ ઠેકાણે અને કયારે પણ ન થયો હોય તો તેનો અહિં ગૌણ નિષેધ પણ સંભવી શકતો નથી. માટે વિધિપ્રધાન જ અથવા નિષેધગૌણ અને મુખ્ય વિધિપ્રધાન એ બન્ને પક્ષો પણ એકાંત પણે વ્યાજબી નથી.

આ સપ્તભંગી શબ્દના સાત ધર્મરૂપ છે, એટલે શબ્દ સાતરીતે અર્થને પ્રતિપાદન જુદી જુદી રીતે કરી શકે છે.

શબ્દ એકાંતે નિષેધપ્રધાનજ છે તે માન્યતાનો નિષેધ.

निषेधप्रधान एव शब्द इत्यपि प्रागुक्तन्यायादपास्तम्॥२६॥

અર્થ—શબ્દ પ્રધાનપણે નિષેધને જ કહે છે તે પણ પૂર્વે કહેલા ન્યાયથી ખંડિત થાય છે.

વિશેષાર્થ—શબ્દ પદાર્થના સત્ત્વ અસત્ત્વ વિગેરે સાત ધર્મને પ્રતિપાદન કરવામાં પ્રવર્તે છે. તેમાં એ કે ભંગને એકાંતે શબ્દ પ્રતિપાદન કરતો નથી. પરંતુ સાતેને પ્રતિપાદન કરે છે.

હવે શબ્દ તેમાંથી કોઇને પણ એકાંતે પ્રતિપાદન કરે તો શું વાંધો આવે તે અને તેનો હેતુ ઉપરના ચાર સૂત્રો અને નીચેના ૩૬ મા સૂત્ર દરમિયાન કહે છે.

જો શબ્દ એકાંતે નિષેધનેજ પ્રતિપાદન કરે તો શબ્દ-દ્વારા કોઇપણ પદાર્થમાં વિધિનીપ્રાપ્તિ નજ થાય. હવે જો શબ્દ ગૌણપણે વિધિને પ્રતિપાદન અને મુખ્યપણે નિષેધને પ્રતિપાદન કરે છે એમ એકાંતે માનવામાં આવે તો તે પણ વ્યાજબી નથી.કારણકે મુખ્યભાન સિવાય પદાર્થમાં ગૌણપણું ઘટી શકે નહિ. કારણકે મુખ્ય માન્યા સિવાય તેને પદાર્થ-પ્રવૃત્તિ થાય નહિં. પરંતુ જેમ નિષેધમાં પ્રવૃત્તિ હોય છે તેમ વિધિમાં પણ પ્રવૃત્તિ હોય છે એ સર્વ પ્રસિદ્ધ છે. માટે આ પણ એકાંત નિષેધ પ્રધાન પક્ષ ‘શબ્દ વિધિ પ્રધાન જ હોય’ તે એકાંતની પેઠે અયોગ્ય ઠરે છે. આ સૂત્ર પણ બીજા ભંગની એકાંત માન્યતાનો નિષેધ કરવા માટે મૂકાયેલ છે,

ત્રીજા ભંગની એકાંત માન્યતાનો નિષેધઃ—

क्रमादुभयप्रधान एवायमित्यपि न साधीयः ॥२७॥

અર્થ—આ શબ્દ ક્રમે કરીનેજ વિધિ અને નિષેધ બન્નેને પ્રધાનપણેજ પ્રતિપાદન કરે છે તે પણ યોગ્ય નથી.

ત્રીજા ભંગની એકાન્ત માન્યતાના નિષેધનો હેતુઃ-

अस्यविधिनिषेधान्यतरप्रधानत्वानुभवस्याप्यबाध्यमानत्वात् ॥२८॥

અર્થ—કારણકે આ શબ્દનો ક્રમે કરીને વિધિ અને નિષેધ તે બેમાંથી એકના પ્રધાનપણાનો અનુભવ અબાધિત હોવાથી આ તીજા ભંગનો પણ એકાન્ત સ્વીકાર વ્યાજબી નથી.

વિશેષાર્થ—શબ્દ પદાર્થના સ્વરૂપથી સત્ત્વ અને પરરૂપ અસત્ત્વ તે બન્નેને ક્રમે કરીને પ્રધાનપણેજ કહેછે આ વાત પણ બરાબર નથી. કારણકે ઉપરના બે ભંગ હમણાં જ વિચારી ગયા છીએ કે જેમાં સત્ત્વને પ્રધાનતાથી અને અસત્ત્વને ગૌણપણે કહેવામાં પ્રથમ ભંગ ઉપયુકત છે.તેમજ બીજો ભંગ નિષેધને પ્રધનતાથી અને વિધિને ગૌણપણે કહે છે. હવે આ પ્રમાણે શબ્દ બંનેને પ્રધાનપણે જ કહેતો, જગતમાં જે ગૌણ અને મુખ્યભાવ પૃથક્ પૃથક્ હોય છે તેનો જ લોપ થઇ જાય. માટે ઉપરોકત ત્રીજા ભંગનો એકાંત આગ્રહ અયોગ્ય છે.

ચોથા ભંગના એકાંત સ્વીકારનો નિરાસઃ—

युगपद्विधिनिषेधात्मनोऽर्थस्यावाचकएवासाविति च न चतुरस्रम् ॥२९॥

અર્થ—શબ્દ એકીસાથે એક કાળમાં વિધિ અને નિષેધ રૂપ અર્થને પ્રતિપાદન કરવામાં અવાચક જ છે. એ પણ એકાંત પક્ષ વ્યાજબી નથી.

વિશેષાર્થ—શબ્દ એકીસાથે એકકાળમાં વિધિ અને નિષેધરૂપ અર્થનો અવાચક જ છે. આ પક્ષનો એકાંત આગ્રહ કરવો તે પણ તદ્દન અયોગ્ય છે.કારણકે શબ્દનો અવાચક પણ ધર્મ છે તે સત્ય છે. પરંતુ અવાચકજ છે બીજો નથી આ પક્ષ એકાંત વ્યાજબી નથી.કારણકે શબ્દ વિધિપ્રધાનપણ છે, નિષેધ પ્રધાનપણ છે. તેમજ શબ્દ ક્રમેકરીને વિધિપ્રધાન અને નિષેધપ્રધાન બન્નેનોપણ વાચક છે. તો તે સર્વનો અપલાપ કરી શબ્દ યુગપત્ વિધિ નિષેધરૂપ અર્થનો અવાચક જ છે. તે કથન વ્યવહારનો ભંગ કરનારૂં છે.

તેમજ માણસ માત્રની શબ્દ પ્રવૃત્તિ વિધિમૂખે, નિષેધમૂખે, ક્રમેકરી બન્ને ના પ્રધાનપણે વિગેરે સાત પ્રકારે થાય છે. એટલે કોઇપણ પક્ષનો એકાંત આગ્રહ રાખવો તે તદ્દન અયોગ્ય છે.

ચોથાભંગના એકાંત પક્ષના પ્રતિષેધનો હેતુઃ—

तस्यावक्तव्यशब्देनाप्यवाच्यत्वप्रसङ्गात् ॥३०॥

અર્થ—કારણકે અવકતવ્ય શબ્દ માત્રથી શબ્દનો અવાચ્યત્વનો પ્રસંગ ઉત્પન્ન થશે.

વિશેષાર્થ—જો શબ્દ અવકતવ્ય ધર્મને જ પ્રતિપાદન કરનાર છે એમ માનશો તો તો શબ્દથી વાચ્યનો બોધ જ

નહિ થાય. અને તેમ થાય તો શબ્દ દ્વારા જે અર્થનું ભાન થવું જોઈએ અને તે દ્વારા પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ થવી જોઇએ તે વ્યવહાર પણ અટકી જશે. માટે શબ્દ અવકતવ્ય પણ છે, અને વક્તવ્ય પણ છે. તે રૂપ સ્યાદ્વાદ શૈલીનો સ્વીકાર આવશ્યકજ છે.

આ રીતે ચતુર્થ ભંગનો એકાંત આગ્રહ રાખવો તે અનર્થકારક છે.

પાંચમા ભંગના એકાંત આગ્રહનો હેતુ પૂર્વક પ્રતિષેધઃ—

विध्यात्मनोऽर्थस्य वाचकःसन्नुभयात्मनो युगपदवाचक एव स इत्येकान्तोऽपि न कान्तः ॥ ३१ ॥

निषेधात्मनः सह द्वयात्मनश्चार्थस्य वाचकत्वावाचकत्वाभ्यामपि शब्दस्य प्रतीयमानत्वात् ॥ ३२ ॥

અર્થ—'શબ્દ વિધિરૂપ અર્થનો વાચક છતાં ઉભય સ્વરૂપ અર્થનો એકી સાથે અવાચકજ છે.' એવો એકાંત આગ્રહ રાખવો તે સારો નથી. ॥ ૩૧ ॥

કારણકે, શબ્દ નિષેધરૂપ અર્થનો વાચક છતાં ઉભય સ્વરૂપ અર્થનો એકીસાથે અવાચક પણ માલમ પડે છે. ॥ ૩૨ ॥

વિશેષાર્થ:—શબ્દ વિધિરૂપ અર્થનો વાચક છતાં તેજવખતે ઉભયસ્વરૂપ અર્થનો એકીસાથે અવાચકજ છે. આ પક્ષનો પણ એકાંત આગ્રહ રાખવો અયોગ્ય છે. કારણકે શબ્દ નિષેધરૂપ અને ક્રમે કરીને વિધિ નિષેધરૂપ

અર્થનો વાચક છતાં ઉભયપ્રધાન અર્થનો એકી સાથે અવાચકપણ મળી શકે છે. તેમજ કેવળ વિધિપ્રધાન, કેવળ નિષેધપ્રધાન, ક્રમે વિધિનિષેધપ્રધાન અને એકી સાથે ઉભય સ્વરૂપનો અવાચક પણ શબ્દ હોય છે. એટલે આ એકાંત આગ્રહ અયોગ્ય છે. એકાંત આગ્રહ તો ત્યારે જ રાખી શકાય કે પોતાના મન્તવ્ય સિવાય બીજા ધર્મને શબ્દ પ્રતિપાદન કરતો ન જ હોય. પરંતુ શબ્દ તો બીજા છ પ્રકારે પણ પ્રતિપાદન કરે છે. એટલે કેવળ એકાન્તે પાંચમાજ ભંગનો સ્વીકાર કરવો તે અયોગ્ય ઠરે છે.

છઠ્ઠાભંગના એકાન્ત પક્ષનો નિરાસ અને તેનો હેતુઃ—

निषेधात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्नुभयात्मनो युगपदवाचक एवायमित्यप्यवधारणं न रमणीयम् ॥ ३३ ॥

इतरथाऽपि संवेदनात् ॥ ३४ ॥

અર્થ:—'શબ્દ નિષેધરૂપ અર્થનો વાચક છતાં ઉભય સ્વરૂપ અર્થનો એકીસાથે અવાચક જ છે' આ પ્રમાણેનો નિશ્ચય પણ સુંદર નથી ॥ ૩૩ ॥

કારણકે બીજીરીતે પણ શબ્દનો અનુભવ થાય છે. એટલે ઉક્ત ભંગનો એકાન્ત આગ્રહ અયોગ્ય છે ॥ ૩૪ ॥

વિશેષાર્થ:—શબ્દ નિષેધરૂપ અર્થનો વાચક છતાં ઉભય સ્વરૂપ અર્થનો એક કાલમાં અવાચક જ છે. આ એકાન્તપક્ષ પણ અયોગ્ય છે. કારણકે આની પૂર્વના વિધિ પ્રધાન, નિષેધપ્રધાન, ક્રમે ઉભયપ્રધાન, એક કાળમાં એકી સાથે ઉભયપ્રધાન હોવાથી અવાચક, વિધિ સહિત એકી

સાથે ઉભયપ્રધાન હોવાથી અવાચક, અને ક્રમે વિધિનિષેધ સહિત એકીસાથે ઉભયપ્રધાન હોવાથી અવાચક વિગેરે ભંગને પણ શબ્દ પ્રતિપાદન કરે છે. તો આનો એકાંત આગ્રહ અયોગ્ય છે.

આરીતે, શબ્દ વિધિ વગેરેને પણ પ્રધાનપણે કહેતો હોવાથી એકાંતપણે આ છઠ્ઠા ભંગનો આગ્રહ અયોગ્ય છે.

એકાંત સાતમા ભંગની માન્યતાનો પ્રતિષેધ

क्रमाक्रमाभ्यामुभयस्वभावस्य भावस्य वाचकश्चावाचकश्च-ध्वनिर्नान्यथेत्यपि मिथ्या ॥ ३५ ॥

અર્થ—શબ્દ ક્રમેકરીને ઉભયસ્વભાવવાળા પદાર્થનો વાચકછતાં, એકી સાથે ઉભય સ્વરૂપવાળા અર્થનો એકકાલમાં અવાચક જ બને છે. આથી બીજે પ્રકારે શબ્દ નથી જ. આવા પ્રકારનો એકાંત આગ્રહ પણ કેવળ નકામો છે.

વિશેષાર્થ:—ક્રમેકરીને વિધિનિષેધનો વાચક સહિત યુગપત્ વિધિનિષેધનો અવાચકજ શબ્દ છે. આ એકાંત આગ્રહવાળો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી.

એકાંત સાતમા ભંગની માન્યતાના પ્રતિષેધનો હેતુ:-

विधिमात्रादिप्रधानतयाऽपि तस्य प्रसिद्धेः ॥ ३६ ॥

અર્થ—કારણકે શબ્દ કેવળ વિધિવિગેરેને પણ પ્રધાનપણાએ કહે છે. અને તેવી પ્રસિદ્ધિ હોવાથી આ સાતમા ભંગનો એકાંત આગ્રહ અયોગ્ય છે.

વિશેષાર્થ:—જો આ સાતમા ભંગને એકાન્ત માનવામાં આવે તો તે પણ અયોગ્ય છે, કારણકે શબ્દ કેવળ વિધિપ્રધાન, કેવળ નિષેધપ્રધાન, ક્રમે વિધિનિષેધપ્રધાન, યુગપત્

વિધિનિષેધપ્રધાન હોવાથી અવાચક, વિધિસહિત યુગપત્ વિધિનિષેધપ્રધાન હોવાથી અવાચક, અને નિષેધ સહિત યુગપત્ વિધિનિષેધપ્રધાન હોવાથી અવાચક પણ હોઈ શકે છે. એટલે એકાંતે તેનો આગ્રહ તદ્દન અયોગ્ય ઠરે છે.

આરીતે સાતે ભંગમાંથી કોઇ પણ ભંગનો એકાંત તે આગ્રહ રાખવો તે તદ્દન અનુભવથી પણ અયોગ્ય છે. કારણ-કે શબ્દ આ સાતેને પ્રતિપાદન કરનાર છે, પરંતુ તેમાંથી કોઇનો એકાંતે પ્રતિપાદક નથી.

એકજીવ વિગેરે વસ્તુમાં વિધિરૂપ અને નિષેધરૂપ અનન્તધર્મોનો સ્વીકાર જૈન દર્શનકારો સ્વીકારે છે. તો તે રીતે અનન્ત ધર્મને અનુસરીને અનન્તભંગી પ્રાપ્ત થવી જોઇએ. પરંતુ કેવળ સપ્તભંગીની માન્યતા રાખવી તે યુક્તિયુક્ત નથી. કારણકે પદાર્થમાં રહેલા અનન્તધર્મોના વાચક શબ્દો પણ અનંતા હોવા જોઇએ. કેમકે વાચકની સંખ્યાનો આધાર ધર્મરૂપ વાચ્ય ઉપર રહે છે. એટલે અનન્તધર્મ હોવાથી એકેક ધર્મદીઠ એકેક ભંગ. એરીતે અનન્તભંગી થવી જોઇએ. પરંતુ સપ્તભંગી યોગ્ય નથી. તે શંકાનો હવે પ્રતિષેધ કરે છે.

સપ્તભંગી અસંગત છે તે શંકાને પ્રગટ કરવા પૂર્વક નિરાસ.

एकत्र वस्तुनि विधीयमाननिषिध्यमानानन्तधर्माभ्यु-पगमेनानन्तभङ्गीप्रसङ्गादसङ्गतैव सप्तभङ्गीति न चेतसि निधेयम् ॥ ३७ ॥

અર્થ:—એકજ વસ્તુમાં વિધિ તરીકે યોજાતા અને નિષેધ તરીકે નિષેધપામતા અનન્તધર્મોના સ્વીકારથી અનન્ત

ભંગીનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે અને તેથી આ સપ્તભંગી અસંગતજ છે. એમ મનમાં જરાપણ વિચારવું નહિં.

સપ્તભંગી સંગત નથી તે માન્યતાના પ્રતિષેધનો હેતુઃ-

विधिनिषेधप्रकारापेक्षया प्रतिपर्यायं वस्तुन्यनन्तानामपि सप्तभङ्गीनामेव संभवात् ॥ ३८ ॥

અર્થ:—એકજ વસ્તુને વિષે રહેલા દરેક પર્યાયને આશ્રયિને વિધિ અને નિષેધના પ્રકારોની અપેક્ષાએ અનંતી પણ સપ્તભંગીઓજ સંભવી શકે છે.

વિશેષાર્થ:—દરેક પદાર્થમાત્રમાં અનન્ત ધર્મ છે. ને આ અનન્તધર્મ વાચ્ય છે. તો તેના વાચકો પણ અનન્તા હોવા જોઇએ. જેટલા વાચક શબ્દો તેટલા ભંગ. તેરીતે અનંત ભંગી છે પણ સપ્તભંગી નથી. તે શંકા અયોગ્ય છે.

કારણકે વસ્તુના અનંત ધર્મો પૈકીના એકેક ધર્મને આશ્રયિને સ્વરૂપે કરીને સત્ત્વ અને પરરૂપે અસત્ત્વ વિગેરે માની અનન્તે ધર્મની અનન્ત સપ્તભંગી ઘટી શકે છે. તેથી સપ્તભંગીમાં કોઇ જાતનો વાંધો નથી આવતો.

જેમકે, એકજ મનુષ્યમાં ચૈતન્યધર્મ, મનુષ્યત્વ, જીવત્વ વિગેરે અનંત ધર્મોની વિધિ અને પ્રતિષેધની વ્યસ્ત અને સમસ્તની કલ્પનાથી અનન્ત સપ્તભંગી થાય છે. આથી એમ ન માની બેસવું જોઇએ કે જેટલા ધર્મ છે તેટલાજ તેના વાચક શબ્દો તે ભંગ છે. અને તે ભંગ ધર્મો અનંતહોવાથી અનંત છે. પરંતુ વસ્તુતઃ વસ્તુમાં જેટલા ધર્મ હોય તે દરેકના સાત સાત વિકલ્પ બને છે. એટલે અનન્ત સપ્તભંગી બને. પણ અનંતભંગી નહિ.

प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्यपर्यनुयोगानां सप्तानामेव संभवात् ॥३९॥

અર્થ:—સપ્તભંગીજ સંભવી શકે છે. કારણકે વસ્તુના દરેક પર્યાયસબંધી પ્રતિપાદ્ય પ્રશ્નો સાતજ સંભવી શકે છે.

સાતપ્રકારના પ્રશ્નોનું કારણઃ—

तेपामपि सप्तत्वं सप्तविधतज्जिज्ञासानियमात् ॥ ४० ॥

અર્થ:—પ્રશ્નોપણ સાતજ સંભવે છે. કારણકે પ્રશ્નો સબંધી જિજ્ઞાસાઓ નિશ્ચયથી સાતજ પ્રકારની છે.

સાતપ્રકારની જીજ્ઞાસાઓનું કારણ:—

तस्या अपि सप्तविधत्वं सप्तधैव तत्सन्देहसमुत्पादात् ॥ ४१ ॥

અર્થ:—તે જિજ્ઞાસાઓ પણ સાતજ સંભવે છે. કારણ-કે તે જિજ્ઞાસાઓના કારણભૂત સન્દેહ સાત પ્રકારેજ સંભવે છે.

સાત પ્રકારના સંદેહનું કારણ.

तस्यापि सप्तप्रकारत्वनियमः स्वगोचरवस्तुधर्माणां सप्त विधत्वस्यैवोपपत्तेः ॥ ४२ ॥

અર્થ:—તે સદેહ સાત પ્રકારના છે. કારણકે તે સંદેહના પણ સાતપ્રકારના નિશ્ચયના કારણભૂત સન્દેહના વિષયભૂત વસ્તુના ધર્મો સાત પ્રકારેજ ઘટી શકે છે.

વિશેષાર્થ:—ભંગ એટલે વસ્તુનું સ્વરૂપ દર્શાવનારી વાક્યરચના. હવે સાત પ્રકારે એકજ વસ્તુ કે તેના ધર્મના સ્વરૂપને દર્શાવનારી વાકયરચના તે સપ્તભંગી.

કોઈપણ એક પદાર્થ કે તેના કોઇપણ એકધર્મવિષયક સાતજ ભંગ કેમ પડે છે તે શંકા સ્હેજે દરેકને ઉપસ્થિત

થાય. તેથી તે ખુલાસા માટે ઉપરોક્ત સૂત્રો ઉપયુકત છે. કોઇપણ એક ધર્મવિષયક માણસ પ્રશ્નો પુછી શકે તો સાતજ પ્રકારે પુછી શકે તેમ છે. હવે તે પ્રશ્નો પુછીને તે જવાબદ્વારા માણસની ઇચ્છા પોતાની જિજ્ઞાસા સંતોષવાની હોય છે. એટલે પ્રશ્નો પૂછયા પહેલાં માણસને અમુક વસ્તુનું કે અમુક ધર્મનું શું સ્વરૂપ છે તે જાણવાની ઇચ્છા થાય છે. અને ત્યારબાદ તેને પોતાની મેળે પોતાને સંતોષ ન થવાથી સામાને સાત પ્રશ્ન પુછે છે અને વસ્તુ સ્વરૂપ જાણે છે. હવે માણસને સ્વરૂપ જાણવાની જિજ્ઞાસા પણ ત્યારેજ થાય કે પોતાને કોઈપણ વસ્તુમાં સંશય પડે. અને તે સાત સંશયો પણ ભિન્ન ભિન્ન સાત સંદેહના ધર્મોને અનુસરીને સાત પ્રકારેજ થાય છે.

એટલે પ્રથમ સંદેહના વિષયભૂત સાતધર્મોને અનુસરીને સાતજ સંદેહો થાય. ત્યારબાદ તે સંદેહને દૂરકરવા વસ્તુને જાણવાની જિજ્ઞાસા થાય. અને ત્યારબાદ તે જિજ્ઞાસાને દૂર કરવા માટે સાત પ્રશ્નો સામા માણસને પૂછવામાં આવે છે. જેમકે, 'પદાર્થ છે? નથી? કે અવકતવ્ય છે? હવે તેના જવાબરૂપે જે સાત વાકય ઉચ્ચારવામાં આવે તેજ સપ્તભંગી.

સપ્તભંગીમાં મૂખ્ય અસ્તિ, નાસ્તિ અને અવક્તવ્ય છે. પરંતુ તે ત્રણના મિશ્રણથી સ્વતંત્ર જુદાજ અર્થને પ્રતિપાદન કરનાર કુલ સાત વિકલ્પ થાય છે. આ સિવાય આમાં ગમે તેટલાં પરિવર્તનો કરવામાં આવે તોપણ સાત ભંગ સિવાય કોઇપણ જાતનું વિશેષે પ્રતિપાદન થતું નથી.

જેટલા ધર્મો તેટલીજ સપ્તભંગી છે. અર્થાત્ એકજ વસ્તુના એકજધર્મ વિષયક વિરોધમાની લડનારાઓને સપ્તભંગી શમાવવામાં અજોડ છે.

સપ્તભંગીના બે ભેદ

इयं सप्तभंगी सकलादेशस्वभावा विकलादेशस्वभावा च ॥४३॥

અર્થ:—આ સપ્તભંગી સકલાદેશ સ્વભાવવાળી અને વિકલાદેશ સ્વભાવવાળી એમ બે પ્રકારે છે.

વિશેષાર્થ:—આ સપ્તભંગીના બે ભેદ છે. એક સકલાદેશ ને બીજી વિકલાદેશ. કોઇપણ એક ધર્મદ્વારા વસ્તુ સંપૂર્ણ અભેદ રીતે કહેવાય છે. ને તેની જે સપ્તભંગી થાય તે સકલાદેશ સપ્તભંગી. તેમજ કોઇપણ ધર્મ વિષયક ભેદ દૃષ્ટિથી વસ્તુનો બોધ થાય ને તેની જે સપ્તભંગી કરવામાં આવે તે વિકલાદેશ સપ્તભંગી.

સકલા દેશનું લક્ષણ:—

प्रमाणपतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुनः कालादिभिरभेदवृत्ति प्राधान्यादभेदोपचाराद्वा यौगपद्येन प्रतिपादकं वचः सकला देशः ॥ ७४ ॥

અર્થ:—પ્રમાણથી જાણેલ અનન્ત ધર્મવાળી વસ્તુનું કાલવિગેરેથી અભેદભાવની પ્રધાનતાથી અથવા અભેદભાવના ઉપચારથી સમકાલે વસ્તુને પ્રતિપાદનકરનારૂં વચન તે સકલાદેશ.

વિશેષાર્થ:—પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણદ્વારા જાણેલ અનેક ધર્માત્મક વસ્તુનું, ધર્મ અને ધર્મીની અભેદભાવની પ્રધાનતાથી, અથવા અભેદભાવના ઉપચારથી, એકીસાથે પ્રતિપાદન કરનાર વચન તે સકલાદેશ.

પ્રમાણસિદ્ધ અનન્ત ધર્મવાળી વસ્તુના કોઇ એક ધર્મને ભેદવૃત્તિ કે ભેદઉપચારથી ક્રમેકરીને પ્રતિપાદન કરનાર વચન તે વિકલાદેશ.

તેજ પ્રમાણે જ્યારે અસ્તિત્વાદિ ધર્મોની કાળ વિગેરે સાથે અભેદવિવક્ષા હોય ત્યારે તે અસ્તિત્વાદિરૂપ એક શબ્દ વડે સત્ત્વાદિરૂપ એકધર્મને જણાવતા છતાં તદ્રૂપ અનેક ધર્મને પ્રતિપાદન કરે તેને **યૌગપદ્ય** કહેવામાં આવે છે.

જ્યારે અસ્તિત્વાદિ ધર્મોની કાલવિગેરેની સાથે ભેદ વિવક્ષા હોય ત્યારે તે **अस्तित्वादि** શબ્દ **नास्तित्व** વિગેરે અનેક ધર્મને પ્રતિપાદન નહિ કરી શકતો હોવાથી **તેને ક્રમ** કહે છે.

દ્રવ્યને દ્રવ્ય શબ્દદ્વારા જણાવવામાં આવે તો તે અભેદવૃત્તિ છે. કારણકે દરેક દ્રવ્યમાં દ્રવ્યત્વરૂપથી અભેદ છે. ઘટ અને મનુષ્ય વિગેરેમાં દ્રવ્ય ઘટાવવામાં આવે તો તે અભેદોપચાર છે.

આ અભેદવૃત્તિ અને અભેદોપચાર કાલવિગેરે દ્વારા આઠપ્રકારે થાય છે. તે આ પ્રમાણે. ૧ કાલ. ૨ આત્મસ્વરૂપ. ૩ સબંધ, ૪ સંસર્ગ. ૫ ઉપકાર. ૬ ગુણીદેશ. ૭ અર્થ અને ૮ શબ્દ.

૧ કાળ—'स्यादस्त्येव जीवादि वस्तु'—'કથંચિત્ જીવાદિ વસ્તુ છેજ,'

આમાં જે કાળમાં જીવાદિ વસ્તુમાં અસ્તિત્વ ધર્મ છે. તે કાળ દરમિયાન જીવાદિ વસ્તુમાં અવક્તવ્યરૂપ બીજા સમગ્ર ધર્મો પણ છે. આથી એક કાળમાં અને એક અધિકરણમાં અસ્તિત્વાદિનો અભેદ છે, અર્થાત્ કાલિક સબંધથી તે તે પદાર્થોના સર્વે ધર્મ અભિન્ન છે. કારણકે એક કાલમાં તે સર્વે વિદ્યમાન છે.

૨ આત્મસ્વરૂપ—જેમ જીવાદિ વસ્તુમાં **अस्तित्व** ગુણસ્વરૂપે છે તેમ બીજા પણ તેમાં રહેલા અનંત ધર્મો જીવાદિના ગુણસ્વરૂપે છે. આથી જીવાદિમાં 'અસ્તિત્વ' જેમ આત્મસ્વરૂપે છે તેમ બીજા પણ જીવના ધર્મો જીવમાં આત્મસ્વરૂપે છે. આરીતે આત્મસ્વરૂપથી પણ જીવાદિની અભેદવૃત્તિ બને છે.

૩ સબંધ—જેવીરીતે, જીવ વિગેરેમાં 'અસ્તિત્વ' ધર્મ તાદાત્મ્ય સબંધથી રહે છે. તેજપ્રમાણે બીજાપણ જીવના ધર્મો જીવમાં તાદાત્મ્ય સબંધે રહે છે. કારણકે હંમેશાં ધર્મ ધર્મીનો સબંધ તાદાત્મ્ય સબંધદ્વારા બને છે. આરીતે સબંધદ્વારા અભેદવૃત્તિ બને છે.

૪ સંસર્ગ—જેમ જીવ વિગેરેમાં આસ્તિત્વનો સંસર્ગ છે તેમ બીજા ધર્મોનો પણ જીવમાં સંસર્ગ છે માટે સંસર્ગને લઇને પણ અભેદવૃત્તિ છે. કોઇ અહિં શંકા કરે કે સંસર્ગ અને સબંધમાં કાંઈ ખાસ ફેર નથી છતાં

તેને શામાટે જુદા જુદા સ્વીકારવા પડે છે. તો આનો ઉત્તર આપતાં આચાર્ય મહારાજ જણાવે છે કે સંબંધમાં અભેદની પ્રાધાન્યતા અને ભેદનો ગૌણભાવ છે. અને સંસર્ગમાં ભેદની પ્રાધાન્યતા અને અભેદની ગૌણતા છે.

૫ **ઉપકાર**—'**स्यादस्त्येव जीवादि वस्तु**' આવા જ્ઞાનની અંદર અસ્તિત્વ પ્રકાર યા વિશેષણ છે. અને 'જીવ' એ વિશેષ્ય છે. આ જ્ઞાન કરવામાં અસ્તિત્વનો જેમ જીવ પ્રત્યે ઉપકાર છે તેમ બીજા ધર્માનો પણ જીવ પ્રત્યે ઉપકાર છે. આરીતે ઉપકારને અનુસરીને અભેદ છે.

૬ **ગુણીદેશ**—જીવ વિગેરેની અંદર જે દેશને અનુસરીને અસ્તિત્વ વિગેરે ધર્મો રહ્યા હોય છે તેજ દેશને અનુસરીને બીજા પણ ધર્મો એકી સાથે રહેલા હોય છે. પરંતુ કંઠમાં અસ્તિત્વ અને અધોભાગમાં બીજાધર્મ એમ હોતું નથી. માટે ગુણીદેશને લઈને પણ આ રીતે અભેદવૃત્તિ ઘટે છે.

૭ **અર્થ**—જે જીવમાં અસ્તિત્વનો આધાર છે તેજ જીવમાં બીજાપણ અનન્ત ધર્મોનો આધાર હોય છે. આ રીતે અનન્ત ધર્મોનું અર્થને લઈને એકજ અર્થ આધારભૂત હોવાથી અભેદવૃત્તિ છે.

૮ **શબ્દ**—જેમ જીવના અસ્તિધર્મને અસ્તિશબ્દ જણાવે છે. તેમ તે અસ્તિશબ્દ બીજા જીવના અનંત ધર્મોને પણ વાચ્યરૂપે જણાવે છે. માટે શબ્દને અનુસરીને અભેદવૃત્તિ છે.

આ સકલાદેશમાં અભેદવૃત્તિ પર્યાપર્થિક નયની ગૌણુ- તાએ અને દ્રવ્યાર્થિક નયની મુખ્યતાએ હોય છે. અને ભેદવૃત્તિ દ્રવ્યાર્થિક નયની ગૌણુતાએ અને પર્યાયાર્થિક નયની મુખ્યતાએ હોય છે. હવે આ ભેદવૃત્તિને અનુસરીને પણ પૂર્વની પેઠે કાલવિગેરે દ્વારા આઠ પ્રકારો પડે છે. તે જણાવે છે.

૧ કાળ—એકજ પદાર્થમાં પરસ્પર જુદા જુદા ધર્મોનો એકજ વખતે સંભવ હોતો નથી. કારણકે પર્યાયાર્થિક- નયની મુખ્યતાએ તો સમયે સમયે પદાર્થના પર્યાયો બદલાય છે. અને તે પર્યાયોના બદલાવાથી પર્યાયવાળો ધર્મી તે પણ બદલાય છે. તેમજ એક કાળમાં એક પદાર્થમાં જેટલા ધર્મોનો આશ્રય હોય તે પ્રત્યેક ધર્મોનો ભિન્ન ભિન્ન આશ્રયવાળો ધર્મી પર્યાયાર્થિક નયના મતે સ્વીકારવો જોઇએ. અને જ્યારે આરીતે ધર્મભેદે ધર્મીમાં ભેદ માનનાર પર્યાયાર્થિકનયના મતે અભેદ કઇજ રીતે ઘટી શકે? માટે ભેદવૃત્તિ માનવી જોઇએ.

૨ આત્મસ્વરૂપ—આ આત્મસ્વરૂપનો વિચાર કરીએ તો પણ પર્યાયાર્થિકનયના મતે ધર્મોની પદાર્થમાં અભેદવૃત્તિ ઘટી શકતી નથી. કારણકે દરેક ગુણોનું સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, અને તેમ હોવાથી ધર્મીમાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપાન્તરો થાય છે. અને જો દરેક ગુણોનું ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ ન માનીએ તો જુદા જુદા ગુણોનો વિભાગ પાડી શકાય નહિં. પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપને

લઇને આપણે ગુણોને ભિન્ન માનીએ છીએ. આથી અહિં પણ અભેદવૃત્તિ ઘટી શકતી નથી.

૩ **સબંધ**—દંડના સંબંધથી દંડી, છત્રના સબંધથી છત્રી, અને ધનના સબંધથી ધની કહેવાય છે. આમાં દંડના સબંધથી છત્રનો અને ધનનો સબંધ જેમ જુદો છે. તેજ રીતે પર્યાયાર્થિકનયના મતે '**घटोऽस्ति**' ત્યાં ઘટમાં સત્ત્વસબંધ છે. પણ ઘટનો અસત્ત્વ સંબંધ તે સત્ત્વ સબંધથી જુદો છે. જ્યારે આ રીતે સબંધ ભિન્ન હોય ત્યારે પર્યાયાર્થિક નયના મતે સબંધીમાં સબંધોનો અભેદ નજ ઘટી શકે. પરંતુ ભેદ જ ઘટે.

૪ **સંસર્ગ**—આજપ્રમાણે સંસર્ગને લઇને પણ જુદા જુદા સંસર્ગોનો પદાર્થોમાં અભેદ ન ઘટી શકે. કારણકે પર્યાયાર્થિક નયના મતે સંસર્ગોની ભિન્નતાને લઇને સંસર્ગીનો ભેદ થાય છે, તે પણ અનુભવ સિદ્ધ છે.

૫ **ઉપકાર**—આ ઉપકારનો વિચાર કરીએ તોપણ અભેદ વૃત્તિ ઘટી શકતી નથી. કારણકે દરેક વસ્તુમાં ગુણો અનેક હોય છે. અને આ દરેક ગુણો ભિન્ન ભિન્ન ઉપકાર કરતા હોય છે. જો આ દરેક ગુણો એકજ ઉપકાર કરે છે, એમ માનીએ તો પદાર્થનાં ભિન્નભિન્ન ગુણોનો સ્વીકાર નકામો થઇ પડે. આ રીતે પર્યાયાર્થિક નયના મતે ઉપકારમાં પણ અભેદવૃત્તિ ન ઘટી શકે.

૬ **ગુણીદેશ**—પર્યાયાર્થિકનયના મતે ગુણોની ભિન્નતાને લઇને ગુણીદેશની પણ અભેદવૃત્તિ ન ઘટી શકે. પરંતુ ભેદવૃત્તિ ઘટી શકે.

૭ **અર્થ**—જુદા જુદા ધર્મોના આધારભૂત ધર્મીની પણ પર્યાયાર્થિકનયના મતે ધર્મને અનુસરીને ભિન્નતા માનવી જોઇએ. કારણકે જો જુદા જુદા ધર્મોના આધારમાં ઐક્ય સ્વીકારીએ તો તે ધર્મોનું પણ ઐક્ય થવું જોઇએ. અને તેમ થાય તો જે ધર્મોની ભિન્નતા છે તે પણ ન હોવી જોઇએ. પરંતુ તેમ બનતું ન હોવાથી અભેદવૃત્તિ ન ઘટી શકે.

૮ શબ્દ—શબ્દને અનુસરીને પણ પર્યાયાર્થિક નયના મતને અનુસરીને ભિન્ન ભિન્ન માનવા જોઇએ, કારણકે શબ્દ દરેક ધર્મને અનુસરીને જુદા જુદા હોય છે. અને જો તેમ ન માનીએ તો સર્વ પદાર્થો એકજ શબ્દના વાચ્ય બને. અને તેમ બનતાં બીજો શબ્દ જ ન રહે આથી અર્થના ભેદથી શબ્દ પણ ભિન્ન માનવો જોઇએ.

આરીતે આ કાળ વિગેરેદ્વારા પર્યાયાર્થિક નયના મતે અભેદવૃત્તિ સિદ્ધ થતી નથી. ત્યાં આગળ કાળ વિગેરેથી ભિન્ન પદાર્થોનો સકલા દેશમાં અભેદોપચાર સ્વીકારવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે અભેદવૃત્તિ અને અભેદોપચારદ્વારા પ્રમાણથી જાણેલા અનંત ધર્માત્મક વસ્તુને એકી સાથે પ્રતિપાદન કરનારૂં વાકય તે સકલાદેશ છે, જેનું બીજું નામ પ્રમાણવાકય કહેવામાં આવે છે. અને આ સકલાદેશની જે સપ્તભંગી ઘટાવવામાં આવે તેને પ્રમાણ સપ્તભંગી કહે છે.

સપ્તભંગી વિષયક ઉદાહરણઃ—મણીલાલ વિષે સપ્તભંગી ઘટાવવી હોય તો પ્રથમ સાતધર્મોને અનુસરીને મણીલાલ છે, નથી, કે અવાચ્ય છે વિગેરે સાત સંદેહ થાય, અને ત્યારબાદ મણીલાલનું 'છે' 'નથી' વિગેરેમાંનું શું સ્વરૂપ છે તે જાણવામાટે સંદેહને અનુસરીને સાત જિજ્ઞાસાઓ થાય. અને પછી તે જિજ્ઞાસાઓના જવાબ મેળવવા માટે સાત પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે, અને તેમાં પહેલો પ્રશ્ન એ પુછવામાં આવે છે કે મણીલાલ છે ? ત્યારે તેના જવાબમાં કહેવામાં આવે છે **स्याद्त्येव मणीलालः** આ પ્રમાણે બીજા પણ પ્રશ્નો પૂછી **स्याद्नास्त्येव मणीलालः, स्यादस्त्येव स्याद्नास्त्येव मणीलालः, स्यादवक्तव्यमेव मणीलालः, स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेव मणीलालः, स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेव मणीलालः, स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेव मणीलाल**આઃ સાત જવાબોરૂપ સાત વાકય સંદેહ ટાળવા માટે બોલવામાં આવે છે ને તેનેજ સપ્તભંગી માનવામાં આવે છે.

'स्यादस्त्येव मणीलालः' 'स्यादन्नास्त्येव मणीलालः'

આ બે વાકયોમાં પ્રથમમાં મણીલાલ મણીલાલના સ્વરૂપે છે. પરંતુ માણેકલાલ વિગેરેના રૂપે નથી. અથવા સ્વદ્રવ્ય ચૈતન્યરૂપે મણીલાલમાં સત્ત્વ છે અને પરદ્રવ્ય પુદ્ગલ વિગેરેપણાએ કરીને મણીલાલમાં અસત્ત્વ છે.

હવે ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તોપણ મણીલાલના આત્મપ્રદેશથી અધિષ્ઠિત આકાશપ્રદેશ તે સ્વક્ષેત્ર અને તે સ્વક્ષેત્રથી મણીલાલમાં સત્ત્વ અને પરક્ષેત્રથી અસત્ત્વ છે.

મણીલાલે જેટલું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તે આયુષ્યકાળ તે મણીલાલનો સ્વકાળ અને ઈતર તે પરકાળ. હવે પોતાના સ્વકાળથી મણીલાલમાં સ-ત્વ છે. અને પરકાળથી અસત્ત્વ છે.

મણીલાલમાં ભાવદૃષ્ટિએ વિચારીએ તોપણ જ્ઞાનાદિ તે મણીલાલનો સ્વભાવ અને ઇતર તે પરભાવ. આમાં સ્વભાવથી મણીલાલમાં સત્ત્વ અને પરભાવથી અસ-ત્વ છે

આજરીતે, પરિમાણથી, નયથી, ને નિક્ષેપ વિગેરેથી પણ સ-ત્વ અને અસત્ત્વ પદાર્થમાં ઘટાવી શકાય છે.

તીજો ભંગ **स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव मणीलालः**

મણીલાલ પોતે ક્રમાર્પિત સ્વદ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ સત્ત્વરૂપ તથા પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાળ અને પરભાવની અપેક્ષાએ અસ-ત્વરૂપ ઉભય ધર્મવાળો છે. ધ્યાન રાખવું કે જ્યારે એક ભંગ ઉપયુક્ત હોય છે ત્યારે બીજો ભંગ ગૌણ તરીકે તે પદાર્થમાં જરૂર હોયજ છે.

ચોથોભંગ **स्यादवक्तव्यमेव मणीलालः**

એકકાળમાં એકીસાથે પ્રધાનરીતે મણીલાલમાં સ્વ ને પર દ્રવ્યક્ષેત્ર કાળ અને ભાવને અનુસરીને સત્ત્વ તથા અસત્ત્વ બન્નેનું સમર્થન કરવાનું સામર્થ્ય કોઈપણ શબ્દમાં ન હોવાથી અવચ્યરૂપ ચોથો ભંગ માનવામાં આવે છે.

પાંચમો **स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेव मणीलालः**

એકકાળમાં એકીસાથે પ્રધાનરીતે મણીલાલમાં સ્વ અને પર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને અનુસરીને સત્ત્વ તથા અસ-ત્વ બન્નેનું સમર્થન કરવાનું સામર્થ્ય કોઇપણ શબ્દમાં

ન હોવાથી અવકતવ્ય છતાં, તેનામાં કથંચિત્ સત્ત્વ પ્રધાનતાએ હોય છે ત્યારે પાંચમો ભંગ મનાય છે.

અર્થાત્ મણીલાલના એક અંશમાં સ્વ ચતુષ્ટયથી સત્ત્વ હોવા છતાં સહાર્પિત સત્ત્વાસત્ત્વની વિવક્ષાથી અવકતવ્ય હોય છે ત્યારે આ પાંચમો ભંગ બને છે.

છટ્ઠો **स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेव मणीलालः**

મણીલાલ પરચતુષ્ટય વડે અસત્ત્વરૂપ હોવા છતાં ઉભય સ્વરૂપની એકકાલમાં વિવક્ષા હોય ત્યારે તે અવાચક હોય છે ત્યારે છટ્ઠો ભંગ બને છે.

અનન્તધર્મવાળા મણીલાલમાં કોઇ અંશે વિદ્યમાન સુખાદિ ધર્મને પરદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ અસત્ત્વરૂપે માનવામાં આવે છે અને બીજા અંશમાં જ્ઞાનાદિ ધર્મોનું આલંબન કરવાથી એક કાળમાં પ્રધાનપણે સ્વપર ચતુષ્ટથી અવકતવ્ય શબ્દથી પ્રતિપાદન કરેલ અને સહાર્પિતપણે રહેલ સત્ત્વાસત્ત્વ પણ મણીલાલના પૂર્વોકત અંશમાં માનવામાં આવે છે.

स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेव मणीलालः

મણીલાલ સ્વ ને પર ચતુષ્ટયવડે ક્રમે કરીને સત્ત્વાસત્ત્વરૂપ ઉભય સ્વરૂપવાળો હોવા છતાં એકીસાથે પ્રધાનપણે વિવક્ષાથી અવાચક પણ છે.

અનેક ધર્મવાળા મણીલાલની અંદર સુખાદિધર્મને આલંબન કરવાથી સ્વપર ચતુષ્ટયવડે ક્રમિક સત્ત્વાસત્ત્વ માનવામાં આવે છે. અને બીજા અંશમાં જ્ઞાનાદિ ધર્મોનું

આલંબન કરી સ્વપર ચતુષ્ટય વડે એક કાળમાં સહાર્પિત વિવક્ષાથી અવકતવ્ય શબ્દથી પ્રતિપાદન કરેલ અને સહાર્પિતપણે રહેલ સત્ત્વાસત્ત્વ પણ જિનદત્તના પૂર્વોકત અંશમાં માનવામાં આવે છે. આજરીતે બીજે પણ સપ્તભંગી ઘટાવી લેવી.

જૈનેતરોના સપ્તભંગી ઉપર મુકાતા આક્ષેપો અને સમાધાન:—

જે લોકો સપ્તભંગીના સ્વરૂપ, ફળ, અને આવશ્યકતાને સમજતા નથી તે લોકો સપ્તભંગીને નિરુપયોગી અને બકવાદગણી તિરસ્કારે છે. અને તેનો તિરસ્કાર કરવામાં વિરોધ વૈયધિકરણ્ય, અનવસ્થા, શંકર, વ્યતિકર, સંશય, અપ્રતિપત્તિ અને અભાવ વિગેરે દોષોને કારણ તરીકે ગણાવે છે. પરંતુ તેમના જણાવેલાં આ દોષરૂપી કારણો સત્ય છે કે અસત્ય છે તેનો આપણે નિષ્પક્ષપાતપણે વિચાર કરવો જોઇએ.

૧ **વિરોધ:**—જેમ શીતસ્પર્શ અને ઉષ્ણસ્પર્શમાં પરસ્પર વિરોધ છે. તેજપ્રમાણે તમે માનેલ અસ્તિ–વિધિ અને નાસ્તિ પ્રતિષેધમાં પરસ્પર વિરોધ છે. અને આ વિધિ અને પ્રતિષેધની યોજનાથી આખીએ સપ્તભંગી ઘટાવાતી હોવાથી વિરોધ દોષયુકત છે માટેજ અનાદરણીય છે.

ઉત્તર:—આ શંકા અનેકાંતવાદને સમજનાર માણસને કોઈ કાળે થઇ શકેજ નહિં. કારણકે અનેકાંતવાદમાં ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિથી એક વસ્તુને જોવામાં આવે છે. જેમકે એકના એક માણસને પૂત્રની અપેક્ષાઓ પિતા અને પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ પૂત્ર, તેમજ મામા, ને ભાઇ વિગેરે બીજા વિધિ-

ધર્મો, તેમજ બીજા નિષેધધર્મો પણ અપેક્ષાપૂર્વક સ્વીકારવામાં આવે.

પરંતુ પ્રસ્તુત સપ્તભંગીના વિધિનિષેધમાં શીત અને ઉષ્ણસ્પર્શ જેવા વિરોધ નથી. કારણકે વિરોધ તો તેને કહેવામાં આવે છે કે જે ધર્મ પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા હોય અને એક વખતે એક જગ્યાએ ને એકરીતે ન રહી શકે. પરંતુ પદાર્થ માત્રમાં સ્વરૂપ ચતુષ્ટયથી વિધિ અને પરરૂપ ચતુષ્ટયથી નિષેધ માનવામાં આવે છે. પરંતુ જો સ્વરૂપ ચતુષ્ટયથી પ્રતિષેધ માનવામાં આવે તો વિરોધ આવી શકે. પરંતુ તે પ્રમાણે તો તેનો સ્વીકાર કરતાજ નથી. આરીતે વિરોધ દોષ પણ સપ્તભંગીમાં નથી.

૨ **વૈયધિકરણ્ય**—જ્યારે અસ્તિ અને નાસ્તિ વિરોધી છે તો તે અસ્તિ અને નાસ્તિનો એક અધાર ન હોઇ શકે. અને જ્યારે તે અસ્તિ નાસ્તિના જુદા જુદા અધિકરણ હોવાથી આ સપ્તભંગી ન ઘટી શકવાથી પ્રમાણિક નથી.

ઉત્તર:—વસ્તુમાત્રમાં અપેક્ષાપૂર્વક અનંતધર્મો સ્વીકારવામાં કોઇપણ જાતનો બાધ નથી. અને તેથી વિધિ પ્રતિષેધ કોઈપણ રીતે વિરોધી ઠરી નથી શકતા. અને જ્યારે તે વિરોધી ન હોવાથી તે બન્નેનું એક અધિકરણ માનવામાં પણ કાંઇ બાધ ન હોઇ શકે ? આ રીતે સપ્તભંગીમાં વૈયધિકરણ પણ દોષ લાગતો નથી.

૩ **અનવસ્થા**:-જેમ,કોઈપણ એક પદાર્થ કે ધર્મ વિષયક વિધિ પ્રતિષેધની કલ્પનાદ્વારા સાત ભંગ કરવામાં આવે છે. તેમ તે સાત ભાગમાં વપરાતા **અસ્તિ** ભંગમાં પણ

સાત ભંગ કરવા જોઇએ. કારણકે તે પણ ધર્મ છે અને ધર્મ હોવાથી તેની પણ સપ્તભંગી થઇ શકે છે. અને તેજ પ્રમાણે તે **અસ્તિ**ની સપ્તભંગીમાં ફરી પણ **અસ્તિ** શબ્દ આવશે અને તેની પણ સપ્તભંગી કરવી પડશે. આરીતે અનંત સપ્તભંગીઓ પ્રાપ્ત થશે. અને તેમ થવાથી તમારી માનેલી સપ્તભંગી અનવસ્થા દોષ યુક્ત થશે.

ઉત્તર—અપ્રમાણિક પણે પદાર્થની કલ્પના કરવામાં આવે તેને અનવસ્થા કહે છે. પરંતુ પ્રમાણિક પણે એક પદાર્થની અનંત કલ્પનાઓ પણ ઘટી શકે છે. અને તે પ્રમાણિકપણે થતી અનંત કલ્પનાઓ અનવસ્થા દોષ યુક્ત ન ગણાય. દાખલાતરીકે, માણસજાતની માતૃપિતૃપરમ્પરા અનંતી છે. પરંતુ તે પ્રમાણ પુરઃસર હોવાથી તેને કોઇ અનવસ્થામાં દોષ યુક્ત કહેતું નથી. તેજપ્રમાણે આ સપ્તભંગી પ્રમાણ પુરઃસ્સર હોવાથી અનવસ્થા દોષ યુક્ત થઇ શકતી નથી.

સત્ય સપ્તભંગીમાં અનવસ્થા ઘટાવતાં અજૈનો ધર્મમાં પણ ધર્મની કલ્પના કરે છે પરંતુ તે પ્રમાણે ધર્મમાં ધર્મની કલ્પના ન કરી શકાય. જેમ વૃક્ષમાં વૃક્ષત્વ ધર્મ માનીએ છીએ તેમ તે વૃક્ષત્વ ધર્મમાં બીજો અવાન્તર વૃક્ષત્વત્વ અને તેમાં વળી તીજો અવાન્તર વૃક્ષત્વત્વત્વ ધર્મ નથી માનતા. અને તેમ ન માનીને વૃક્ષનો અનવસ્થા દોષથી બચાવ કરવામાં આવે છે. તેજપ્રમાણે એક અસ્તિધર્મમાં બીજો અસ્તિ ધર્મ ન હોઇ શકે. અને તે ન હોવાથી સપ્તભંગીમાં જે રીતે તમે અનવસ્થા ઘટાવો છો તે અનવસ્થા દોષ નહિ ઘટી શકે.

૪ **સંકર**—ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓનું એકી સાથે રહેવું તેને શંકર દોષ કહે છે. તમે માનેલ સપ્તભંગીમાં આ અસ્તિ અને નાસ્તિ ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપવાળાં હોવા છતાં તમારા માનવા પ્રમાણે એક જગ્યાએ એકીસાથે રહે છે. અને તે બન્ને એકી સાથે રહેવાથી જે રૂપથી 'અસ્તિ' છે તે રૂપથી 'નાસ્તિ' પણ રહેશે. અને તેમ થવાથી આ સપ્તભંગી સંકર દોષ યુક્ત થશે.

ઉત્તર—જે જૈનેતરો અસ્તિ અને નાસ્તિને એકરૂપે એકીસાથે સપ્તભંગીમાં પ્રાપ્તમાની આ દોષને સપ્તભંગીમાં જણાવે છે તેજ ભૂલ છે. કારણકે જૈનો કોઇપણ રીતે એક રૂપે અસ્તિ નાસ્તિ માનતા નથી. પરંતુ સ્વરૂપ ચતુષ્ટયથી અસ્તિ અને પરરૂપ ચતુષ્ટયથી નાસ્તિ પદાર્થમાં માને છે. અને તે બન્ને પદાર્થમાં અવિરુદ્ધ સિદ્ધ થાય છે. માટે આ શંકર દોષ કોઇપણ રીતે સપ્તભંગીમાં લાગી શકતો નથી.

૫ **વ્યતિકર**—પરસ્પર વિષયના જવાને વ્યતિકર કહે છે. જે રૂપથી સત્ત્વ હોય તે રૂપથી અસત્વ હોય અને જે રૂપથી અસત્ત્વ હોય તે રૂપથી સત્ત્વ હોય આવા વ્યતિકર દોષયુક્ત તમારી સપ્તભંગી હોવાથી અનાદરણીય છે.

ઉત્તર—અમે કોઈ કાળે એક રૂપે સત્વ અને અસત્વ માનતાજ નથી. અમારે ત્યાં તો અસ્તિને નાસ્તિ કહેવારૂપ અને નાસ્તિને અસ્તિ કહેવારૂપ વિષયની ફેરબદલી થતી નથી. પરંતુ સ્વસ્વરૂપ અને પરસ્વરૂપને કેન્દ્રમાં રાખીનેજ અસ્તિ નાસ્તિ કહેવામાં આવે છે. માટે સપ્તભંગીમાં વ્યતિકર દોષ નથી.

સંશય—વિરુદ્ધ ધર્મોને અચોક્કસ રીતે સ્પર્શનારા જ્ઞાનને સંશય કહે છે. તેજપ્રમાણે તમારી માનેલી સપ્ત-

ભંગીમાં ઘડીક અસ્તિ અને ઘડીક નાસ્તિરૂપ વિરુદ્ધ ધર્મોને અચોક્કસ રીતે જ્ઞાન સ્પર્શે છે. માટે સંશયવાળી આ સપ્તભંગીને કોણ બુદ્ધિશાળી સ્વીકાર કરે ?

ઉત્તર—આ સપ્તભંગી કે અનેકાંતવાદ સંશય રૂપ નથી. કારણકે સંશયમાત્રમાં સામાન્ય ધર્મોનું પ્રત્યક્ષ હોય છે. અને વિશેષધર્મો અપ્રત્યક્ષ હોય છે. દાખલા તરીકે, 'આ ઠુંઠું છે કે પુરુષ છે' આ જ્ઞાન સંશયવાળું છે. આમાં સરખી ઉંચાઇને પોલાણુ વિગેરે સામાન્ય ધર્મોનું પ્રત્યક્ષ છે. પરંતુ પક્ષીઓના માળા હોવા વિગેરે વૃક્ષના, અને હાથ, પગ, મનુષ્યાકૃતિ વિગેરે મનુષ્યના વિશેષધર્મોનું અપ્રત્યક્ષ છે. પરંતુ સંશયકોટિભૂત બન્નેના વિશેષ ધર્મોનુ તેને સ્મરણુ તો હોય જ છે.

પણુ પ્રકૃત સપ્તભંગીમાં સંશયનું તે લક્ષણુ ઘટતું નથી. કારણુકે સપ્તભંગીમાં સામાન્ય ધર્મ ઉપલબ્ધ છે તેજ પ્રમાણે સ્વરૂપ અને પરરૂપાદિ વિશેષ ધર્મો પણુ ઉપલબ્ધ હોય છે. અસ્તિ છે કે નાસ્તિ છે. તે સંશય છે. પરંતુ અસ્તિ છે અને નાસ્તિ પણુ છે તે સંશય નથી. પરંતુ નિશ્ચતજ્ઞાન છે. આરીતે આ સપ્તભંગી નિશ્ચિતજ્ઞાનવાળી હોવાથી સંશય દોષયુકત નથી.

૭ **અપ્રતિપત્તિ**—આ રીતે સપ્તભંગીમાં ઉપરોકત દોષો લાગવાથી તે સપ્તભંગીના સંશયદ્વારા સપ્તભંગીથી વસ્તુની પ્રતિપત્તિ થતી નથી. માટે કરીને સપ્તભંગી અપ્રતિપત્તિ દોષવાળી હોવાથી અનાદરણીય બને છે.

ઉત્તર—જ્યારે ઉપરોકત દોષોનો વ્યવસ્થિતરીતે અનાદર થવાથી સપ્તભંગીમાં સંશય રહેતો નથી. અને સંશય ન રહેવાથી તે દ્વારા વસ્તુનું ભાન પણ નિશ્ચિત થાય છે. એટલે સપ્તભંગી અપ્રતિપત્તિ દોષ રહિત છે.

૮ **અભાવ**—દરેક વસ્તુનો સદ્ભાવ તેનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારેજ મનાય છે. તેજપ્રમાણે સપ્તભંગીમાં અપ્રતિપત્તિ દોષહોવાથી સપ્તભંગીનું જ્ઞાન થતું નથી. અને જ્યારે સપ્તભંગીનું જ્ઞાન થતું ન હોવાથી સપ્તભંગી અભાવ દોષ યુકત છે. ને તેથી તે સપ્તભંગી અનાદરણીય બને છે.

ઉત્તર—પરંતુ સપ્તભંગીમાં નિશ્ચિતજ્ઞાન સ્પષ્ટ થતું હોવાથી અપ્રતિપત્તિ દોષ નથી. અને અપ્રતિપત્તિ દોષ ન હોવાથી સપ્તભંગીમાં નિશ્ચિતજ્ઞાન થાય છે. અને તે દ્વારા તેનો સદ્ભાવ છે તે પણ નિશ્ચિત થાય છે.

આરીતે વસ્તુતઃ વાસ્તવિક સપ્તભંગીના અજાણ પુરુષોએ મુકેલા આ આઠે આક્ષેપો સપ્તભંગીને કોઈપણ રીતે ખોટી ઠરાવી શકતા નથી. કારણકે સપ્તભંગી એ શબ્દના આપેક્ષિક ધર્મને અનુસરીને થાય છે. અને જ્યારે આપેક્ષિક ધર્મનો સ્વીકાર કરવામાં આવે ત્યારે આ દોષો સ્હેજે ઉડી જાય છે.

વિકલાદેશનું લક્ષણ:—

तद्विपरीतस्तु विकलादेशः ॥ ४५ ॥

અર્થ—તે સકલાદેશથી વિપરીત તે વિકલાદેશ.

વિશેષાર્થ—નયથી જાણેલ વસ્તુધર્મને ભેદવૃત્તિની

પ્રધાનતાથી તેમજ ભેદનાઉપચારથી ક્રમપૂર્વક પ્રતિપાદન કરનારૂં વચન તે વિકલાદેશ.

આ વિકલાદેશ વાકયની સપ્તભંગી તે નયસપ્તભંગી છે. અર્થાત્ કોઇપણ ધર્મવિષયક વસ્તુ સ્વતંત્ર ભેદદૃષ્ટિથી ઉચ્ચારિત થઇ તેના જે ભંગ કરવામાં આવે તે વિકલાદેશ છે.

આ વિકલાદેશ સપ્તભંગી નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરુઢ અને એવંભૂત એ સાત નયના ભેદે કરીને સાત પ્રકારે છે. ને તેમાં પણ નૈગમ અને સંગ્રહના બે બે ભેદ ગણીએ તો કુલ નવ પ્રકારે નયસપ્તભંગી થાય છે. તે વિકલાદેશ સપ્તભંગી છે.

પ્રમાણ અર્થનો બોધ શાથી કરાવે છે તેનું કારણઃ-

तद् द्विभेदमपि प्रमाणमात्मीयप्रतिबन्धकापगमविशेष स्वरुपसामर्थ्यतः प्रतिनियतमर्थमवद्योतयति ॥ ४६ ॥

અર્થ—તે (પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ) બન્ને પ્રકારનું પ્રમાણ, પોતાના જ્ઞાન આવરણના ક્ષય અને ક્ષયોપશમથી પ્રતિબન્ધક કારણો દૂર થવાથી ઉત્પન્ન થયેલ વિશિષ્ટ સામર્થ્ય દ્વારા પ્રતિનિયત અર્થને પ્રકાશે છે.

વિશેષાર્થ—પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બન્ને પ્રમાણો વસ્તુતઃ જ્ઞાનજ છે. અને જ્ઞાન મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવળ એ પાંચ ભેદે છે. તેમાંના પહેલાં ચાર પોતાના આવરણના ક્ષયોપશમદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ સામર્થ્યથી વસ્તુને જણવવામાં સમર્થ થાય છે. અને જ્યારે છેલ્લું પોતાના આવરણના સંપૂર્ણ ક્ષયદ્વારા વસ્તુનો નિયતરીતે સંપૂર્ણ બોધ

કરાવવામાં સમર્થ નીવડે છે. એટલે બન્ને પ્રમાણો આવરણના ક્ષયોપશમ ને ક્ષયદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ સામર્થ્યથી પ્રતિબંધક કારણો દૂરથવાથી નિયત અર્થને પ્રકાશે છે.

પ્રમાણ તદુત્પત્તિને તદાકારતાવડે અર્થનું પ્રકાશક નથી

न तदुत्पत्तितदाकारताभ्याम्, तयोः पार्थक्येन सामस्त्येन च व्यभिचारोपलम्भात् ॥ ४७ ॥

અર્થ:—તે પ્રમાણનું અર્થપ્રકાશન તદુત્પત્તિને તાદાત્મ્યવડે નથી. કારણકે તે બન્નેને પૃથક્રૂપણે તથા સમસ્તપણે લેતાં વ્યભિચાર માલમ પડે છે.

વિશેષાર્થ:-પ્રમાણ કાર્યકારણભાવવડે, તેમજ તાદાત્મ્ય સંબંધવડે, કે તે બન્નેવડે કરીને પ્રતિનિયત અર્થને પ્રકાશતું નથી. પરંતુ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બન્ને પ્રમાણો પોતાના જ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયોપશમદ્વારા ઉત્પન્ન થતા સામર્થ્યથી જ પ્રતિનિયત પદાર્થને જણાવી શકે છે.

આમાં એક પક્ષ પ્રમાણ તદુત્પત્તિથીજ નિયત રીતે અર્થને પ્રકાશે છે તેમ એકાંતે માને છે. બીજોપક્ષ તાદાત્મ્યથીજ નિયતરીતે પ્રમાણ અર્થને પ્રકાશે છે તેમ માને છે. અને ત્રીજો પક્ષ તદુત્પત્તિ અને તાદાત્મ્ય બન્નેવડેજ પ્રમાણ પ્રતિનિયત અર્થને પ્રકાશે છે તેમ માને છે.

હવે જો પ્રમાણ તદુત્પત્તિથીજ અર્થને પ્રકાશે છે એ નિયમ આપણે સ્વિકારીએ તો ઘડાનો અવયવવિશેષ કપાલ તે કલશનું ભાન કરાવવામાં સમર્થ થવો જોઇએ. કારણકે કપાલથી કલશ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી ત્યાં કપાલ અને

કલશમાં તદુત્પત્તિ સંબંધ છે. પરંતુ તે પ્રમાણે તદુત્પતિ સંબંધથી અર્થનું ભાન થતું નથી.

તેમજ પ્રમાણ તાદાત્મ્યથીજ નિયત અર્થને પ્રકાશે છે તે પ્રમાણે બીજા પક્ષને જો પ્રમાણભૂત માનીએ તો તે પ્રમાણે એક થાંભલો બીજા થાંભલાનો વ્યવસ્થાપક થવો જોઇએ. કારણકે પ્રથમ થાંભલાનો આકાર બીજા થાંભલામાં તદુત્પત્તિ સંબંધે નથી. પણ તદાકારતા એ છે. આરીતે તાદાત્મ્ય સંબંધથી પણ પ્રમાણ નિયત અર્થને પ્રકાશતું નથી.

પ્રમાણ તદુત્પત્તિ અને તાદાત્મ્ય બન્નેથી નિયત અર્થને પ્રકાશે છે. એ પ્રમાણે ત્રીજો પક્ષ છે તે પણ વિચારતાં વ્યાજબી ઠરતો નથી. જો આ ત્રીજા પક્ષનું આલંબન કરીએ તો કલશનો ઉત્તરક્ષણ પૂર્વક્ષણનો વ્યવસ્થાપક થવો જોઇએ. કારણકે ત્યાં આગળ તે બન્નેમાં તદુત્પત્તિ અને તાદાકારતા બન્ને હોવા છતાં નિયત અર્થની પ્રકાશકતા નથી બનતી.

હવે કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે તદુત્પત્તિ ને તાદાત્મ્ય હોવા છતાં જડ વસ્તુ અર્થને ન પ્રકાશી શકે. પરંતુ જ્ઞાનજ અર્થને પ્રકાશનાર બનવું જોઇએ. તો તે પણ પક્ષ વ્યાજબી નથી. કારણકે આ પ્રમાણે માનતાં પણ એકજ અર્થને વિષય કરનારા ધારાવાહી જ્ઞાનોમાં વ્યભિચાર આવે છે. કેમકે તેવા જ્ઞાનોમાં સમગ્ર અર્થપ્રકાશકતાનું સમગ્ર લક્ષણ હોવા છતાં ઉત્તરક્ષણનું ધારાવાહિ જ્ઞાન પૂર્વજ્ઞાનનો વિષય નથીજ કરતું.

આરીતે આ ત્રણે દલિલો વ્યાજબી ઠરતી નથી. પરંતુ એટલું ચોક્કસ છે કે જે અર્થનો બોધ કરવાનો હોય તેનો

વ્યવસ્થિત બોધ તો ત્યારે જ થઇ શકે કે જ્યારે તેમાં રોકાણ કરનારાં નાના મોટા દરેક પ્રતિબંધક કારણો દુર થાય. અને આ પ્રતિબંધક તે જ્ઞાનાવરણ છે. દાખલા તરીકે પ્રત્યક્ષ રીતે ઘડાનું ભાન કરવું હોય તો ભાન કરાવનારની આંખમાં તેજ, બુદ્ધિશક્તિ, વચ્ચે આ આચ્છાદન કરનારી વસ્તુઓનું દૂર થવું વગેરે તે સર્વની અપેક્ષા રહેછેજ. અને તે સર્વ ત્યારેજ થાય કે જ્ઞાનઆવરણનો ક્ષયોપશમ કે ક્ષય થાય.

इतिश्री वादिदेवसूरिरचिते प्रमाणनयतत्त्वे
चतुर्थपरिच्छेदः समाप्तः

श्री पार्श्वनाथाय नमः

॥ अथ पंचमः परिच्छेदः ॥

પાંચમો પરિચ્છેદ.

પ્રમાણુનો વિષય

પ્રમેય વિચાર.

પ્રમાણુનો વિષય

[1] **तस्य विषयः सामान्यविशेषाद्यनेकान्तात्मकं वस्तु ॥१॥**

અર્થ:—પૂર્વોકત બન્ને પ્રમાણોનો વિષય સામાન્ય વિશેષાદિ સ્વરૂપવાળી વસ્તુ છે.

વિશેષાર્થ:—પ્રમાણુ એટલે જ્ઞાન અને તેનું સ્વરૂપ આપણે પહેલા પરિચ્છેદમાં વિસ્તૃતરીતે જણાવ્યું છે. હવે આ પ્રમાણજ્ઞાન કોઈ ને કોઇ પ્રમેય સિવાય ન બની શકે. કારણ કે આપણે કાંઇપણ જાણીએ છીએ કે કોઇપણ વસ્તુમાં

---

१ गुण पर्याययोः स्थानमेकरूपं सदापि यत् ॥
स्वजात्या द्रव्यमाख्यातं मध्ये भेदो न तस्य वै ॥१॥
द्रव्यानुयोग तर्कणा पृ. ११

दव्वं पज्जवविउयं दव्वविउत्ता य पज्जवा णत्थि ॥
उप्पाय-ठ्ठिइ-भंग हंदिदवियलक्खणं एयं ॥१२॥
સન્મતિ પ્રથમકાંડ ગા. १२

સુખ કે દુઃખની પ્રાપ્તિ કે પરિહારની જિજ્ઞાસાએ પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ તે કોઇ ને કોઇ વસ્તુ વિષયકજ હોય છે. વસ્તુવિના કોઇપણ કાળે માણસને શૂન્ય બોધ થાયજ નહિ. આ રીતે જે વસ્તુ વિષયક જ્ઞાન કરવાની પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તે પદાર્થ પ્રમેય છે.

હવે આ પ્રમેયનો બોધ પ્રમાણ ભેદ અને અભેદ દ્રષ્ટિથી મિશ્રરીતે કરે છે. જે ભૂત અને ભાવિ બન્નેમાં એક સરખી રહેનાર વસ્તુની અવસ્થાને અનુલક્ષીને વસ્તુનો બોધ કરનાર દૃષ્ટિ તે અભેદદૃષ્ટિ. અને વર્તમાનને અનુલક્ષીને વિચાર કરનાર દૃષ્ટિ તે ભેદદૃષ્ટિ. આ બન્ને દૃષ્ટિથી મિશ્રરીતે પ્રમાણ પ્રમેયને જાણે છે. પરંતુ તેમાં અભેદદૃષ્ટિથી જણાતો વસ્તુઓનો વિષય તે સામાન્ય અને ભેદદૃષ્ટિથી જણાતો વસ્તુઓનો વિષય તે વિશેષ છે.

આ બન્ને દૃષ્ટિનો મિશ્રિત વિષય તે પ્રમાણથી જાણવા યોગ્ય પ્રમેય છે. અને પૃથક્ પૃથક્ સાપેક્ષ વિષય તે નયના વિષયભૂત છે. અર્થાત્ મૂળ દ્રવ્ય તે સામાન્ય અને તે દ્રવ્યમાં થનારાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, અને ભાવને અનુસરનારાં રૂપાન્તરો તે પર્યાય યા વિશેષ છે. દ્રવ્ય,પર્યાય યા વિશેષ સિવાય ન હોઇ શકે અને પર્યાય દ્રવ્ય સિવાય ન હોઇ શકે. આરીતે પદાર્થ સામાન્ય વિશેષ યુકત છે. પરંતુ કેવળ સામાન્ય યુકત કે પર્યાય યુક્ત નથી. જેમ, સંધાનવીના છુટા છુટા અકોડામાત્રથી સાંકળ ન બની શકે તેમ જગતમાં આવેલા તમામ પદાર્થો કેવળ ભેદરૂપ નથી. પરંતુ અભેદ પણ છે. તેમજ કેવળ અભેદ-રૂપેકરીને પદાથ અખંડ જ છે એમ પણ ન કહી શકાય.

કારણકે અખંડ સાંકળમાં પણ અંકોડારૂપ ભેદ છે.તેમ પદાર્થમાં ભેદ પણ હોય છે. આરીતે પદાર્થમાત્ર અભેદ ને ભેદ બંને રૂપ છે. અર્થાત્ સામાન્ય અને વિશેષ બન્નેરૂપ છે.

અંત્ય સામાન્ય અને અંત્ય વિશેષની અવાન્તર આવેલા બીજા દરેક ભેદો સામાન્ય અને વિશેષ એમ બન્ને કહેવાય છે. પરંતુ અંત્ય સામાન્યમાં વ્યકિતની બહુલતા અને અંત્ય વિશેષમાં વ્યકિતની અલ્પતા હોય છે તે સ્હેજે સિદ્ધ છે.

આથી એતો ચોક્કસ સિદ્ધ થાય છે કે પદાર્થમાત્ર સામાન્ય અને વિશેષાત્મક છે. તેમાં પદાર્થવિષયક અભેદ-રીતે કરવામાં આવેલ વિચારનો વિષય તે સામાન્ય. અને તેજ પદાર્થ વિષયક ભેદબુદ્ધિથી કરવામાં આવેલ વિચારનો વિષય તે વિશેષ. અને તે બન્નેને પૃથક્‌રીતે ગ્રહણ કરનાર તે નય છે. પણ સંપૂર્ણ વસ્તુગ્રાહી જો કોઇ હોય તો તે પ્રમાણજ છે. આરીતે પ્રમાણનો વિષય સામાન્યવિશેષાત્મક વસ્તુ છે.

કેટલાક સામાન્યજ વાચ્ય છે ને તે સીવાય ઇતર વાચ્ય તરીકે નથી તેમ માને છે. અને તે માનનાર અદ્વૈતવાદિઓ અને સાંખ્યમતવાળા છે.

કેટલાક વિશેષજ વાચ્ય છે ને તે સિવાય બીજું વાચ્ય તરીકે નથી તેમ માને છે. અને તે માનનાર બૌદ્ધમતા-વલંબીઓ છે.

તેમજ કેટલાક પરસ્પર નિરપેક્ષ અને પદાર્થથી તદ્દન જુદા સામાન્ય વિશેષયુક્ત વસ્તુને વાચ્ય તરીકે માને છે ને તેથી બીજે પ્રકારે નથીજ તેમ માને છે. અને તે પ્રમાણે માનનાર કણાદદર્શનવાળા અને અક્ષપાદદર્શનવાળા છે.

પરંતુ આ ત્રણે મતો એકાંતઆગ્રહવાળા અને વ્યવહાર શુન્ય છે.

એકાંત સામાન્યનેજ માનનારા પોતાની વસ્તુને આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે. "સામાન્યજ તત્ત્વ છે કારણકે તેથી વિશેષનું ભિન્ન અમને ભાન થતુંજ નથી.હવે કદાચ સામાન્યથી જુદું પૃથક્વ્યવહારમાં કારણભૂત વિશેષ હોય તો તેમાં પણ **વિશેષત્વ** છે કે નહિં ? અને જો તે હોયતો વિશેષો પણ સામાન્ય કહેવાય. કારણકે તે પ્રમાણે દરેક વિશેષોમાં વિશેષત્વ રૂપ સામાન્ય આવે; અને જો ન હોય તો વિશેષ સ્વભાવશુન્ય થાય. આથી સામાન્યજ તત્ત્વ છે. તેમજ બીજીવાત એ છે કે પદાર્થમાં રહેલા પૃથક વ્યવહારના કારણભૂત ધર્મને વિશેષ કહે છે. પરંતુ પદાર્થમાત્રનું સ્વરૂપ પોતાના સ્વરૂપનેજ જણાવનારૂ છે. તો તે બીજાના નિષેધમાં શી રીતે પ્રવર્તી શકે, હવે જો તે નિષેધમાં પણ પ્રવર્તે છે તો તેણે પોતાના શીવાયના સમગ્ર પદાર્થના નિષેધ કરવામાં પ્રવર્તવું જોઇએ. એમ તેમણે માનવું જોઇએ. અને આવો નિષેધતો સર્વ પદાર્થને જાણનાર સર્વજ્ઞજ કરી શકે ? માટે નિષેધનું કારણભૂત વિશેષ પદાર્થમાં નથી ઘટતું પરંતુ સામાન્યજ છે."

હવે એકાંત વિશેષને માનનાર પોતાનું મન્તવ્ય આ પ્રમાણે રજુ કરે છે. " સ્વતંત્ર ક્ષણભંગુર વિશેષોજ છે તેથી ભિન્ન સામાન્ય જણાતું નથી. કારણકે ગાય વિગેરેના અનુભવ વખતે વર્ણ સંસ્થાન વિગેરેને છોડીને બીજું એવું કોઇ પણ પૂર્વ અને ઉત્તર પરિણામમાં વર્તનારૂં તત્ત્વ જણાતું નથી. તેમજ સામાન્ય માનનારને અમે પુછીએ છીએ કે તમે જે સામાન્ય

માને છો; તે એક છે કે અનેક? જો એક છે તો સર્વગત છે કે અસર્વગત છે? એક છે. અને સર્વગત છે તો જેમ ગોત્વ ગોવ્યક્તિઓમાં રહે છે તેમ તે ગોત્વ સામાન્ય કેમ ઘટ પટ વિગેરે સર્વવ્યક્તિમાં ન રહેવું જોઇએ? કારણકે તે એક ને સર્વગત છે. હવે જો અસર્વગત છે તો તો વિશેષજ સિદ્ધ થશે.

હવે જો અનેક છે અને તે ગોત્વ, અશ્વત્વ વિગેરે ભેદવાળું છે તો તે વિશેષજ કહેવાશે. તેમજ સામાન્ય માત્ર માનવાથી અર્થક્રિયાપણ નહિં ઘટી શકે?”

હવે તીજો પક્ષ સામાન્ય અને વિશેષને પૃથક્ તરીકે સ્વીકારનાર છે. અને તે આ પ્રમાણે માને છે. “સામાન્ય અને વિશેષ અત્યન્ત ભિન્ન છે. કારણકે તે વિરુદ્ધ ધર્મવાળાં છે. જેમકે, સામાન્ય તે ગોત્વ વિગેરે છે. અને વિશેષ તે શબલ-શાબલેય છે. તે બન્ને વિરુદ્ધધર્મવાળાં હોવાથી કોઈપણ રીતે ઐક્ય ન પામી શકે.”

આ ઉપરના ત્રણે પક્ષો વાસ્તવિકરીતે સાચા ઠરતા નથી. કારણકે વસ્તુનું સ્વરૂપ સામાન્ય વિશેષાત્મક ઉભયરૂપ છે. તેમજ પદાર્થનું લક્ષણ અર્થક્રિયાકારી છે. અને તે અર્થક્રિયાકારી લક્ષણ એકાન્તવાદમાં નથી ઘટી શકતું. જેમ ગાય એ કહેતાં ને તેનું ભાન કરતાં ખરી, ગળે ગોદડી, શિંગડાં વિગેરે વસ્તુસ્વરૂપ ‘સામાન્ય’ સર્વ ગાય વ્યકિતમાં અનુસરનારૂં જણાય છે. અને તેમાંજ મહિષ વિગેરેથી વ્યાવૃત્તિપણ જણાયજ છે. તેમજ ‘કાબર ચિત્રી ગાય’ આમાં ગોત્વ એ સામાન્ય અને કાબર ચિત્રી એ વિશેષ બોધ સ્હેજે થાય છે.

તેમજ સામાન્ય અને વિશેષને તદ્દન ભિન્ન માનનારને કહેવું જોઇએ કે તે સામાન્ય અને વિશેષ કથંચિદ્ભિન્ન કથંચિદ્ અભિન્ન અને કથંચિત્ તદાત્મક છે.

આપણે હવે એકજ પદાર્થમાં સામાન્ય વિશેષયુકત ઉદાહરણ તપાસીએ. એક પુરુષ મામો, પિતા, પુત્ર, પૌત્ર, ભાણેજ વિગેરે અનેક દૃષ્ટિએ વ્યવહારાય છે. તે જુદા જુદા સંબંધોને લઇનેજ છે અને તેજ વિશેષ છે. તેમજ આથી આ નાનો કે મોટો વિગેરે આપેક્ષિક ધર્મો તે પણ વિશેષ છે. આ વિશેષો છતાં પુરુષરૂપ સામાન્ય તત્ત્વ ન હોય તો મામો ભાણેજ વિગેરે વ્યવહારો પણ ખોટા પડે. અને કેવળ પુરુષતત્ત્વ પણ તેનામાં પુત્ર વિગેરે વિશેષો ન હોય તો ન બને. આ વિષયક વધુ વિસ્તાર ટીકા ગ્રન્થોથી જોઈ લેવો.

પ્રમેય અનેકાન્ત છે તે પ્રમાણે સિદ્ધ કરનારા હેતુઓ—

अनुगतविशिष्टाकारप्रतीतिविषयत्वात्, प्राचीनोत्तराकार परित्यागोपादानावास्थानस्वरूपपरिणत्या अर्थक्रियासामर्थ्य घटनाच्च ॥ २ ॥

અર્થ—ચાલુ રહેનારી, તેમજ વિશેષાકાર-જ્ઞાનના વિષયરૂપ હોવાથી, તથા પૂર્વકારનો ત્યાગ અને ઉત્તરાકાર-નવીન આકારના સ્વીકારવડે થતી સ્થિતિરૂપ આવા પ્રકારની વસ્તુ સ્વરૂપની પરિણતિથી, અને અર્થક્રિયા લક્ષણ સામાર્થ્ય ઘટતું હોવાથી પ્રમેય અનેકાન્તાત્મક છે.

વિશેષાર્થ:—આ સૂત્રમાં અનેકાન્તને સિદ્ધ કરવા માટે મૂખ્ય બે હેતુનું અને ચ શબ્દથી બીજાઓનું સૂચન કર્યું છે.

દરેક ગાયોમાં 'ગાય,' 'ગાય, એવી એક સરખી પ્રતીતિ થાય છે તે, તેમજ જુદી જુદી ગાયોમાંથી કાબરચિત્રી અને કાળી ગાય વિગેરે વિશિષ્ટ પ્રતીતી થાય છે તે તિર્યક્ સામાન્ય તથા ગુણનામના વિશેષસ્વરૂપવાળી અનેકાન્તની સિદ્ધિને કરે છે.

પ્રાચીન આકારનો ત્યાગ ને ઉત્તરાકારના ઉપાદાન વડે વસ્તુનું અવસ્થાનથવારૂપ વસ્તુસ્વરૂપની પરણુતિથી ને અર્થક્રિયાદ્વારા કાર્યકારણ ઘટી શકવાથી ઉર્ધ્વતા સામાન્ય અને પર્યાયનામક, વિશેષ લક્ષણવાળા અનેકાન્તાત્મક વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે.

च શબ્દથી વિવિધ હેતુઓધ્વારા અનેકાન્તપદાર્થની સિદ્ધિ થાય છે.

સામાન્યના પ્રકાર

सामान्यं द्विप्रकारं तिर्यकसामान्यमूर्ध्वतासामान्यं च

અર્થ:—સામાન્ય બે પ્રકારનું છે. એક તિર્યક્ સામાન્ય અને બીજું ઉર્ધ્વતાસામાન્ય.

વિશેષાર્થ:—વસ્તુની અભેદદષ્ટિથી વિચારાતો વિષય તે સામાન્ય છે. અને તેના બે ભેદ છે એક તિર્યગ્સામાન્ય અને બીજું ઉર્ધ્વસામાન્ય.

સામાન્યના પ્રથમભેદનું સ્વરૂપ અને ઉદાહરણ:—

प्रतिव्यक्ति तुल्यापरिणतिस्तिर्यक्सामान्यम्, शबल शाबलेयादिपिण्डेषु गोत्वं यथा ॥४॥

અર્થ—વ્યક્તિ વ્યક્તિ દીઠ સરખો પરિણામ તે તિ-

ર્યક્સામાન્ય, જેમકે, કાબરચિત્રાં શરીરવિગેરે પિંડોમાં ગોત્વનું ભાન થવું તે તિર્યક્ સામાન્ય.

વિશેષાર્થ—ભિન્નભિન્ન પદાર્થોમાં એકસરખી પરિણુતિ તે તિર્યક્સામાન્ય, જેમકે. ગોમાં ગોત્વ તે દરેક કાબચિત્રી કાળી વિગેરે બધી ગાયોમાં રહેતું હોવાથી તિર્યક્સામાન્ય છે. તેજપ્રમાણે ઘટમાં ઘટત્વ તે તિર્યક સામાન્ય છે.

એટલું સમજવાની ખાસ જરૂર છે કે ગોમાં ગોત્વ તે સમાનપરિણામ વાચક છે અને તે દરેક વ્યક્તિમાં ભિન્નતાથી રહેતું હોવાથી વ્યકિતની સમાન તેની સંખ્યા છે. પરંતુ જેમ નૈયાયિકો માને છે તેમ એક અને નિત્ય સામાન્ય નથી.

હવે કોઈક એમ શંકા કરે કે દરેક ગાયમાં એકાકાર પરિણુતિને તમે તિર્યક્ સામાન્ય કહો છો. તેજપ્રમાણે સ્થાસ કુશુલ કપાલ વિગેરેમાં પણ માટી વિગેરેની એકાકાર પરિ-ણુતિ છે તો તેને શામાટે ઉર્ધ્વતાસામાન્ય માની જુદો ભેદ પાડો છો ?

આનો જવાબ એ હોઇ શકે કે દેશભેદથી જે એકા-કાર પ્રતીતિ થાય છે તે તિર્યક્સામાન્ય. અને જે કાળભેદથી એકાકાર પ્રતીતિ થાય છે તે ઉર્ધ્વતા સામાન્ય; આજ તે બેમાં અંતર છે. ગાયમાં ગોત્વ તે વ્યકિતઓ જુદી છતાં એકાકારનું ભાન થવામાં કારણ છે. અને સ્થાસ કુશ અને કપાળમાં દ્રવ્ય એક છતાં કાળભેદથી એકાકાર પ્રતીતિ થાય છે.

સામાન્યના બીજા ભેદનું ઉદાહરણ સહિત સ્વરૂપઃ–

पूर्वापरपारिणामसाधारणं द्रव्यमूर्ध्वतासामान्यं कटक कङ्कणाद्यनुगामिकाञ्चनवत् ॥५॥

અર્થ—પૂર્વ પરિણામ અને ઉત્તર પરિણામમાં જે સાધારણ દ્રવ્ય તે ઉર્ધ્વતાસામાન્ય. જેમ, કડા અને કંકણમાં એકસરખું અનુસરનારૂં સોનું તે ઉર્ધ્વતા સામાન્ય.

વિશેષાર્થ:—કોઇપણ એક દ્રવ્યમાં પૂર્વ અને ઉત્તર અવસ્થામાં એક સરખું રહેનારૂં દ્રવ્ય તે ઉર્ધ્વતાસામાન્ય. જેમકે, અમુક માટીમાંથી સ્થાસ, કુશલ કપાળ અને ઘડો વિગેરે અનુક્રમે પરાવર્તન પામે ને તે તે નામે ઉચ્ચારાય, છતાં તે દરેકમાં માટી હોવી જ જોઇએ. ને આ માટી તે ઉર્ધ્વતા સામાન્ય; ને તેજ પ્રમાણે અમુક સોનામાંથી કડું બનાવીએ તેને વળી ભાગી કંકણ વિગેરે બનાવીએ છતાં તે સર્વમાં એકસરખું રહેનાર સોનું દ્રવ્ય તો હોવુંજ જોઇએ અને જો તે ન હોય તો કડું, કંકણ વિગેરેજ ન થઇ શકે. એટલે કંડા કંકણ વિગેરેમાં પણ સોનું એ ઉર્ધ્વતાસામાન્ય છે. અમુક માણસ બાળક હતો તે યુવાન થયો ત્યારપછી વૃદ્ધ બન્યો પરંતું તે બાળક અવસ્થામાં યુવાવસ્થામાં ને વૃદ્ધાવસ્થામાં માણસ તો જરૂર હતો જ. જો તેને માણસજ ન માનીયે તો તે યુવાન માણસ વિગેરે ઘટીજ ન શકે. આ ત્રણે ઉદાહરણોમાં માટી સોનું અને માણસ એ અલ્પ પર્યાયવાળાં છે. અને ઘડો, કંકણ, અને વૃદ્ધમાણસ તે બહુ પર્યાયવાળાં છે. એટલે તેમાં પૂર્વના પર્યાય ઉપરાંત બીજા વિશેષ પર્યાયો પણ દાખલ થાય છે.

આજરીતે બીજાં પણ વ્યવહારમાં ઘટતાં એક વસ્તુના પૂર્વોત્તરકાળને અનુસરીને થતાં રૂપાન્તરોમાં ઉર્ધ્વતાસામાન્ય ઘટાવી લેવું.

વિશેષના પ્રકાર અને દૃષ્ટાન્ત સહિત સ્વરૂપ:—

विशेषोऽपि द्विरुपो गुणः पर्यायश्च ॥६॥

गुणः सहभावीधर्मो यथाऽऽत्मनि विज्ञानव्यक्ति शक्तयादिः ॥ ७ ॥

पर्यायस्तुक्रमभावी यथा तत्रैव सुखदुःखादिः ॥ ८ ॥

અર્થ—ગુણ અને પર્યાય એ રીતે વિશેષ પણ બે પ્રકારે છે. ૬ દ્રવ્યની સાથે રહેનારો ધર્મ તેને ગુણ કહે છે. જેમકે, આત્મામાં વિજ્ઞાન વ્યકિત અને વિજ્ઞાનશકિત વિગેરે હોય છે તે ગુણ છે. ૭ દ્રવ્યમાં ક્રમથી થનારો ધર્મ તે પર્યાય. જેમકે, આત્મામાંજ જે સુખદુ:ખ થાય છે તે પર્યાય છે.

વિશેષાર્થ—કોઈપણ મુળ દ્રવ્યમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી થનારાં પરાવર્તનો તે વિશેષ. આ વિશેષ ગુણ અને પર્યાય એ બે ભેદે છે. વસ્તુત: સર્વ વિશેષોનો વાચક પર્યાય શબ્દજ છે. છતાં પણ સહવર્તિ વિશેષના વાચક તરીકે ગુણ શબ્દ યોજાય છે.

પદાર્થોમાં બે પ્રકારના ધર્મો હોય છે એક સહભાવી ધર્મો અને એક ક્રમે થનારા ધર્મો. સહભાવિ ધર્મોને ગુણ કહે છે ને ક્રમભાવિ પદાર્થોના ધર્મોને પર્યાય કહે છે. એટલે એકજ દ્રવ્યમાં બે ત્રણ સાથે જે ધર્મો રહી શકે તે ગુણ. જેમકે આત્મામાં સુખ, યૌવન, જ્ઞાન, યોગ્યતા વિગેરે એકી સાથે સમાન વખતે રહી શકે છે તે ગુણ. અને આત્મામાં

સુખ હોય તો દુઃખ ન હોય, યૌવન હોય તો વૃદ્ધાવસ્થા ન હોય, હર્ષ હોય તો વિષાદ ન હોય તે પર્યાય.

એટલે સાથે રહેનારા સુખ જ્ઞાન યૌવન વીર્ય વિગેરે આત્મામાં ગુણ તેરીકે લેખાય, અને નારક, મનુષ્ય સુખ, દુઃખ, હર્ષ ભેદ, વૃદ્ધ, યૌવન, વિગેરે પર્યાયો કહેવાય. કોઇ અહિં શંકા કરે કે ગુણ અને પર્યાયમાં વાસ્તવિક ભેદ નથી તો તેને શા માટે જુદા પાડો છો? તો તેનો ઉત્તર એટલોજ હોઇ શકે કે કાલની ભેદ અને અભેદની વિવક્ષાવડે તેમાં ભેદ પણ છે. બાકી તદ્દન ભેદ તો નથી જ.

इति श्रीवादिदेवसूरिविरचिते प्रमाणनयतत्त्वे पञ्चम परिच्छेदः

પ્રથમ ભાગ

સમાપ્ત

પ્રાપ્તિસ્થાન.

મફતલાલ ઝવેરચંદ

ભઠ્ઠીની-બારી-અમદાવાદ.

એજન્ટ નાગરદાસ પ્રાગજી.

ડોશીવાડાની પોળ-અમદાવાદ.

ગુર્જર ગ્રન્થ રત્ન કાર્યાલય રીચીરોડ.

સસ્તી સાહિત્યમાળા પાલીતાણા

શા. નાથાલાલ ગોરધનદાસ

બ્રાહ્મણવાડો-પાટણ.